МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

ТОМ
4

Н. Гоголь

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

До 200-ліття від дня народження

КИЇВ 2009

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ПОВІСТІ

НАУКОВА ДУМКА

ББК 84.4УКР1=РОС
Г58

До четвертого тому видання творів Миколи Гоголя у семи томах увійшли повісті 1835—1842 років, зокрема «петербурзькі» повісті — «Невський проспект», «Портрет», «Записки божевільного», «Ніч» і «Шинель».

У коментарях представлена бібліографія перекладів окремих творів письменника українською мовою.

Упорядник

П.В. МИХЕД

Коментарі

Г.А. УЛЮРИ

У виданні використано ілюстрації художника В. Табуріна
до книги 1908 р. «Полное собрание сочинений Н.В. Гоголя»

На фронтиспісі портрет М. Гоголя роботи О.А. Іванова, 1841

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Науково-видавничий відділ філології
та художньої літератури

Редактор *Є.І. Мазніченко*

ISBN 978-966-00-0922-4 (т. 4)
ISBN 978-966-00-0890-2

ПОВІСТІ

НЕВСЬКИЙ ПРОСПЕКТ

Немає нічого кращого за Невський проспект, принаймні в Петербурзі; для нього він — усе. Чим не пишається ця вулиця — красуня нашої столиці! Я знаю, що жоден з блідих і чиновних її жителів не проміняє на всі блага Невського проспекту. Не тільки хто має двадцять п'ять років віку, прекрасні вуса та чудово пошитий сюртук, а навіть той, у кого на підборідді прохоплюється біле волосся і голова гладенька, як срібне блюдо, і той у захваті від Невського проспекта. А дами! О, дамам ще приємніший Невський проспект. Та й кому ж він не приємний? Як тільки ступиш на Невський проспект, так уже й пахне самим гулянням. Хоч би й мав яку потрібну, необхідну справу, та, ступивши на нього, напевне забудеш про всяке діло. Тут єдине місце, де показуються люди не з необхідності, куди не загнала їх потреба і меркантильний інтерес, що охоплює весь Петербург. Здається, людина, стрінута на Невському проспекті, не така егоїстична, як на Морській, Гороховій, Литейній, Міщанській та інших вулицях, де жадібність, і корисливість, і потреба позначаються на перехожих і на проїжджаючих в каретах та на дрожках. Невський проспект є загальна комунікація Петербурга. Тут житель Петербурзької або Виборгської частини, що кілька років не бував у свого приятеля на Пісках чи коло Московської застави, може бути певен, що зустрінеться з ним неодмінно. Ніякий адрес-календар і довідкове місце не дадуть таких вірних відомостей, як Невський проспект! Всемогутній Невський проспект! Єдина розвага бідного на гуляння Петербурга! Як чисто заметені його тротуари, і, Боже, скільки ніг залишило на ньому сліди свої! І незграбний брудний чобіт відставного солдата, під вагою якого, здається, тріскається сам граніт, і мініатюрний, легкий, як дим, черевичок молоденької дами, що обертає свою голівку до блискучих вікон магазину, мов соняшник до сонця, і грімка шабля сповненого надій прапорщика, яка проводить по ньому різку подряпину, — все позначається на ньому могутністю сили або могут-

ністю кволості. Яка швидка відбувається на ньому фантасмагорія протягом одного тільки дня! Скільки витримає він змін протягом однієї доби! Почнемо з раннього ранку, коли весь Петербург пахне гарячим, щойно випеченим хлібом і наповнений бабусями у драних платтях та салопах, що чинять свої наскоки на церкви і на співчутливих перехожих. Тоді Невський проспект безлюдний: огрядні власники магазинів і їх комі ще сплять у своїх голландських сорочках або милять свою благородну щоку і п'ють кофе; старці збираються під дверима кондитерських, де сонний ганімед, що літав учора, як муха, з шоколадом, вилазить з мітлою в руці, без галстука, і шпурляє їм черстві пиріжки та недоїдки. По вулицях плентається трудовий народ: іноді переходять її руські мужики, поспішаючи на роботу, в чоботях, так забруднених вапном, що їх і Катерининський канал, відомий своєю чистотою, неспроможний був би обмити. В цей час звичайно не годиться ходити дамам, тому що руський народ любить висловлюватися такими гострими виразами, яких вони, певне, не почують навіть у театрі. Іноді сонний чиновник проплентається з портфелем під пахвою, якщо через Невський проспект лежить йому дорога в департамент. Можна сказати з певністю, що в цей час, тобто до дванадцятої години, Невський проспект не становить ні для кого мети, він править тільки за засіб: він поступово наповнюється особами, що мають свої заняття, свої клопоти, свої прикрості, але зовсім не думають про нього. Руський мужик говорить про гривню, чи про сім шагів міді, старики і старухи розмахують руками або говорять самі з собою, іноді з досить промовистими жестами, але ніхто їх не слухає і не сміється з них, хіба що хлопчики у пістрьових халатах, що з порожніми штофами або готовими чобітьми в руках прудко біжать по Невському проспекту. В цей час, хоч би що ви на себе наділи, хай навіть замість капелюха картуз був би у вас на голові, хоч би й комірчики надто далеко висунулись з-під вашого галстука, — ніхто цього не помітить.

О дванадцятій годині на Невський проспект роблять наскоки гувернери всіх націй зі своїми вихованцями в батистових комірчиках. Англійські Джонси і французькі Коки йдуть під руку з довіреними їхньому батьківському піклуванню вихованцями і з пристойною солідністю пояснюють їм, що вивіски над магазинами робляться для того, щоб можна було за допомогою їх дізнатись, що є в самих магазинах. Гувернантки, бліді міси і рум'яні слов'янки, ідуть величаво позад своїх легеньких, вертлявих дівчаток, наказу-

ючи їм підіймати трохи вище плече й триматися рівніше; коротше кажучи, в цей час Невський проспект — педагогічний Невський проспект. Але чим ближче друга година, то менше число гувернерів, педагогів і дітей: їх, нарешті, зовсім витісняють ніжні їхні батьки, що йдуть під руку зі своїми строкатими, барвистими, слабонервними дружинами. Потроху приєднуються до них всі, що покінчили досить важливі домашні справи, як-от: поговорили зі своїм лікарем про погоду і про невеличкий прищик, що вискочив на носі, довідалися про здоров'я коней і дітей своїх, що, між іншим, показують велику обдарованість, прочитали афішу й важливу статтю в газетах про приїжджаючих та від'їжджаючих, нарешті, випили чашку кофе і чаю; до них приєднуються й ті, кого завидна доля наділила благословенним званням чиновників для особливих доручень. До них приєднуються й ті, що служать у іноземній колегії і відзначаються благородством своїх занять та звичок. Боже, які є прекрасні посади й служби! як вони підносять і втішають душу! Та, на жаль! я не служу і позбавлений приємності бачити делікатне поводження з собою начальників. Все, що ви зустрінете на Невському проспекті, все сповнене пристойності: чоловіки в довгих сюртуках, із закладеними в кишені руками, дами в рожевих, білих і блідо-голубих атласних рединготах та в капелюшках. Ви тут стрінете бакенбарди незрівнянні, пропущені з незвичайним і подиву гідним умінням під галстук, бакенбарди бархатні, атласні, чорні, як соболь або вугіль, та, гай-гай! належать вони тільки самій іноземній колегії. Службовцям інших департаментів провидіння відмовило в чорних бакенбардах, вони повинні, на превелику прикрість собі, носити руді. Тут зустрінете вуса чудові, що їх ніяким пером, ніяким пензлем не зобразити; вуса, яким присвячена краща половина життя, — предмет пильнування вдень і вночі, вуса, на які злито найчудовіші пахощі та аромати і які помащені всіма найкоштовнішими і найрідкіснішими ґатунками помад, вуса, які обгортаються на ніч тонким веленьовим папером, вуса, до яких так зворушливо прив'язані їх посесори і яким заздрять перехожі. Тисячі ґатунків капелюшків, одежі, хусток строкатих, легких, які інколи протягом цілих двох днів користуються прихильністю їх власниць, засліплять хоч кого на Невському проспекті. Здається, немовби ціле море метеликів знялося враз із стебел і хвилює осяйною хмарою над чорними жуками чоловічої статі. Тут ви зустрінете такі талії, які навіть вам не снилися ніколи: тоненькі, вузенькі талії, аж ніяк не товщі за шийку від пляшки, зустрінувшись з яки-

ми ви шанобливо відступите вбік, щоб якось необережно не штовхнути нечемним ліктем; серце ваше охопить боязнь і страх, щоб якось від необережного навіть подиху вашого не переломився чарівний витвір природи і мистецтва. А які стрінете ви дамські рукави на Невському проспекті! Ах, яка краса! Вони трохи скидаються на дві повітроплавальні кулі, так що дама відразу б знялася в повітря, коли б не підтримував її чоловік; тому що даму так само легко й приємно підняти в повітря, як піднесений до рота бокал, наповнений шампанським. Ніде при взаємній зустрічі не розкланюються так благородно й невимушено, як на Невському проспекті. Тут вам зустрінеться усмішка незрівнянна, усмішка — сама досконалість, часом така, що можна розтанути від задоволення, часом така, що ви враз знітитеся і понурите голову, часом така, що відчуєте себе вище адміралтейського шпиля і задерете її вгору. Тут ви почуєте, як розмовляють про концерт або про погоду з незвичайним благородством і почуттям власної гідності. Тут ви зустрінете тисячу незбагненних характерів і явищ. Боже! які дивні характери зустрічаються на Невському проспекті! Є безліч таких людей, які, зустрівшись з вами, неодмінно поглянуть на чоботи ваші, і, коли ви пройдете, вони обернуться назад, щоб подивитися на ваші фалди. Я досі не можу зрозуміти, чому це буває. Спочатку я думав, що вони шевці, але ж зовсім ні: вони здебільшого служать у різних департаментах, багато хто з них прекрасно може написати відношення з одної казенної установи до іншої; або ж люди, що займаються прогулянками, читанням газет по кондитерських, словом, здебільшого все порядні люди. В цю благословенну пору від другої до третьої години після полудня, яка може бути названа рухомою столицею Невського проспекту, відбувається головна виставка всіх кращих витворів людини. Один показує франтівський сюртук з найкращим бобром, другий — грецький прекрасний ніс, третій несе прегарні бакенбарди, четверта — пару гарненьких оченят і чудесний капелюшок, п'ятий — перстень з талісманом на випещеному мізинці, шоста — ніжку в чарівному черевичку, сьомий — галстук, що викликає подив, восьмий — вуса, що викликають здивовання. Та б'є третя година — і виставка кінчається, натовп рідшає... О третій годині — нова зміна. На Невському проспекті враз настає весна: він вкривається весь чиновниками в зелених віцмундирах. Голодні титулярні, надвірні та інші радники намагаються щосили прискорити свою ходу. Молоді колезькі реєстратори, губернські й колезькі секретарі спішать ще використати час і пройтися Нев-

ським проспектом так поважно, немовби вони зовсім не сиділи шість годин у присутствії. Але старі колезькі секретарі, титулярні й надвірні радники йдуть швидко, понуривши голову: їм не до того, щоб розглядати перехожих; вони ще не цілком одірвались від клопоту свого; в їхній голові плутанина і цілий архів початих і незакінчених справ; їм довго замість вивіски ввижається картонка з паперами або повне обличчя правителя канцелярії.

З четвертої години Невський проспект безлюдний, і навряд чи ви стрінете на ньому хоч одного чиновника. Яка-небудь швачка з магазину перебіжить через Невський проспект з коробкою в руках, яка-небудь мізерна пожива людинолюбного повитчика, пущена жебракувати у фризовій шинелі, який-небудь заїжджий дивак, що йому всяка пора однакова; яка-небудь довга висока англійка з ридикюлем та книжкою в руках; який-небудь артільник, росіянин в демікотоновому сюртуку з талією на спині, з вузенькою бородою, який живе все життя на живу нитку, в якого все ворушиться: спина, і руки, і ноги, і голова, коли він шанобливо проходить по тротуару; часом простий ремісник; більше нікого не зустрінете ви на Невському проспекті.

Та як тільки присмерк впаде на доми та вулиці, і будочник, напнувшись рогожею, видереться на драбину світити ліхтар, а з низеньких віконець магазинів виглянуть ті естампи, що не сміють показуватися серед дня, тоді Невський проспект знов оживає й починає ворушитися. Тоді настає той таємничий час, коли лампи обливають усе якимось принадним, чудесним світлом. Ви зустрінете дуже багато молодих людей, здебільшого нежонатих, у теплих сюртуках і шинелях. В цю пору відчувається якась мета чи, краще, щось схоже на мету. Щось надзвичайно незрозуміле, кроки всіх прискорюються і стають взагалі дуже нерівні. Довгі тіні мелькають по стінах і бруку і мало не дістають головами до Поліцейського мосту. Молоді губернські реєстратори, губернські й колезькі секретарі дуже довго прогулюються; але старі колезькі реєстратори, титулярні й надвірні радники здебільшого сидять дома, або тому що це народ жонатий, або тому що їм дуже добре готують страву куховарки-німкені, які живуть у їхніх домах. Тут ви зустрінете поважних стариків, які з такою статечністю і з таким надзвичайним благородством прогулювалися о другій годині по Невському проспекту. Ви побачите, що вони біжать так само, як молоді колезькі реєстратори, щоб зазирнути під капелюшок здаля забаченої дами, товсті губи й щоки якої, наштукатурені рум'янами,

так подобаються багатьом гуляючим, а надто монопольщикам, артільникам, купцям, що завжди в німецьких сюртуках гуляють цілою юрбою і звичайно під руку.

— Стій! — закричав у цей час поручик Пирогов, сіпнувши молодого чоловіка у фраку і плащі, що йшов з ним. — Бачив?

— Бачив, чудова, достеменна Перуджінова Біанка.

— Та ти про кого говориш?

— Про неї, про ту, що з темним волоссям. І які очі! Боже, які очі! вся статура і контури, і овал лиця — чудеса!

— Я кажу тобі про блондинку, що пройшла за нею в той бік. Чому ж ти не йдеш за брюнеткою, коли вона так тобі сподобалася?

— О, як можна! — вигукнув, почервонівши, молодий чоловік у фраку. — Ніби вона з тих, що ходять увечері по Невському проспекту; це, певно, дуже знатна дама, — продовжував він, зітхнувши, — один плащ на ній коштує карбованців з вісімдесят!

— Простак! — закричав Пирогов, силоміць штовхнувши його в той бік, де майорів яскравий плащ її. — Іди, бевзню, проґавиш! а я піду за блондинкою.

Обидва приятелі розійшлися.

«Знаємо ми вас усіх», — думав про себе з самозадоволеною й самовпевненою посмішкою Пирогов, вважаючи, що нема краси, яка могла б йому протистояти.

Молодий чоловік у фраку і плащі несміливою й трепетною ходою пішов у той бік, де майорів віддалік барвистий плащ, що — то брався яскравим блиском у міру наближення до світла ліхтаря, то враз вкривався тьмою, віддалившись від нього. Серце його билося, і він мимоволі прискорював ходу свою. Він не смів і думати про те, щоб дістати якесь право на увагу відлітаючої в далечині красуні, тим більше припустити таку чорну думку, на яку натякав йому поручик Пирогов; але йому хотілося тільки бачити дім, подивитися, де має житло це чарівне створіння, що, здавалося, злетіло з неба прямо на Невський проспект і, певне, відлетить невідомо куди. Він летів так швидко, що збивав раз у раз з тротуару солідних панів з сивими бакенбардами. Цей молодий чоловік належав до того класу, що становить у нас досить дивне явище і так само належить до громадян Петербурга, як особа, що з'являється нам у сні, належить до сущого світу. Ця особлива верства дуже незвичайна в тому місті, де всі або чиновники, або купці, або майстрові німці. Це був художник. Чи ж не правда, дивне явище? Художник петербурзький! Художник у краю снігів, художник у країні фінів, де все мо-

кре, гладеньке, рівне, бліде, сіре, туманне. Ці художники зовсім не схожі на художників італійських, гордих, палких, як Італія та її небо; навпаки, це здебільшого добрий, сумирний народ, соромливий, безтурботний, що тихо любить своє мистецтво, п'є чай з двома приятелями своїми в маленькій кімнаті, скромно гомонить про улюблений предмет і більше ні про що не дбає. Він раз у раз зазве до себе якусь стару жебрачку і примусить її просидіти добрих годин шість для того, щоб відтворити на полотні її жалюгідну, бездушну міну. Він змальовує перспективу своєї кімнати з усяким художнім гамузом: гіпсовими руками й ногами, що стали кофейними від часу й пилу, поламаними живописними станками, зваленою палітрою, приятелем, що грає на гітарі, стінами, замазаними фарбами, з розчиненим вікном, крізь яке видно бліду Неву і бідних рибалок у червоних сорочках. У них завжди майже на всьому сіренький, мутний колорит, — незгладима печать півночі. При всьому тому вони зі справжньою насолодою трудяться коло свого діла. Вони часто мають справжній талант, і коли б тільки війнуло на них свіже повітря Італії, він би, певне, розвинувся так само вільно, широко й яскраво, як рослина, яку виносять, нарешті, з кімнати на чисте повітря. Вони взагалі дуже несміливі; орден і товстий еполет вкидають їх у таке замішання, що вони мимоволі знижують ціну на свої твори. Вони люблять інколи похизуватись, та хизування це завжди здається надто різким і трохи скидається на латку. На них побачите ви іноді чудовий фрак і забруднений плащ, дорогий бархатний жилет і сюртук весь у фарбі. Так само, як на недокінченому їх пейзажі побачите ви іноді намальовану вниз головою німфу, яку він, не знайшовши іншого місця, накидав на замазаному ґрунті попереднього свого твору, колись писаного ним з насолодою. Він ніколи не дивиться вам прямо в очі; коли ж і дивиться, то якось мутно, невиразно; він не пронизує вас яструбиним зором спостерігача або соколиним поглядом кавалерійського офіцера. Це буває через те, що він заразом бачить і ваші риси, і риси якогось гіпсового Геркулеса, що стоїть у його кімнаті; або йому ввижається його ж власна картина, яку він ще збирається створити. Через це він відповідає часто нескладно, іноді не до ладу, і предмети, що мішаються в його голові, ще збільшують його несміливість. До такого роду належав описаний нами молодий чоловік, художник Піскарьов, соромливий, боязкий, але з іскрами почуття в душі своїй, готовими при слушній нагоді перетворитися на полум'я. З таємним трепетом поспішав він за своїм предметом, що

— Я не хочу носа! Ріж мені носа!...

так сильно його вразив, і, здавалося, дивувався сам зі свого зухвальства. Незнайома істота, яка так привернула його очі, думки й почуття, раптом повернула голову і глянула на нього. Боже, які божественні риси! Сліпучої білості чарівне чоло відтінене було прекрасними, як агат, кучерями. Вони вилися, ці чудесні кучері, і частина їх, падаючи з-під капелюшка, дотикалась щоки, на якій від вечірнього холоду проступив тонкий свіжий рум'янець. Уста були замкнуті цілим роєм найпринадніших мрій. Все, що лишається від згадок про дитинство, що дає мріяння й тихе натхнення при засвіченій лампаді, — все це немов поєдналося, злилось і відбилось в її гармонійних устах. Вона глянула на Піскарьова, і від цього погляду затремтіло його серце; вона глянула суворо, почуття обурення проступило в неї на обличчі, коли вона побачила таке зухвале переслідування; але на цьому прекрасному обличчі і самий гнів був чарівний. Охоплений соромом і боязкістю, він спинився, опустивши очі; та як втратити це божество і не побачити навіть того святилища, де воно спустилося гостювати? Такі думки охопили молодого мрійника, і він наважився переслідувати. Але щоб не дати цього помітити, він віддалився на велику відстань, байдуже поглядав на всі боки і розглядав вивіски, а тим часом не спускав з очей жодного кроку незнайомої. Перехожі рідше почали зустрічатись, вулиця ставала тихішою; красуня оглянулась, і йому здалося, ніби легенька усмішка сяйнула на губах її. Він увесь затремтів і не вірив своїм очам. Ні, це ліхтар обманним світлом своїм відбив на обличчі її подобу усмішки, ні, це власні мрії сміються з нього. Але дух захопило в його грудях, все в ньому обернулось на невиразний трепет, всі почуття його горіли, і все перед ним огорнулось якимось туманом. Тротуар мчав під ним, карети з бистрими кіньми видавалися нерухомими, міст розтягувався і ламався на своїй арці, дім стояв дахом униз, будка валилася йому назустріч, і алебарда вартового, разом із золотими словами вивіски й намальованими ножицями, виблискувала, здавалося, на самісіньких віях його очей. І все це спричинив один погляд, один поворот гарненької голівки. Не чуючи, не бачачи, не зважаючи, він мчав по легких слідах прекрасних ніжок, намагаючись сам стишити швидкість своїх кроків, що летіли в такт із серцем. Іноді охоплював його сумнів: чи справді вираз обличчя її був такий ласкавий, — і тоді він на хвилину зупинявся; але биття серця, непереможна сила й тривога всіх почувань поривали його вперед. Він навіть не помітив, як раптом зависочів перед ним чотириповерховий дім, всі чотири ряди

вікон, виблискуючи світлом, глянули на нього враз, і поруччя біля під'їзду протиставили йому залізний поштовх свій. Він бачив, як незнайома мчала сходами, оглянулася, поклала на губи палець і дала знак іти за нею. Коліна його тремтіли; почуття, думки горіли; блискавка радості нестерпним вістрям вп'ялася в його серце. Ні, це вже не мрія! Боже, скільки щастя за одну мить! таке чудесне життя в двох хвилинах!

Та чи не сниться все це йому? невже та, за один небесний погляд якої він ладен був би віддати все життя, наблизитись до оселі якої він вважав уже за невимовне блаженство, невже та була зараз така ласкава й прихильна до нього? Він злетів на сходи. Він не відчував нічого земного; він не був розпалений полум'ям земної пристрасті, ні, він був у цю хвилину чистий і непорочний, як невинний юнак, ще натхненний невиразною духовною потребою кохання. І те, що збудило б у розпусної людини зухвалі помисли, те саме, навпаки, ще більше освятило їх. Це довір'я, яке виявило до нього тендітне прекрасне створіння, це довір'я наклало на нього обітницю суворості рицарської, обітницю рабськи виконувати всі веління її. Він тільки бажав, щоб ці веління були якнайтруднішими і якнайбільш важкоздійсненними, щоб з більшим напруженням сил летіти виконувати їх. Він не сумнівався, що якась таємна і разом з тим важлива пригода змусила незнайому звіритись йому, що від нього, певне, зажадають значних послуг, і він почував уже в собі силу й відвагу на все.

Сходи вилися, і разом з ними вилися його бистрі мрії. «Ідіть обережніше!» — зазвучав, як арфа, голос і сповнив усі жили його новим трепетом. У темній височині четвертого поверху незнайома постукала в двері — ті розчинилися, і вони увійшли разом. Жінка, досить непогана на вигляд, зустріла їх зі свічкою в руці, але так чудно й нахабно подивилася на Піскарьова, що він мимоволі опустив свої очі. Вони ввійшли до кімнати. Три жіночі постаті в різних кутках явилися його очам. Одна розкладала карти; друга сиділа за фортепіано і грала двома пальцями якусь жалюгідну подобу старовинного полонезу; третя сиділа перед дзеркалом, розчісуючи гребінцем своє довге волосся, і зовсім не збиралася облишити туалет свій, коли зайшла незнайома особа. Якесь неприємне безладдя, що його можна зустріти тільки в занедбаній кімнаті холостяка, панувало в усьому. Меблі, досить гарні, були вкриті пилом; павук засновував своїм павутинням ліпний карниз; крізь непричинені двері до другої кімнати блищав чобіт зі шпорою й червоніла лямів-

ка мундира; гучний чоловічий голос і жіночий сміх лунали зовсім невимушено.

Боже, куди зайшов він! Спочатку він не хотів вірити і почав пильніше придивлятися до предметів, що наповняли кімнату; але голі стіни й вікна без завісок не показували ніякої присутності дбайливої господині; змарнілі обличчя цих нужденних створінь, з яких одна сіла майже перед його носом і так само спокійно його розглядала, як пляму на чужому одязі, все це впевнило його, що він зайшов у той мерзотний притулок, де оселилася жалюгідна розпуста, породжена облудною освіченістю та страшенною велелюдністю столиці. Той притулок, де чоловік святотатно придушив і насміявся з усього чистого й святого, що прикрашає життя, де жінка, ця окраса світу, вінець творіння, обернулася в якусь чудну, двозначну істоту, де вона разом з чистотою душі позбулася всього жіночого і огидно засвоїла собі звички й зухвалість чоловіка, і вже перестала бути тим тендітним, тим прекрасним і таким відмінним від нас створінням. Піскарьов оглядав її з ніг до голови здивованими очима, немовби ще бажаючи впевнитися, чи та це, яка так причарувала і звабила його на Невському проспекті. Але вона стояла проти нього така ж гарна; волосся її було таке ж прекрасне, очі її здавалися все ще небесними. Вона була свіжа; їй було тільки сімнадцять літ; видно було, що ще недавно спостигла її жахлива розпуста; вона ще не сміла діткнутися її щік, вони були свіжі й легко відтінені тонким рум'янцем — вона була прекрасна.

Він нерухомо стояв перед нею і вже ладен був так само простодушно забутися, як забувся перед тим. Але красуні надокучила така довга мовчанка, і вона значуще посміхнулась, дивлячись йому прямо в очі. Та ця усмішка була сповнена якоїсь жалюгідної зухвалості; вона була така дивна і так само личила їй, як личить вираз побожності пиці хабарника або бухгалтерська книга поетові. Він здригнувся. Вона розтулила свої гарненькі уста й почала говорити щось, але все це було таке безглузде, таке пошле... Немов разом із непорочністю покидає людину й розум. Він уже нічого не хотів чути. Він був надзвичайно смішний і простий, як дитина. Замість того, щоб скористатися з такої прихильності, замість того, щоб зрадіти такій нагоді, якій, без сумніву, зрадів би на його місці всякий інший, він кинувся щодуху, як дика коза, і вибіг на вулицю.

Понуривши голову і опустивши руки, сидів він у своїй кімнаті, як бідняк, що знайшов неоціненну перлину й зараз же впустив її в

море. «Така красуня, такі божественні риси, і де ж? у якому місці?..» — От усе, що він міг вимовити.

Справді, ніколи жаль так сильно не огортає нас, як перед красою, враженою згубним подихом розпусти. Хай би ще бридота дружила з нею, але краса, краса ніжна... вона тільки з самою непорочністю та чистотою зливається в наших думках. Красуня, що так причарувала бідолашного Піскарьова, була справді чудесне, незвичайне явище. Її перебування в цьому мерзенному колі здавалося ще більше незвичайним. Усі риси її були так чисто витворені, на всьому виразі прекрасного обличчя її позначилося таке благородство, що ніяк не можна було думати, щоб розпуста загрожувала їй страшними своїми пазурами. Вона була б неоціненною перлиною, всім світом, цілим раєм, усім багатством пристрасного чоловіка; вона була б прекрасною тихою зорею в непомітному родинному колі й самим порухом прекрасних уст своїх давала б милі веління. Вона була б божеством серед велелюдної зали, на блискучому паркеті, при сяйві свічок, при безмовному благоговінні юрби кинутих до ніг її поклонників; — та ба! вона, якоюсь жахливою волею пекельного духу, що прагне зруйнувати гармонію життя, була кинута з реготом в його пучину.

Пройнятий пекучим жалем, сидів він перед нагорілою свічкою. Вже й північ давно минула — дзвін на башті бив половину першої, а він сидів нерухомий, без сну, без роботи. Дрімота, скориставшися з його нерухомості, вже почала було тихенько долати його, вже кімната почала зникати, тільки вогонь свічки просвічував крізь марення, що огортало його, коли раптом стукіт у двері примусив його здригнутися й прокинутися. Двері розчинилися, і ввійшов лакей у багатій лівреї. До його самотньої кімнати ніколи не заглядала багата ліврея, до того ж у таку незвичайну годину... Він здивувався і з нетерплячою цікавістю дивився на прибулого лакея.

— Та пані, — промовив з чемним поклоном лакей, — у якої ви зволили за кілька годин перед цим бути, звеліла просити вас до себе і прислала по вас карету.

Піскарьов стояв у німому здивуванні: «Карету, лакей у лівреї!.. Ні, тут, певне, якась помилка...»

— Стривайте, шановний, — вимовив він боязко, — ви, певно, не туди зволили зайти. Вас пані, без сумніву, прислала по когось іншого, а не по мене.

— Ні, пане, я не помилився. Адже ви зволили провести пані пішки до будинку, що на Литейній, в кімнату на четвертому поверсі?

— Я.

— Ну, так будьте ласкаві, швидше, пані неодмінно бажає бачити вас і просить вас уже завітати прямо до них додому.

Піскарьов збіг сходами. Надворі, справді, стояла карета. Він сів у неї, дверці стукнули, каміння бруку загуркотіло під колесами й копитами — і освітлена перспектива домів з яскравими вивісками понеслася повз вікна карети. Піскарьов думав усю дорогу і не знав, як пояснити цю пригоду. Власний дім, карета, лакей у багатій лівреї... все це він ніяк не міг погодити з кімнатою на четвертому поверсі, запиленими вікнами та розладженим фортепіано.

Карета спинилась перед яскраво освітленим під'їздом, і його одночасно вразили: ряд екіпажів, гомін кучерів, яскраво освітлені вікна і звуки музики. Лакей у багатій лівреї висадив його з карети й шанобливо провів у сіни з мармуровими колонами, з облитим золотом швейцаром, з розкиданими плащами й шубами, з яскравою лампою. Легкі сходи з блискучими поручнями, овіяні пахощами, здіймалися вгору. Він уже був на них, уже зайшов до першої зали, жахнувшись і подавшись назад за першим кроком від страшенної велелюдності. Незвичайна ряснота облич вкрай збентежила його; йому здавалося, що якийсь демон покришив увесь світ на силу-силенну різних шматків, і всі ці шматки без пуття, без ладу змішав докупи. Білосніжні дамські плечі і чорні фраки, люстри, лампи, легкі хвилясті серпанки, ефірні стрічки і товстий контрабас, що виглядав з-за поруччя розкішних хорів, — усе було для нього прекрасним. Він побачив за одним разом стільки поважних стариків і напівстариків з орденами на фраках, дам, що так легко, гордо й граціозно виступали по паркету або сиділи рядом, він почув стільки слів французьких і англійських, до того ж молоді люди в чорних фраках були сповнені такого благородства, з такою гідністю говорили й мовчали, так не вміли сказати нічого зайвого, так велично жартували, так шанобливо посміхалися, такі прекрасні носили бакенбарди, так вправно вміли показувати прегарні руки, поправляючи галстук, дами такі були тендітні, такі заглиблені в цілковите самовдоволення й захват, так чарівно опускали очі, що... але сам уже смиренний вигляд Піскарьова, що боязко притулився до колони, показував, що він розгубився зовсім. У цей час натовп обступив танцюючу групу. Вони линули, оповиті прозорим витвором Парижа, в одязі, зітканому з самого повітря; недбало торкалися вони блискучими ніжками паркету і були ще ефірніші, ніж коли б зовсім до нього не дотикались. Але одна з-поміж

них найкраще, найрозкішніше і найпишніше вбрана. Невимовне, найвитонченіше поєднання смаку розлилося в усьому її уборі, і при всьому тому вона, здавалося, зовсім про нього не дбала і воно вилилося мимоволі, само собою. Вона і дивилась і не дивилась на натовп глядачів навколо, прекрасні довгі вії опустились байдуже, і сяюча білість обличчя її ще сліпучіше впала в очі, коли вона нахилила голову, і легка тінь огорнула чарівне чоло її.

Піскарьов доклав усіх зусиль, щоб розсунути натовп і придивитися до неї; але, на превелику досаду, якась величезна голова з темним кучерявим волоссям заступала її раз у раз; до того ж натовп його притис так, що він не смів податися наперед, не смів ступити назад, боячись штовхнути якось кого-небудь з таємних радників. Та от він продерся-таки наперед і поглянув на своє вбрання, бажаючи як слід причепуритися. Боже, що це! на ньому був сюртук і весь вимазаний фарбою: поспішаючи їхати, він забув навіть переодягтися в пристойне вбрання. Він почервонів до вух і, понуривши голову, хотів провалитися, але провалитись не було куди; камер-юнкери в блискучих костюмах збилися позад нього, як стіна. Він уже волів бути якнайдалі від красуні з прекрасним чолом та віями. З острахом звів очі глянути, чи не дивиться вона на нього: Боже! вона стоїть перед ним... Але що це? що це? «Це вона!» — скрикнув він майже на весь голос. Справді, це була вона, та сама, яку зустрів він на Невському і яку провів до її оселі.

Вона підняла тим часом свої вії і глянула на всіх своїм ясним поглядом. «Ай, ай, ай, яка гарна!..» — міг тільки вимовити він, бо йому перехопило подих. Вона обвела своїми очима все коло, що наперебій прагнуло привернути її увагу, та з якоюсь утомою й неувагою вона скоро відвела їх і зустрілася з очима Піскарьова. О, яке небо! який рай! Дай сили, Боже, витерпіти це! життя не вмістить його, він зруйнує і забере душу! Вона подала знак, та не рукою, не схилянням голови, — ні: в її всепереможних очах з'явився цей знак таким тонким, непомітним виразом, що ніхто не міг його бачити, — але він бачив, він зрозумів його. Танець тривав довго; стомлена музика, здавалося, зовсім погасала й завмирала, і знову виривалася, вищала й гриміла; нарешті — кінець! Вона сіла, груди її здіймалися під тонким димом серпанку; рука її (Боже, яка чудова рука!) впала на коліна, зібгавши під собою її легеньке плаття, і плаття під нею, здавалося, почало дихати музикою, і тонкий бузковий колір його ще ясніше підкреслив яскраву білість цієї прекрасної руки. Торкнутися б тільки її — і нічого більше!

Ніяких інших бажань — вони всі зухвалі... Він стояв за її стільцем, не сміючи говорити, не сміючи дихати.

— Вам було скучно? — промовила вона. — Я теж скучала. Я помічаю, що ви мене ненавидите... — додала вона, опустивши свої довгі вії.

— Вас ненавидіти! мені? я... — хотів було вимовити зовсім сторопілий Піскарьов і наговорив би, певне, силу найнедоречніших слів, але в цей час підійшов камергер з дотепними і приємними зауваженнями, з чудово завитим на голові чубом. Він досить приємно показував ряд досить непоганих зубів і кожним дотепом своїм вганяв гострий цвях в його серце. Нарешті, хтось зі сторонніх, на щастя, звернувся до камергера з якимсь запитанням.

— Як це нестерпно! — сказала вона, звівши на нього свої небесні очі. — Я сяду в іншому кінці зали; будьте там!

Вона майнула крізь натовп і зникла. Він, немов божевільний, розштовхав юрбу і був уже там.

Так, це вона; вона сиділа, як цариця, краща за всіх, за всіх прекрасніша, і шукала його очима.

— Ви тут, — промовила вона стиха. — Я буду одверта з вами: вам, певне, дивними видалися обставини нашої зустрічі. Невже ви гадаєте, що я можу належати до того жалюгідного класу створінь, в якому ви зустріли мене? Вам видаються дивними мої вчинки, але я вам відкрию таємницю: чи будете ви спроможні, — промовила вона, втупивши в нього очі свої, — ніколи не зрадити її?

— О, буду, буду, буду!..

Але в цей час підійшов досить літній чоловік, заговорив до неї якоюсь незрозумілою для Піскарьова мовою і подав їй руку. Вона благальним поглядом подивилася на Піскарьова і подала знак лишитися на своєму місці й чекати її приходу, та охоплений нетерпінням він не в силі був слухати якісь накази, навіть з її уст. Він рушив слідом за нею; але натовп роз'єднав їх. Він уже не бачив бузкового плаття; з тривогою пробирався він з кімнати до кімнати і штовхав без милосердя всіх стрічних, але по всіх кімнатах все сиділи тузи за вістом, заглиблені в мертву мовчанку. В одному кутку кімнати сперечалося кілька літніх людей про переваги військової служби над цивільною; в іншому люди в чудових фраках кидали легкі зауваження про многотомні праці поета-трудівника. Піскарьов почув, що один підстаркуватий чоловік, поважний на вигляд, схопив його за ґудзик фрака й подав на його суд одне дуже справедливе своє міркування, але він грубо відштовхнув його, навіть не помітивши, що в того на шиї був досить значний орден. Він пере-

біг до другої кімнати — і там немає її. До третьої — теж немає. «Де ж вона? дайте її мені! о, я не можу жити, не глянувши на неї! мені хочеться вислухати, що вона хотіла сказати». Але всі пошуки його лишалися марними. Занепокоєний, стомлений, він притулився до кутка й дивився на натовп; але напружені очі його почали показувати йому все в якомусь неясному вигляді. Нарешті, йому почали ввижатися стіни його кімнати. Він підвів очі: перед ним стояв свічник з вогнем, що майже пригасав у глибині його; вся свічка стопилась; лій був розлитий на столі його.

Так це він спав! Боже, який сон! І нащо було прокидатися? Чому було однієї хвилини не почекати: вона, певне, знову б з'явилася! Прикрий світанок неприємним своїм тьмяним сяйвом дивився в його вікна. Кімната в такому сірому, такому каламутному безладді... О, яка огидна дійсність! Що вона проти мрії? Він роздягся швиденько й ліг у постіль, вкрившись ковдрою, бажаючи на мить повернути сновидіння, що відлетіло. Сон, справді, не забарився до нього з'явитись, але приніс йому зовсім не те, що бажав би він бачити: то поручик Пирогов з'являвся з люлькою, то академічний сторож, то дійсний статський радник, то голова чухонки, з якої він колись малював портрет, і всяка подібна нісенітниця.

Аж до полудня пролежав він у постелі, бажаючи заснути; але вона не з'являлася. Хоч би на хвилину показала прекрасні риси свої, хоч би на хвилину прошелестіла її легка хода, хоч би її оголена, ясна, як надхмарний сніг, рука майнула перед ним.

Все відкинувши, все забувши, сидів він із зажуреним, безнадійним виглядом, сповнений самим тільки сновидінням. Ні до чого не думав він приторкнутися; очі його без всякої уваги, без всякого життя дивилися у вікно, звернене на двір, де брудний водовоз лив воду, що замерзала в повітрі, і козлячий голос рознощика деренчав: *«Старого шмаття продати»*. Повсякденне й дійсне дивно вражало його слух. Так просидів він аж до вечора і з жадобою кинувся в постіль. Довго боровся він з безсонням, нарешті, переміг його. Знов якийсь сон, якийсь пошлий, бридкий сон. Боже, зглянься: хоч на хвилину, хоч на одну хвилину покажи її! Він знову чекав вечора, знову заснув, знову снився якийсь чиновник, що був заразом і чиновником, і фаготом; о, це нестерпно! Нарешті вона з'явилася! її голівка і кучері... вона дивиться... О, як ненадовго! Знову туман, знову якесь безглузде сновидіння.

Нарешті сновидіння стали його життям, і відтоді все життя його дивно обернулося: він, можна сказати, спав наяву і не спав

уві сні. Коли б його хтось бачив, як він безмовно сидить перед порожнім столом або йде вулицею, то, певне, вважав би його за лунатика або розбитого міцними напоями; погляд його був зовсім невиразний, природна неуважність кінець кінцем розвинулася і владно згонила з лиця його всі почуття, всі порухи. Він жвавішав тільки, як наставала ніч.

Такий стан розладнав його сили, і найжахливішою мукою було для нього те, що кінець кінцем сон почав його покидати зовсім. Бажаючи врятувати це єдине своє багатство, він уживав усіх засобів відновити його. Він чув, що є засіб відновити сон — для цього треба тільки прийняти опіум. Але де дістати цього опіуму? Він згадав про одного персіянина, що тримав магазин шалей і завжди майже, коли зустрічав його, просив намалювати йому красуню. Він вирішив піти до нього, гадаючи, що в нього, без сумніву, є цей опіум. Персіянин прийняв його, сидячи на дивані й підібравши під себе ноги.

— Нащо тобі опіум? — спитав він його.

Піскарьов розповів йому про своє безсоння.

— Гаразд, я дам тобі опіум, тільки намалюй мені красуню. Щоб гарна була красуня. Щоб брови були чорні і очі великі, як маслини; а я сама, щоб лежала коло неї і курила люльку, — чуєш? щоб гарна була! щоб була красуня!

Піскарьов обіцяв усе. Персіянин на хвилину вийшов і повернувся з баночкою, наповненою темною рідиною, бережно відлив частину її в іншу баночку і дав Піскарьову, наказавши вживати не більше, як по сім крапель у воді. Пожадливо схопив він цю дорогоцінну баночку, якої не віддав би за купу золота, і прожогом побіг додому.

Прийшовши додому, він відлив кілька крапель у склянку з водою і, проковтнувши, уклався спати.

Боже, яка радість! Вона! знову вона! Але вже зовсім в іншому вигляді. О, як гарно сидить вона біля вікна сільського світлого домочка! Вбрання її дихає такою простотою, яка властива тільки думці поета. Зачіска на голові її... Боже, яка проста ця зачіска і як вона личить їй! Коротенька косинка була злегка накинута на струнку її шийку; все в ній скромне, все в ній — таємне, невимовне відчуття смаку. Яка мила її граціозна хода! Який музикальний шелест її кроків і простенького плаття! Яка гарна рука її, стиснута волосяним браслетом! Вона говорить йому зі сльозами на очах: «Не зневажайте мене: я зовсім не та, за яку ви вважаєте мене. Подивіться на мене, придивіться пильніше й скажіть: хіба я здатна на те, що

ви думаєте? О! ні, ні! хай той, хто насмілиться подумати, хай той...» Але він прокинувся! зворушений, змучений, зі сльозами на очах. «Краще б ти зовсім не існувала! не жила на світі, а була б витвором натхненного художника! Я не відходив би від полотна, я вічно дивився б на тебе й цілував би тебе. Я жив би й дихав тобою, як найкращою мрією, і я був би тоді щасливий. Ніякі бажання не сягнули б далі. Я кликав би тебе, як ангела-хранителя, уві сні і в безсонні, і тебе я ждав би, коли б випало змалювати божественне й святе. Але тепер... яке жахливе життя! що з того, що вона живе? Хіба життя божевільного приємне його родичам і друзям, які його колись любили? Боже, яке життя наше! вічний розлад між мрією і дійсністю!» Майже такі думки займали його повсякчас. Ні про що він не думав, майже нічого не їв і нетерпляче, з пристрастю коханця чекав вечора та жаданого видіння. Безнастанне прагнення думками одного, нарешті, так опанувало все буття його та уяву, що жаданий образ являвся йому майже щодня, завжди в становищі, протилежному дійсності, бо думки його були цілком чисті, як думки дитини. Через ці сновидіння самий предмет ставав якимось чистішим і цілком преображався.

Приймання опіуму ще дужче розпалило його уяву, і якщо був коли хтось закоханий до останнього градуса шаленства, поривно, жахливо, руйнівно, бентежно, то цей нещасний був він.

З усіх сновидінь одно було для нього радісніше за всі: йому приснилася його майстерня, він був такий веселий, з такою насолодою сидів з палітрою в руках! І вона тут. Вона була вже його дружиною. Вона сиділа коло нього, спершись гарненьким ліктиком своїм на спинку його стільця, і дивилася на його роботу. В її очах, ніжних, стомлених, відбився тягар блаженства; все в кімнаті його дихало раєм; було так ясно, так прибрано. Боже! вона схилила до нього на груди чарівну свою голівку... Кращого сну він ще ніколи не бачив. Він встав після нього мовби свіжіший і не такий неуважний, як раніш. В голові його з'явилися дивні думки. «Може, — думав він, — її затяг у розпусту якийсь мимовільний жахливий випадок; може, душа її схильна до каяття, може, вона бажала б сама вирватися з жахливого становища свого. І невже байдуже дати їй загинути, і саме тоді, коли тільки досить подати руку, щоб урятувати її від потоплення?» Думки його сягали ще далі. «Мене ніхто не знає, — казав він сам собі, — та й кому яке до мене діло, та й мені теж нема до них діла. Якщо вона виявить щире каяття і змінить життя своє, я одружуся тоді з нею. Я повинен з нею одружитися і, певно, зроблю куди краще за багатьох, що женяться на своїх ключ-

ницях і навіть часто на наймерзенніших істотах. Але мій подвиг буде некорисливий і, може, навіть великий. Я поверну світові найкращу його окрасу».

Склавши такий легковажний план, відчув він, що почервонів; він підійшов до дзеркала і злякався сам запалих щік та блідості свого обличчя. Старанно почав він чепуритися; вмився, пригладив волосся, надів новий фрак, франтівський жилет, накинув плащ і вийшов на вулицю. Він дихнув свіжим повітрям і відчув свіжість на серці, як одужуючий, що наважився вийти вперше після тяжкої хвороби. Серце його билося, коли він підходив до тієї вулиці, де нога його не була з часу фатальної зустрічі.

Довго він шукав дім; здавалося, пам'ять його зрадила. Він двічі пройшов вулицею і не знав, коло якого спинитися. Нарешті один видався йому схожим. Він швидко збіг сходами, постукав у двері: двері розчинилися, і хто ж вийшов йому назустріч? Його ідеал, його таємничий образ, оригінал вимріяних картин, та, якою він жив, так жахливо, так страждально, так солодко жив. Вона сама стояла перед ним. Він затремтів; він ледве міг устояти на ногах од кволості, охоплений поривом радості. Вона стояла перед ним така ж прекрасна, хоч очі її були заспані, хоч блідість закралась на обличчя її, вже не таке свіже, але вона все ще була прекрасна.

— А! — скрикнула вона, побачивши Піскарьова і протираючи очі свої. Тоді була вже друга година. — Чого ви втекли тоді від нас?

Він знеможений сів на стілець і дивився на неї.

— А я щойно прокинулась; мене привезли о сьомій годині ранку. Я була зовсім п'яна, — додала вона з усмішкою.

О, краще б ти була німа і позбавлена зовсім мови, ніж говорити такі речі! Вона раптом показала йому, як у панорамі, все життя своє. Проте, незважаючи на це, скріпившись серцем, наважився спробувати він, чи не вплине на неї його умовляння. Набравшись духу, він тремтячим і разом палким голосом почав змальовувати їй жахливе її становище. Вона слухала його з уважним виглядом і з тим почуттям подиву, яке ми виявляємо, коли бачимо щось несподіване й чудне. Вона глянула, злегка всміхнувшись, на свою приятельку, яка сиділа в кутку і, покинувши вичищати гребінець, теж уважно слухала нового проповідника.

— Правда, я бідний, — сказав, нарешті, після довгого й повчального умовляння Піскарьов, — але ми будемо працювати; ми постараємося, одно з-перед одного, поліпшити наше життя. Немає нічого приємнішого, як завдячувати в усьому самому собі. Я буду сидіти за картинами, ти будеш, сидячи коло мене, надихати мою

працю, вишивати або займатися іншим рукоділлям, — і ми ні в чому не матимемо нужди.

— Як то можна! — перебила вона його з виразом якоїсь зневаги. — Я не праля й не швачка, щоб займатися роботою.

Боже! в цих словах відбилося все низьке, все нікчемне життя, — життя, сповнене марності й неробства, вірних супутників розпусти.

— Одружіться зі мною! — підхопила з зухвалим виглядом її приятелька, що досі мовчала в кутку. — Коли я буду дружиною, я сидітиму ось як!

При цьому вона зробила якусь дурну міну на жалюгідному обличчі своєму, якою дуже розсмішила красуню.

О, це вже занадто! цього несила стерпіти! Він кинувся геть, втративши почуття і думки. Розум його помутився: по-дурному, без мети, не бачачи нічого, не чуючи, не відчуваючи, блукав він цілий день. Ніхто не міг знати, ночував він де чи ні; тільки другого дня з якогось дурного інстинкту зайшов він на свою квартиру, блідий, з жахливим виглядом, з розпатланим волоссям, з ознаками божевілля на обличчі. Він замкнувся в своїй кімнаті і нікого не впускав, нічого не вимагав. Минуло чотири дні, і його замкнена кімната жодного разу не відчинялася; нарешті, минув тиждень, і кімната все так само була замкнена. Кинулись до дверей, почали кликати його, але відповіді ніякої не було; нарешті, виламали двері і найшли бездиханний труп його з перерізаним горлом. Закривавлена бритва валялася на підлозі. З судорожно розкинутих рук та страшно спотвореного вигляду можна було судити, що рука його схибила і він довго ще мучився, доки грішна душа його покинула тіло.

Так загинув, жертва шаленої пристрасті, бідолашний Піскарьов, тихий, несміливий, скромний, по-дитячому простодушний, що носив у собі іскру таланту, який, може, з часом спалахнув би широко й яскраво. Ніхто не поплакав над ним; нікого не видно було біля бездушного його трупа, крім звичайної фігури квартального наглядача та байдужої міни міського лікаря. Труну його тихо, навіть без обрядів релігії, повезли на Охту; за нею йдучи, плакав сам тільки солдат-сторож і то через те, що випив зайвий штоф горілки. Навіть поручик Пирогов не прийшов подивитися на труп нещасного бідака, якому за життя виявляв своє високе заступництво. А втім, йому було зовсім не до того: він був захоплений незвичайною пригодою. Але вернімось до нього.

Я не люблю трупів і покійників, і мені завжди неприємно, коли переходить мені дорогу довга похоронна процесія та інвалідний солдат, одягнений якимсь капуцином, нюхає лівою рукою тютюн, бо права зайнята факелом. Я завжди почуваю на душі прикрість, бачачи багатий катафалк і бархатну труну; але досада моя змішується зі смутком, коли я бачу, як ломовий візник тягне соснову, нічим не прикриту домовину бідака, і тільки якась одним одна старчиха, стрівшись на перехресті, плентається за нею, не маючи іншого діла.

Ми, здається, залишили поручика Пирогова на тому, що він розлучився з бідолашним Піскарьовим і подався за блондинкою. Ця блондинка була легковажним, досить цікавим створіннячком. Вона спинялася перед кожним магазином і задивлялася на виставлені в вікнах пояси, косинки, сережки, рукавички та інші дрібнички, безперестанку вертілася, видивлялася на всі боки й озиралася назад. «Ти, голубко, моя!» — говорив із самовпевненістю Пирогов, продовжуючи своє переслідування й закутавши обличчя своє коміром шинелі, щоб не стріти когось із знайомих. Але не зайве розповісти читачам, хто такий був поручик Пирогов.

Та перше, ніж ми скажемо, хто такий був поручик Пирогов, не завадить дещо розповісти про те товариство, до якого належав Пирогов. Є офіцери, що становлять у Петербурзі якийсь середній клас громадянства. На вечорі, на обіді в статського радника або в дійсного статського, що вислужив цей чин сорокалітніми трудами, ви завжди знайдете одного з них. Кілька блідих, зовсім безбарвних, як Петербург, дочок, з яких декотрі перестарілися, чайний столик, фортепіано, домашні танці — все це буває нероздільне зі світлим еполетом, що блищить при лампі між доброзвичайною блондинкою і чорним фраком братіка або домашнього знайомого. Цих холоднокровних дівчат надзвичайно важко розворушити й примусити сміятися; для цього треба великого хисту або, краще сказати, зовсім не мати ніякого хисту. Треба говорити так, щоб не було ні надто розумно, ні надто смішно, щоб у всьому був той дріб'язок, який полюбляють жінки. В цьому треба віддати належне означеним панам. Вони мають особливий дар змушувати сміятися і слухати цих безбарвних красунь. Вигуки, приглушувані сміхом: «Ах, облиште! чи не сором вам так смішити!» — бувають їм часто найкращою нагородою. У вищому класі вони трапляються дуже рідко, вірніше, ніколи. Звідти вони цілком витіснені тим, що називають у цьому товаристві аристократами; проте їх вважають за вче-

них і вихованих людей. Вони люблять поговорити про літературу; хвалять Булгаріна, Пушкіна і Греча і говорять з презирством та ущипливими дотепами про О.А. Орлова. Вони не пропускають жодної публічної лекції, будь вона про бухгалтерію чи навіть про лісівництво. В театрі, яка б не була п'єса, ви завжди знайдете одного з них, хіба що гратимуть уже якихось «Філаток», що надто ображають їх перебірливий смак. В театрі вони беззмінно. Це найвигідніші люди для театральної дирекції. Вони особливо люблять у п'єсі гарні вірші, також люблять голосно викликати акторів, багато хто з них, викладаючи в казенних закладах або готуючи в казенні заклади, заводять собі, нарешті, кабріолет і пару коней. Тоді коло їх стає ширше: вони досягають, нарешті, того, що одружуються з купецькою дочкою, яка вміє грати на фортепіано, з сотнею тисяч або близько того готівки та купою бородатої рідні. Однак цієї честі вони не раніш можуть досягти, як дослужившись принаймні до полковницького чину. Бо руські борідки, дарма, що від них ще одгонить трохи капустою, ніяк не хочуть бачити дочок своїх ні за ким, крім генералів або принаймні полковників. Отакі головні риси цього сорту молодих людей. Але поручик Пирогов мав силу талантів, особисто йому належних. Він прекрасно декламував вірші з «Дмитрія Донського» та «Лихо з розуму», вмів особливо пускати з люльки дим кільцями так вдало, що відразу міг нанизати їх з десяток одне на одне. Вмів дуже приємно розказувати анекдот про те, що гармата сама по собі, а єдиноріг сам по собі. А втім, воно й нелегко перелічити всі таланти, якими доля обдарувала Пирогова. Він любив поговорити про актрису й танцівницю, але вже не так різко, як звичайно говорить про цей предмет молодий прапорщик. Він був дуже задоволений своїм чином, який дістав недавно. І хоч іноді, лягаючи на диван, говорив: «Ох, ох! Суєта, все суєта! Що з того, що я поручик?» — та потай його дуже тішив цей новий титул; він у розмові часто намагався натякнути про нього наздогад, і одного разу, коли зустрівся йому на вулиці якийсь писар, що здався йому неввічливим, він зараз же спинив його і небагатьма, але різкими словами зауважив йому, що перед ним стояв поручик, а не якийсь інший офіцер. Тим красномовніше намагався він висловити це, що тоді проходили повз нього дві дуже непогані дами. Пирогов взагалі мав пристрасть до всього витонченого й заохочував художника Піскарьова; а втім, це було, може, тому, що йому дуже хотілося бачити мужню фізіономію свою на портреті. Але годі про властивості Пирогова. Людина така дивна істота, що ніколи не мо-

жна злічити відразу всі її якості, і чим пильніше в неї вдивляєшся, тим більше з'являється нових особливостей, і опис їх був би нескінченний.

Отже, Пирогов не переставав переслідувати незнайому, раз у раз привертаючи її увагу запитаннями, на які вона відповідала різко, уривчасто і якимись невиразними звуками. Вони вийшли темними Казанськими ворітьми на Міщанську вулицю, вулицю тютюнових та роздрібних крамничок, німців-ремісників і чухонських німф. Блондинка бігла швидше і впурхнула в ворота одного досить забрудненого дому. Пирогов за нею. Вона збігла вузенькими темними східцями і увійшла в двері, в які теж сміливо пробрався Пирогов. Він опинився у великій кімнаті з чорними стінами, з закуреною стелею. Купа залізних гвинтів, слюсарного інструменту, блискучих кофейників і свічників була на столі; підлога була засмічена мідними й залізними стружками. Пирогов зразу збагнув, що це була квартира майстрового. Незнайома пурхнула далі в бічні двері. Він на хвилину було задумався, та, додержуючи руського правила, зважився іти вперед. Він увійшов до кімнати, зовсім не схожої на першу; вона була прибрана дуже охайно, показуючи, що хазяїн був німець. Він був вражений надзвичайно дивним видовищем.

Перед ним сидів Шиллер, не той Шиллер, що написав «Вільгельма Теля» та «Історію Тридцятилітньої війни», а відомий Шиллер, бляшаних діл майстер з Міщанської вулиці. Коло Шиллера стояв Гофман, не письменник Гофман, а досить добрий швець з Офіцерської вулиці, великий приятель Шиллера. Шиллер був п'яний і сидів на стільці, тупаючи ногою і щось із запалом говорячи. Все це ще не здивувало б Пирогова, але здивувало його надзвичайно дивне положення фігур. Шиллер сидів, виставивши свій досить товстий ніс і задерши голову, а Гофман тримав його за цей ніс двома пальцями й вертів лезом свого шевського ножа на самій його поверхні. Обидві особи розмовляли німецькою мовою, і тому поручик Пирогов, що знав по-німецьки тільки «гут морген», нічого не міг зрозуміти з усієї цієї історії. А втім, слова Шиллера означали таке:

— Я не хочу, мені не потрібен ніс! — говорив він, вимахуючи руками... — У мене на один ніс виходить три фунти тютюну на місяць. І я плачу в російський поганий магазин, бо німецький магазин не держить російського тютюну, я плачу в російський поганий магазин за кожен фунт по сорок копійок; це буде карбованець двадцять копійок — це буде чотирнадцять карбованців сорок копійок. Чуєш, друже мій Гофман? на один ніс чотирнадцять карбованців сорок копійок. Та у свята я нюхаю рапé, бо я не хочу нюха-

ти в свята російський поганий тютюн. На рік я винюхую два фунти рапé, по два карбованці за фунт. Шість та чотирнадцять — двадцять карбованців сорок копійок на самий тютюн! Це розбій, я питаю тебе, мій друже Гофман, не так хіба? — Гофман, що й сам був п'яний, відповідав ствердно. — Двадцять карбованців сорок копійок! Я швабський німець; у мене є король у Німеччині. Я не хочу носа! Ріж мені носа! Ось мій ніс!

І коли б не раптова поява поручика Пирогова, то, без сумніву, Гофман відрізав би з доброго дива ніс Шиллерові, бо він так уже наставив ніж свій, немов хотів кроїти підошву.

Шиллерові було дуже прикро, що раптом незнайома, непрохана особа так не до речі йому перешкодила. Він, дарма що перебував у чарівному чаді пива й вина, відчув, що трохи непристойно в такому вигляді та при такому ділі бути в присутності стороннього спостерігача. Тим часом Пирогов злегка вклонився і з властивою йому приємністю сказав:

— Ви пробачте мені...

— Забирайся геть! — відповів протяжно Шиллер.

Це спантеличило поручика Пирогова. Таке поводження йому було зовсім нове. Легка усмішка, що було з'явилася на його обличчі, враз зникла. З почуттям ображеної гідності він сказав:

— Мені дивно, пане... ви, мабуть, не помітили... я офіцер...

— Що таке офіцер! Я — швабський німець. Мій сам (при цьому Шиллер ударив кулаком по столу) буде офіцер: півтора року юнкер, два роки поручик, і я завтра зараз офіцер. Але я не хочу служити. Я з офіцером зроблю таке: фу! — при цьому Шиллер підставив долоню і хукнув на неї.

Поручик Пирогов побачив, що йому більше нічого не лишалося, як піти геть; однак таке поводження, зовсім не відповідне його званню, йому було неприємне. Він кілька разів спинявся на сходах, мовби бажаючи набратися духу й поміркувати про те, яким би способом дати відчути Шиллерові його грубіянство. Нарешті розміркував, що Шиллерові можна вибачити, бо голова його була наповнена пивом; до того ж уявилася йому гарненька блондинка, і він вирішив забути це. Другого дня поручик Пирогов рано-вранці з'явився в майстерню бляшаних діл майстра. У передпокої зустріла його гарненька блондиночка й досить суворим голосом, який дуже пасував до її личка, запитала:

— Чого вам треба?

— А, здрастуйте, моя миленька! Ви мене не пізнали? хитрушечка, які гарненькі оченята! — При цьому поручик Пирогов хотів

дуже мило підняти пальцем її підборіддя. Але блондинка злякано ойкнула й так само суворо спитала:

— Чого вам треба?

— Вас бачити, більш нічого мені не треба, — промовив поручик Пирогов, досить приємно посміхаючись і підступаючи ближче; але, помітивши, що полохлива блондинка хотіла проскочити в двері, додав: — Мені треба, моя миленька, замовити шпори. Ви можете мені зробити шпори? хоч для того, щоб кохати вас, зовсім не потрібні шпори, а скоріше вуздечка. Які гарненькі ручки!

Поручик Пирогов завжди бував дуже люб'язний в таких признаннях.

— Я зараз покличу мого чоловіка, — скрикнула німкеня й пішла, і через кілька хвилин Пирогов побачив Шиллера, що виходив із заспаними очима і ледве прийшов до пам'яті після вчорашнього похмілля. Поглянувши на офіцера, він пригадав, як у невиразному сні, вчорашню пригоду. Він нічого не пам'ятав у такому вигляді, як було, але почував, що зробив якусь дурницю, і тому прийняв офіцера з дуже суворим виглядом.

— Я за шпори не можу взяти менше п'ятнадцяти карбованців, — сказав він, бажаючи здихатися Пирогова, бо йому, як чесному німцеві, дуже ніяково було дивитися на того, хто бачив його в непристойному вигляді. Шиллер любив пити зовсім без свідків, з двома-трьома приятелями, і замикався на цей час навіть від своїх робітників.

— Чому ж так дорого? — ласкаво сказав Пирогов.

— Німецька робота, — холоднокровно промовив Шиллер, погладжуючи підборіддя. — Росіянин візьметься зробити за два карбованці.

— Гаразд, щоб довести, що я вас люблю і бажаю з вами познайомитися, я плачу п'ятнадцять карбованців.

Шиллер якусь хвилину міркував: йому, як чесному німцеві, стало трохи совісно. Бажаючи сам відвернути його від замовлення, він заявив, що раніш як за два тижні не може зробити. Та Пирогов без будь-якого сперечання висловив цілковиту згоду.

Німець замислився і почав міркувати про те, як би краще зробити свою роботу, щоб вона справді коштувала п'ятнадцять карбованців. У цей час блондинка ввійшла до майстерні і почала поратися на столі, заставленому кофейниками. Поручик скористався з задумливості Шиллера, підступив до неї й потис ручку, оголену аж до плеча. Це Шиллерові дуже не сподобалося.

— Мейн фрау! — закричав він.

— Вас волен зі дох? — одказала блондинка.

— Гензі на кухня![1]

Блондинка пішла.

— Отже через два тижні? — сказав Пирогов.

— Так, через два тижні, — відповів роздумуючи Шиллер: — у мене тепер дуже багато роботи.

— До побачення! я до вас зайду.

— До побачення, — відповів Шиллер, замикаючи за ним двері.

Поручик Пирогов вирішив не кидати своїх шукань, дарма що німкеня дала явного відкоша. Він не міг збагнути, щоб можна було йому чинити опір; тим більше, що люб'язність його і блискучий чин давали повне право на увагу. Треба, однак, сказати й те, що жінка Шиллера, при всій вродливості своїй, була дуже дурна. А втім дурість надає особливої привабливості гарненькій дружині. Принаймні я знаю багатьох чоловіків, які в захваті від дурості своїх жінок і вбачають у ній всі прикмети дитячої невинності. Краса творить справжні чудеса. Всі душевні вади красуні, замість того щоб викликати огиду, стають якось надзвичайно привабливі; самий порок дихає в них привабливістю; але зникни вона — і жінці треба бути в двадцять разів розумнішою за чоловіка, щоб викликати до себе коли не любов, то принаймні пошану. Проте жінка Шиллера, при всій глупоті, була завжди вірна своєму обов'язку, і тому Пирогову досить важко було досягнути успіху в своєму сміливому намірі; але з перемогою над перешкодами завжди поєднується насолода, і блондинка ставала для нього привабливішою з кожним днем. Він почав досить часто довідуватися про шпори, так що Шиллерові це, нарешті, набридло. Він доклав усіх зусиль, щоб закінчити швидше початі шпори; нарешті, шпори були готові.

— Ах, яка чудова робота! — закричав поручик Пирогов, побачивши шпори. — Господи, як це хороше зроблено! У нашого генерала нема таких шпор.

Почуття самовдоволення розійшлося по душі Шиллера. Очі його почали дивитися досить весело, і він зовсім примирився з Пироговим. «Російський офіцер — розумний чоловік», — думав він сам собі.

— Так ви, виходить, можете зробити й оправу, наприклад, на кинджал або іншу річ?

— О, дуже можу, — сказав Шиллер з посмішкою.

---

[1] — Моя дружина! — Чого вам теба? — Йдіть на кухню! (спотворене *нім.* — Meine Frau! — Was wollen sie doch? — Gehen sie in die Küche!)

— Так зробіть мені оправу на кинджал. Я вам принесу. У мене дуже хороший турецький кинджал, але мені хотілось би оправу на нього зробити іншу.

Шиллера це наче бомбою вдарило. Лоб його враз наморщився. «Отакої!» — подумав він про себе, лаючи себе в душі за те, що накликав сам роботу. Відмовлятися він вважав уже за нечесне, до того ж російський офіцер похвалив його роботу. Він, трохи похитавши головою, дав свою згоду; але поцілунок, що його, виходячи, Пирогов вліпив нахабно в самі губки гарненької блондинки, вкрай збентежив його.

Я вважаю не зайвим познайомити читача трохи ближче з Шиллером. Шиллер був справжній німець, в повному розумінні всього цього слова. Ще з двадцяти років, з тієї щасливої пори, коли росіянин живе абияк, уже Шиллер розміряв усе своє життя і ніякого, ні в якому разі, не робив винятку. Він вирішив уставати о сьомій годині, обідати о другій, бути точним у всьому й бути п'яним щонеділі. Він поклав собі протягом десяти років збити капітал в п'ятдесят тисяч, і вже це було таке певне й неминуче, як доля, бо скоріше чиновник забуде навідатися в швейцарську свого начальника, аніж німець зважиться перемінити своє слово. Ні в якому разі не збільшував він своїх витрат, і якщо ціна на картоплю надто зростала проти звичайної, він не додавав ні копійки, а тільки зменшував кількість, і хоч лишався іноді трохи голодний, та зрештою звикав до цього. Акуратність його доходила до того, що він поклав цілувати жінку свою на добу не більше як двічі, а щоб якось не поцілувати зайвий раз, він ніколи не клав перцю в свій суп більше як одну ложечку; а втім, по неділях це правило не так суворо додержувалось, бо Шиллер випивав тоді дві пляшки пива і одну пляшку тмінної горілки, яку, однак, він завжди лаяв. Пив він зовсім не так, як англієць, що зараз же по обіді замикає двері на гачок і нализується сам. Навпаки, він, як німець, пив завжди натхненно, або з шевцем Гофманом, або зі столяром Кунцом, теж німцем і великим п'яницею. Такий був характер благородного Шиллера, який, нарешті, був поставлений у надзвичайно скрутне становище. Хоча він був флегматик і німець, однак вчинки Пирогова збудили в ньому щось схоже на ревнощі. Він ламав голову і не міг придумати, як йому спекатися цього російського офіцера. Тим часом Пирогов, курячи люльку в колі своїх товаришів, — бо так уже провидіння поробило, що де офіцери, там і люльки, — курячи люльку в колі своїх товаришів, натякав значуще і з приємною усмішкою про інтрижку з гарненькою німкенею, з якою, за його словами, він

був уже зовсім близький і яку він насправді мало не втрачав уже надію прихилити до себе.

Одного дня походжав він по Міщанській, поглядаючи на дім, на якому красувалася вивіска Шиллера з кофейниками та самоварами; на превелику собі радість, побачив він голівку блондинки, що звісилася з вікна і розглядала перехожих. Він спинився, помахав їй рукою і сказав: «Гут морген!» Блондинка вклонилася йому як знайомому.

— Що, ваш чоловік дома?

— Дома, — відповіла блондинка.

— А коли його не буває дома?

— Його неділями не буває дома, — сказала дурненька блондинка.

«Це непогано, — подумав сам собі Пирогов, — з цього треба скористатись». І наступної неділі як сніг на голову з'явився перед блондинкою. Шиллера справді не було дома. Гарненька господиня злякалась, але Пирогов тримався на цей раз досить обережно, обійшовся дуже шанобливо і, вклонившись, показав усю красу свого гнучкого перетягненого стану. Він дуже приємно й чемно жартував, але дурненька німкеня відповідала на все односкладовими словами. Нарешті, зайшовши з усіх боків і бачачи, що нічим не може привернути її увагу, він запропонував їй танцювати. Німкеня згодилась відразу, бо німкені завжди охочі до танців. На це Пирогов покладав великі надії: по-перше, це вже дало їй приємність, по-друге, це могло показати його торнюру та моторність, по-третє, в танцях найближче можна зійтися, обняти гарненьку німкеню і зробити початок усьому: одно слово, він виводив з цього цілковитий успіх. Він почав якийсь гавот, знаючи, що німкеням потрібна поступовість. Гарненька німкеня стала посеред кімнати і підняла прекрасну ніжку. Це положення так зачарувало Пирогова, що він кинувся її цілувати. Німкеня почала кричати і цим ще збільшила свою чарівність в очах Пирогова; він її засипав поцілунками. Аж раптом двері розчинилися, і ввійшов Шиллер з Гофманом і столяром Кунцом. Усі ці поважні ремісники були п'яні як квачі.

Але хай читачі самі судять про гнів і обурення Шиллера.

— Грубіян! — закричав він у величезному обуренні, — як ти смієш цілувати мою жінку? Ти мерзотник, а не російський офіцер. Чорт забери, мій друже Гофман, я німець, а не російська свиня!

Гофман відповів ствердно.

— О, я не хочу мати роги! бери його, мій друже Гофман, за комір, я не хочу, — вів він далі, сильно розмахуючи руками, причому обличчя його було схоже на червоне сукно його жилета. — Я вісім років живу в Петербурзі, у мене в Швабії мати моя, і дядько мій в Нюренбергу, я німець, а не рогата яловичина! геть з нього все, мій друже Гофман! держи його за рука й нога, камрад мій Кунц!

І німці схопили за руки й ноги Пирогова.

Даремно силкувався він одбиватися: ці три ремісники були найкремезніший народ з усіх петербурзьких німців і повелися з ним так брутально й нечемно, що, признаюся, я ніяк не доберу слів змалювати цю сумну подію.

Я певен, що Шиллер другого дня був у сильній пропасниці, що він тремтів, як лист, чекаючи щохвилини приходу поліції, що він бог знає чого не дав би, щоб усе учорашнє було вві сні. Та що вже було, того не можна змінити. Ніщо не могло зрівнятися з гнівом і обуренням Пирогова. Сама думка про таку жахливу образу доводила його до шаленства. Сибір і канчуки він вважав за найменшу кару для Шиллера. Він летів додому, щоб, одягшись, звідти йти прямо до генерала; описати йому найразючішими фарбами бешкет німецьких ремісників. Він заодно хотів подати й писану скаргу до головного штабу. Якщо ж призначена кара буде незадовільна, тоді йти далі і далі до самого государя.

Та все це якось дивно скінчилося: по дорозі він зайшов у кондитерську, з'їв два слойоні пиріжки, прочитав дещо з «Северной пчелы» і вийшов уже не такий гнівний. До того ж досить приємний прохолодний вечір заохотив його трохи пройтися Невським проспектом; на дев'яту годину він заспокоївся і визнав, що в неділю негаразд турбувати генерала, до того ж він, без сумніву, кудись запрошений, і тому він подався на вечір до одного правителя контрольної колегії, де зібралося дуже приємне товариство чиновників та офіцерів. Там з приємністю провів вечір і так показав себе в мазурці, що захопив не тільки дам, а й кавалерів.

«Дивно ведеться на світі нашому! — думав я, ідучи позавчора Невським проспектом і пригадавши собі ці дві події. — Як чудно, як незбагненно грається нами доля наша! Чи дістаємо ми коли-небудь те, чого бажаємо? Чи досягаємо ми того, до чого, здається, нарочито приготовані наші сили? Все відбувається навпаки. Тому доля дала найчудовіші коні, і він байдуже катається ними, зовсім не помічаючи їх краси, тоді як інший, якого серце горить конярською пристрастю, іде пішки і вдовольняється тільки тим, що

поцмокує язиком, коли повз нього проводять рисака. Той має добрячого кухаря, але, на жаль, такий маленький рот, що більш як два шматочки ніяк не може пропустити; інший має рот завбільшки, як арка головного штабу, та ба! мусить вдовольнятися яким-небудь німецьким обідом з картоплі. Як дивно грається нами доля наша!»

Та найдивніші за все події, що трапляються на Невському проспекті. О, не вірте цьому Невському проспекту! Я завжди закутуюся щільніше плащем своїм, коли йду по ньому, і намагаюся зовсім не дивитися на зустрічні предмети. Все обман, все мрія, все не те, чим здається! Ви думаєте, що цей пан, який гуляє в чудово пошитому сюртучку, дуже багатий? Зовсім ні: він весь складається з свого сюртучка. Ви гадаєте, що ці два товстуни, спинившись проти церкви, що будується, розмовляють про архітектуру її? Зовсім ні: вони говорять про те, як дивно сіли дві ворони одна проти одної. Ви думаєте, що цей ентузіаст, який махає руками, розповідає про те, як дружина його кинула з вікна кулькою в незнайомого йому зовсім офіцера? Зовсім ні, він говорить про Лафайєта. Ви думаєте, що ці дами... але дамам найменше вірте. Менше задивляйтеся в вікна магазинів: дрібнички, в них виставлені, прекрасні, та пахнуть страшенною кількістю асигнацій. Але крий вас Боже зазирати дамам під капелюшки! Хоч як майорітиме вдалині плащ красуні, я ні за що не піду за нею цікавості ради. Далі, Бога ради, далі від ліхтаря! І швидше, якомога швидше, проходьте мимо. То щастя ще, як відбудетесь тим, що він заляпає чепурний сюртук ваш смердючим своїм маслом. Та й крім ліхтаря, все дише обманом. Він бреше повсякчас, цей Невський проспект, а найбільше тоді, коли ніч обважнілою масою впаде на нього і окреслить білі та палеві стіни будинків, коли все місто перетвориться на грім та блиск, міріади карет сунуть з мостів, форейтори кричать і гасають на конях, і коли сам демон засвічує лампи для того тільки, щоб показати все не в справжньому вигляді.

НІС

I

Березня 25 числа сталася у Петербурзі незвичайно дивна пригода. Цирульник Іван Яковлевич, що живе на Вознесенському проспекті (прізвище його забулося, і навіть на вивісці — де змальовано панка з намиленою щокою і напис: «І кров пускають» — немає нічого більше), цирульник Іван Яковлевич прокинувся досить рано і почув дух гарячого хліба. Підвівшись трохи на ліжку, він побачив, що дружина його, досить поважна дама, яка дуже любила пити кофій, виймала з печі свіже печиво хліба.

— Сьогодні я, Прасков'є Йосипівно, не питиму кофію, — сказав Іван Яковлевич, — а натомість хочеться мені з'їсти гарячого хлібця з цибулею.

(Бачте, Іван Яковлевич хотів би і того, й того, та знав, що аж ніяк не можна просити двох речей одразу: Прасков'я-бо Йосипівна дуже не любила таких примх.)

«Хай дурень їсть хліб; мені ж краще, — подумала собі дружина, — залишиться кофію зайва порція». І кинула один буханець на стіл.

Іван Яковлевич задля пристойності надів поверх сорочки фрак, сів за стіл, насипав солі, приготував дві цибулини, взяв у руки ножа і, набравши поважного вигляду, почав краяти хліб. Розрізавши хліб надвоє, він заглянув усередину і на диво собі побачив там щось біле. Іван Яковлевич колупнув обережно ножем і помацав пальцем: «Тверде? — сказав він сам собі, — що б воно таке було?»

Він засунув пальці і витяг — носа!.. Іван Яковлевич і руки опустив; почав протирати очі та мацати: ніс, справді-таки ніс! та ще ніби, здавалося, чийсь знайомий. Жах відбився на виду в Івана Яковлевича. Та далеко було тому жахові до гніву, що охопив його дружину.

— Де це ти, звірюко, одрізав носа? — закричала вона люто. — Шахрай! п'яниця! Я сама на тебе донесу поліції. Розбишака який! От я вже від третього чула, що ти, як голиш, то так термосиш за носи, що ледве держаться.

Та Іван Яковлевич був ні живий ні мертвий. Він упізнав, що цей ніс був не чий інший, як саме колезького асесора Ковальова, котрого він голив щосереди й щонеділі.

— Стривай, Прасков'є Йосипівно! Я покладу його, загорнувши в ганчірку, у куток: хай там собі трошки полежить; а потім я його винесу.

— І слухати не хочу! Щоб я дозволила у себе в кімнаті лежати відрізаному носові?.. Сухар піджарений! Тільки й його, що бритвою ялозити по ременю, а обов'язку свого скоро зовсім уже не зможе виконувати, хвойда, поганець! Щоб я та стала за тебе відповідати перед поліцією?.. Ах ти, нечупаро, колодо дурноверха! Геть його! геть! неси куди знаєш! щоб я духу його не чула!

Іван Яковлевич стояв зовсім як убитий. Він думав, думав — і не знав, що подумати.

— Чорт його знає, як воно сталось, — сказав він нарешті, почухавши рукою за вухом. — Чи п'яний я вчора повернувся, чи ні, вже напевне не скажу. А з усього видно, що пригода це зовсім нечувана: бо хліб — діло печене, а ніс зовсім інше. Нічого не второпаю!..

Іван Яковлевич замовк. Здумавши, що поліцейські знайдуть у нього носа і звинуватять його, він зовсім стратив тяму. Вже йому ввижався червоний комір, красиво гаптований сріблом, шпага... і він дрижав усім тілом. Нарешті дістав він свою спідню одежу та чоботи, натяг на себе все це дрантя і, в супроводі нелегких-таки напучувань Прасков'ї Йосипівни, загорнув носа в ганчірку і вийшов на вулицю.

Він хотів його куди-небудь підкинути: чи в тумбу під ворітьми, чи так якось ненароком упустити, та й звернути в провулок. Та, на лихо, йому стрічався який-небудь знайомий, який зразу ж таки й питав: «Куди йдеш?» або «Кого так рано зібрався голити?» — так що Іванові Яковлевичу ніяк не випадало слушної хвилини. А то раз він уже зовсім був упустив його; але ж будочник ще здаля показав йому алебардою, промовивши: «Підійми! он у тебе щось упало». І Іван Яковлевич мусив підняти носа і сховати його в кишеню. Відчай охопив його, до того ж у міру того, як почали відчинятися крамниці і крамнички, народу дедалі більшало на вулицях.

Він вирішив піти до Ісаківського мосту: чи не вдасться як-небудь шпурнути його в Неву?.. Та я трохи завинив, не сказавши досі нічого про Івана Яковлевича, людину, багатьма якостями гідну пошани.

Іван Яковлевич, як і кожний порядний руський ремісник, був п'яниця страшенний. І хоч голив щодня чужі підборіддя, та власне в нього вічно було неголене. Фрак у Івана Яковлевича (Іван Яковлевич ніколи не ходив у сюртуку) був рябий, тобто він був чорний, але весь у коричнево-жовтих та сірих яблуках; комір лиснів; а замість трьох ґудзиків висіли самі тільки ниточки. Іван Яковлевич був великий цинік, і коли колезький асесор Ковальов було каже йому під час гоління: «У тебе, Іване Яковлевичу, завжди руки смердять!» — то Іван Яковлевич одповідав на це питанням: «Чого ж би їм смердіти?» — «Не знаю, брат, а тільки смердять», — казав колезький асесор, і Іван Яковлевич, понюхавши табаки, милив йому за це і на щоці, і під носом, і за вухом, і під бородою, одно слово, де тільки йому хотілося.

Цей достойний громадянин був уже на Ісакіївськім мості. Він перш за все розглянувся навколо; потім нагнувся на поруччя, нібито подивитися під міст, чи багато риби ходить, і кинув крадькома ганчірку з носом. Він відчув, наче з нього відразу десять пудів спало: Іван Яковлевич навіть усміхнувся. Замість того, щоб іти голити чиновницькі підборіддя, він рушив собі в установу з написом «Їстівне та чай», випити склянку пуншу, як зненацька помітив у кінці мосту квартального наглядача благородної постави, з широкими бакенбардами, в трикутному капелюсі, при шпазі. Він похолов, а тим часом квартальний кивав йому пальцем і говорив:

— А йди-но сюди, голубчику!

Іван Яковлевич, знаючи форму, зняв іще здалеку кашкета і, підійшовши хутенько, сказав:

— Бажаю здоров'я вашому благородію!

— Ні, ні, братіку, не благородію; скажи-но, що ти там робив, стоячи на мості?

— Їй-богу, пане, ходив голити, та глянув тільки-но, чи бистро річка йде.

— Брешеш, брешеш! Цим не відбудеш! Зволь-но відповідати!

— Я вашу милість двічі на тиждень або й тричі ладен голити з дорогою душею, — відказав Іван Яковлевич.

— Ні, приятелю, це пусте! Мене три цирульники голять, та ще й за велику честь собі мають. А от зволь-но розказати, що ти там робив?

Іван Яковлевич зблід... Але тут подія зовсім затуманюється, і що далі сталося, аж ніяк не відомо.

II

Колезький асесор Ковальов прокинувся досить рано і зробив губами: «брр...» — що завжди він робив, прокидаючись, хоч сам не міг розтлумачити, з якої причини. Ковальов потягнувся, звелів собі подати невелике дзеркало, що стояло на столі. Він хотів глянути на прищик, що вчора ввечері вискочив у нього на носі; та на величезний собі подив побачив, що в нього замість носа зовсім гладеньке місце! Зляканий Ковальов звелів подати води і протер рушником очі: справді, нема носа! Він узявся мацати рукою, щоб переконатися, чи не спить часом? здається, не спить. Колезький асесор Ковальов скочив з ліжка, стріпнувся: нема носа!.. Він наказав зараз же подати одежу і помчав просто до обер-поліцмейстера.

Та проте доконче треба сказати дещо про Ковальова, щоб читач міг бачити, що за один був цей колезький асесор. Колезьких асесорів, що дістають це звання з допомогою вчених атестатів, аж ніяк не можна рівняти з тими колезькими асесорами, які робилися на Кавказі. То одно, а то зовсім щось інше. Учені колезькі асесори... Та Росія така химерна земля, що коли скажеш про одного колезького асесора, то всі колезькі асесори від Риги до Камчатки неодмінно подумають на себе. Те саме розумій і про всі інші звання та чини. Ковальов був кавказький колезький асесор. Він два роки тільки ще перебував у цьому званні і тому ні на хвилину не міг його забути; а щоб більше додати собі благородства та ваги, він ніколи не звав себе колезьким асесором, а завжди майором. «Слухайно, голубонько, — каже було, зустрівши на вулиці жінку, що продавала маніжки, — ти приходь до мене додому; квартира моя на Садовій; спитайся тільки: чи тут живе майор Ковальов — тобі всякий покаже». А як стрічав яку гарненьку, то ще й давав їй крім того секретний наказ, додаючи: «Ти спитай, душечко, квартиру майора Ковальова». З цієї-от причини і ми будемо надалі цього колезького асесора звати майором.

Майор Ковальов мав звичай щодня походжати по Невському проспекту. Комірець його маніжки завжди був чистісінький і накрохмалений. Бакенбарди мав він такі, які й тепер можна бачити у губернських, повітових землемірів, у архітекторів, якщо тільки вони руські люди, також у людей, що виконують різні поліцейські обов'язки, і взагалі у всіх тих мужів, які мають повні рум'яні щоки і дуже добре грають у бостон: ці бакенбарди йдуть по самій середині щоки і прямісінько доходять аж до носа. Майор Ковальов, носив силу печаток сердолікових, і з гербами, і таких, на яких було вирізано: середа,

четвер, понеділок тощо. Майор Ковальов приїхав до Петербурга за ділом, а саме шукати пристойної для свого звання посади: коли пощастить, то віцегубернаторської, а як ні — екзекуторської в якому-небудь значному департаменті. Майор Ковальов був не від того, щоб і оженитись; але тоді тільки, коли за молодою буде двісті тисяч капіталу. Отже, читач може тепер зміркувати сам: яке було становище цього майора, коли побачив він замість досить непоганого, середніх розмірів носа безглузде, рівне та гладеньке місце.

Як на лихо, жодного візника не видно було на вулиці, і він мусив іти пішки, закутавшись у свій плащ і закривши хустиною лице, удаючи, ніби в нього йшла кров. «Та, може, воно мені так здалось: не може бути, щоб ніс пропав з доброго дива». Він зайшов до кондитерської зумисне, щоб глянути в дзеркало. На щастя, в кондитерській нікого не було: хлопчаки мели кімнати і розставляли стільці; декотрі, з сонними очима, виносили на підносах гарячі пиріжки; на столах і стільцях валялись облиті кофієм учорашні газети. «Ну, слава Богу, нікого нема, — промовив він, — тепер можна подивитись». Він несміливо підійшов до дзеркала і глянув: «Чорт його знає, що за гидота! — сказав він, плюнувши... — Хоч би вже що-небудь було замість носа, а то нічого!..»

Спересердя закусивши губи, вийшов він із кондитерської і вирішив, проти свого звичаю, не дивитись ні на кого і нікому не усміхатись. Та враз він став, як укопаний, перед дверима одного будинку; на очах його сталося щось зовсім незрозуміле: коло ґанку спинилася карета; дверцята одчинились, виплигнув, зігнувшись, пан у мундирі і побіг сходами вгору. Як же жахнувся і разом зчудувався Ковальов, коли він упізнав, що то був власний його ніс! При цьому незвичайному видовищі здалося йому, ніби все перевернулося у нього в очах, він почував, що ледве міг устояти; проте наважився доконче ждати, весь трусячись, як у пропасниці, доки той вернеться в карету. За дві хвилини ніс і справді вийшов. Він був у мундирі, гаптованому золотом, з великим стоячим коміром; на ньому були замшеві панталони; при боці шпага. Капелюх із плюмажем давав право догадатись, що він був у рангу статського радника. З усього видно було, що він їхав кудись із візитом. Він подивився на обидва боки, гукнув до кучера: «Подавай!» — сів та й поїхав.

Бідний Ковальов мало не збожеволів. Він не знав, що й подумати про таку чудну пригоду. Чи ж то чувана річ, справді, щоб ніс, який іще вчора був у нього на обличчі, не міг ні їздити, ні ходи-

ти, — був у мундирі! Він побіг за каретою, що, на щастя, від'їхала недалеко і спинилась перед Казанським собором.

Він поспішив у собор, протиснувся поміж старих жебраків із зав'язаними обличчями та двома отворами для очей, з яких він колись так сміявся, і ввійшов у церкву. Молільників у церкві було небагато; вони всі стояли тільки при вхідних дверях. Ковальов почув себе так зле, що ніяк не міг молитися, і шукав очима того пана по всіх кутках. Нарешті побачив, — він стояв осторонь. Ніс зовсім заховав своє обличчя у великий стоячий комір і з виразом якнайбільшої побожності молився.

«Як підступитись до нього? — думав Ковальов. — По всьому, по мундиру, по капелюху видно, що він статський радник. Чорт його знає, як це зробити!»

Він почав біля нього кахикати, та ніс ні на хвилину не виходив із свого стану побожності і все бив поклони.

— Милостивий пане... — сказав Ковальов, сам собі піддаючи духу, — милостивий пане...

— А що скажете? — відповів ніс, обернувшись.

— Мені чудно, милостивий пане... мені здається... ви повинні знати своє місце. І раптом я вас знаходжу і де ж? — у церкві. Погодьтесь...

— Даруйте мені, я ніяк не можу зрозуміти, про що ви зволите говорити... Скажіть ясніше.

«Як йому сказати?» — подумав Ковальов і, набравшись одваги, почав:

— Звичайно, я... а втім, я майор. Мені ходити без носа, самі знаєте, непристойно. Якій-небудь перекупці, що продає на Воскресенському мосту очищені апельсини, можна сидіти без носа; та сподіваючись дістати... при тому бувши у багатьох домах знайомим з дамами: Чехтарьова, статська радниця, та інші... Ви зміркуйте самі.... я не знаю, милостивий пане... (Тут майор Ковальов знизав плечима.) Вибачте... коли на це дивитись відповідно до веління обов'язку та честі... ви самі можете зрозуміти...

— Нічогісінько не розумію, — одказав ніс. — Викладіть справу ясніше.

— Милостивий пане... — сказав Ковальов з почуттям власної гідності, — я не знаю, як розуміти слова ваші. Тут, здається, і говорити нема про що... Чи, може, ви хочете... Таж ви мій власний ніс!

Ніс глянув на майора і брови його трохи нахмурилися.

— Ви помиляєтесь, милостивий пане. Я сам по собі. До того ж у нас із вами не може бути ніяких близьких стосунків. По ґудзиках

на вашім віцмундирі бачу, що ви повинні служити в сенаті або принаймні по юстиції. Я ж по вченій лінії...

Сказавши це, ніс одвернувся і знову почав молитися.

Ковальов зовсім зніяковів, не знаючи, що його робити і що навіть подумати. В цей час почувся приємний шум жіночого плаття, підійшла літня вже дама, уся в мереживі, і з нею тоненька, в білому платті, що дуже мило вимальовувалось на її стрункім стані, в блідо-жовтому, легкому, як пирожне, капелюшку. За ними спинився і відкрив табакерку високий гайдук з великими бакенбардами і з цілою дюжиною комірів.

Ковальов підступив ближче, висмикнув батистовий свій комірець, поправив понавішувані на золотім ланцюжку свої печатки і, усміхаючись набік, звернув свій погляд на легеньку даму, що, як весняна квіточка, злегка склонялася і підносила до чола свою біленьку ручку з напівпрозорими пальцями. Усмішка на лиці в Ковальова розпливлась іще ширше, коли він побачив під капелюшком її кругленьке сліпучо-біле підборіддя та частину щоки, осяяної кольором першої весняної троянди. Та враз він одскочив, як опечений. Він згадав, що в нього замість носа нема нічогісінько, і сльози витислися з очей його. Він обернувся, щоб сказати прямо панові в мундирі, що той тільки вдає статського радника, що він шахрай і поганець і що він — це тільки його, Ковальова, ніс та й годі... Та носа вже не було: він, мабуть, знову помчав до когось з візитом.

Розпач охопив Ковальова. Він пішов назад і спинився на хвилину під колонадою, пильно розглядаючись на всі боки, чи не видно де носа. Він дуже добре пам'ятав, що капелюх на тому був із плюмажем і гаптований золотом мундир; та шинелі не примітив, ні кольору його карети, ні коней, ані того навіть, чи був у нього ззаду якийсь лакей і в якій лівреї. До того ж карет мчала така безліч сюди й туди, і так прудко, що тяжко було навіть розглядіти; та якби й примітив він котру з них, то не міг аніяким способом зупинити. День був чудовий і сонячний. На Невському народу була сила-силенна; дами цілим квітковим водоспадом сипалися на всьому тротуарі, починаючи від Поліцейського до Аничкіного мосту. Он і знайомий йому надвірний радник простує, котрого він звав підполковником, коли траплялося це при сторонніх. Он і Яригін, столоначальник у сенаті, великий приятель, що раз у раз у бостоні обремізувався, коли грав вісім. Он і другий майор, що дістав на Кавказі асесорство, махає рукою, щоб ішов до нього...

— А, чорт забирай! — сказав Ковальов. — Гей, візник, вези просто до обер-поліцмейстера!

Ковальов сів у дрожку і тільки покрикував візникові: «Поганяй щодуху!»

— У себе обер-поліцмейстер? — гукнув він, увійшовши в сіни.

— Нема, пане, — одказав воротар, — допіру оце виїхав.

— От тобі й маєш!

— Еге, — додав воротар, — воно й не так давно, а виїхав. Коли б на хвилину раніше прийшли, то, може б, і застали вдома.

Ковальов, усе держачи хустину коло обличчя, сів на візника й гукнув несамовито: «Поганяй!»

— Куди? — сказав візник.

— Поганяй прямо!

— Як прямо? тут поворот: праворуч чи ліворуч?

Це питання зупинило Ковальова і примусило його знову подумати. В його становищі слід було йому передусім удатися до Управи благочинія, не тому, що ця річ безпосередньо стосувалась до поліції, а тому, що там швидше могли дати справі лад, ніж деінде; а шукати правди в начальства у тому місці, де нібито служив ніс, було б зовсім нерозумно, бо ж із власних відповідей носа вже можна було бачити, що для цього чоловіка нічого не було святого, і він так само міг збрехати в цьому разі, як збрехав, запевняючи, ніби він ніколи не бачився з ним. Отож, Ковальов хотів уже звеліти їхати до Управи благочинія, як знов спало йому на думку, що цей шахрай і ошуканець, котрий уже при першій зустрічі повівся так безчесно, міг знову, скориставшися часом, ушитися куди-небудь з міста, — і тоді всі шукання будуть марними або триватимуть, від чого Боже борони, цілий місяць. Нарешті, здавалося, саме небо напоумило його. Він вирішив удатися просто до газетної експедиції і заздалегідь зробити публікацію, докладно описавши там усі прикмети, щоб кожний, як зустріне його, міг зараз же послати до нього чи принаймні дати знати про місце перебування. Отож, ставши на цьому, він звелів візникові їхати до газетної експедиції і всю дорогу безперестанку гатив його кулаком у спину, примовляючи: «Швидше, падлюко! швидше, шахраю!» — «Ех, пане!» — казав візник, струшуючи головою та стьобаючи віжкою свою коняку, що мала шерсть довгу, як у болонки. Дрожка, нарешті, зупинилась, і Ковальов, захекавшись, убіг до невеликої приймальні, де сивий чиновник, у старому фраку та в окулярах, сидів коло стола і, взявши в зуби перо, лічив принесені мідні гроші.

— Хто тут приймає оповіщення? — закричав Ковальов. — А, здрастуйте!

— Моє шанування, — сказав сивий чиновник, підвівши на хвилину очі і опустивши їх знову на розкладені купи грошей.

— Я хочу видрукувати...

— Дозвольте. Прошу трохи зачекати, — мовив чиновник, ставлячи однією рукою цифру на папері й пересуваючи пальцями лівої руки дві кісточки на рахівниці. Лакей з галунами і виглядом, по якому можна було бачити, що він із аристократичного дому, стояв біля стола із запискою в руках і вважаючи, що годиться на цім місці показати свою ввічливість, говорив:

— Чи повірите, пане, собачка не варта й вісім гривень, цебто я не дав би за неї й вісім шагів; а графиня любить, їй-богу, любить, — і ось тому, хто її знайде, сто карбованців! Коли сказати по пристойності, то от так, як ми тепер з вами, смаки людей зовсім не сумісні: вже коли твоя охота, то держи лягавого пса чи там пуделя; не пошкодуй п'ятсот, тисячу дай, та зате вже щоб був пес хороший.

Поважний чиновник слухав це зі значущою міною, і в той самий час підраховував, скільки літер у принесеній записці. По обидва боки стояло багато старих жінок, крамарчуків та двірників із записками. В одній стояло, що відпускається на службу непитущий кучер; у другій — майже нова коляска, вивезена 1814 року з Парижа; там відпускалася в найми дворова дівка дев'ятнадцяти років, що привчена була до прання, а годилася й до інших робіт; міцна дрожка без однієї ресори, молодий та гарячий кінь у сірих яблуках, сімнадцяти літ віком; нове, одержане з Лондона, насіння ріпи та редису; дача з усіма угіддями: двома стійлами для коней та місцем, де можна розвести прекрасний березовий чи ялиновий сад; там-таки викликалося й охочих купити старі підошви, запрошуючи прибути на переторжку щодня од восьми до трьох годин ранку. Кімната, де містилося все це товариство, була маленька, і повітря в ній було страшенно тяжке; та колезький асесор Ковальов не міг чути запаху, бо закрився хусткою, та й тому, що самий ніс його перебував тепер бозна-де.

— Милостивий пане, дозвольте вас попрохати... Мені дуже треба, — промовив він нарешті нетерпляче.

— Зараз, зараз! Два карбованці сорок три копійки! Цю ж хвилинку! Карбованець шістдесят чотири копійки! — казав сивоволосий пан, кидаючи бабам та двірникам записки в вічі. — Ви чого бажаєте? — нарешті сказав він, обернувшись до Ковальова.

— Я прошу... — одказав Ковальов, — сталося шахрайство чи ошуканство, я досі ніяк не можу дізнатись. Я прошу тільки видру-

— Милостивий пане, — сказав Ковальов з почуттям власної гідності... — Таж ви мій власний ніс!

кувати, що той, хто до мене того поганця приставить, матиме добру нагороду.

— Дозвольте спитати, як ваше прізвище?

— Ну, навіщо ж прізвище? Мені не можна сказати його. У мене багато знайомих: Чехтарьова, статська радниця, Палагея Григорівна Подточина, штаб-офіцерша... Ану ж довідаються, Боже борони! Ви можете просто написати: колезький асесор чи, ще краще, людина в майорському чині.

— А втікач був із ваших дворових?

— Де там із дворових! То б іще було не таке велике шахрайство! Утік од мене... ніс...

— Гм! яке дивне прізвище! І на велику суму той пан Ніс обікрав вас?

— Ніс, тобто... Ви не те думаєте. Ніс, мій-таки власний ніс, пропав безвісти. Чорт хотів насміятися з мене!

— Та яким же чином пропав? Я щось не можу того як слід зрозуміти.

— Та я не можу вам сказать, яким чином; але найголовніша річ, що він їздить собі тепер по місту і називає себе статським радником. І тому я вас прошу оголосити, щоб, коли хто зловить, приставив його до мене якнайскоріше. Бо зважте ж, справді, як же мені бути без такої помітної частини тіла? це не те, що якийсь там мізинець на нозі, яку я в чобіт, — і ніхто не побачить, що його нема. Я буваю щочетверга у статської радниці Чехтарьової; Подточина Палагея Григорівна, штаб-офіцерша, і в неї дочка дуже гарненька на вроду, теж дуже добрі знайомі, і ви зміркуйте самі, як же мені тепер... Мені тепер до них не можна з'явитися.

Чиновник задумався, що означали міцно стулені губи.

— Ні, я не можу вмістити такого оповіщення в газетах, — сказав він нарешті по довгій мовчанці.

— Як? чому?

— Так. Газета може втратити репутацію. Коли кожен почне писати, що в нього втік ніс, то... І так уже кажуть, що друкується багато неподобного та неправдивого.

— Та що ж тут таке неподобне? Тут, здається, нічого нема такого.

— Це вам так здається, що нема. А от на тім тижні був такий самий випадок. Прийшов чиновник так от, як ви тепер прийшли, приніс записку, грошей з нього припало два карбованці сімдесят три копійки, а все оповіщення полягало в тому, що втік чорний пудель. Здається, що б тут такого? А вийшов пасквіль: пудель отой був скарбник, не пам'ятаю, якої вже установи.

— Та я ж вам не про пуделя даю оповіщення, а про власного мого носа: виходить, мало не те саме, що про самого себе.

— Ні, такого оповіщення я ніяк не можу вмістити.

— Та коли-в мене справді пропав ніс!

— Коли пропав, то про це хай клопочеться медик. Кажуть, що є такі люди, які можуть приставити якого хочете носа. А втім, я помічаю, що ви, певно, людина весела на вдачу і любите в товаристві пожартувати.

— Присягаюсь вам, от як Бог свят! Та коли вже на те пішлося, то я покажу вам.

— Не завдавайте собі клопоту! — промовив чиновник, нюхаючи табаку. — Проте, коли вам не важко, — додав він зацікавлено, — то бажано б поглянути.

Колезький асесор відкрив затулене хусткою обличчя.

— Справді, диво та й годі! — сказав чиновник, — місце зовсім гладеньке, ніби от допіру спечений млинець. Так, до неймовірності гладеньке!

— Ну, ви тепер будете сперечатися? Ви бачите самі, що не можна не видрукувати. Я вам буду особливо вдячний і дуже радий, що через цей випадок мав приємність з вами познайомитись...

Майор, як бачите з цього, наважився цього разу трохи лукавити.

— Воно надрукувати, звичайно, невелике діло, — сказав чиновник, — тільки я не бачу з цього ніякої для вас користі. Коли вже хочете, то віддайте тому, хто має бистре перо, описати як дивовижний витвір натури і надрукувати цю статейку в «Северной пчеле» (тут він понюхав іще раз табаки) для науки молоді (тут він утер носа), чи так, усім для цікавості.

Колезький асесор зовсім утратив надію. Він опустив очі вниз газети, де оповіщалося про спектаклі; уже обличчя його ладне було усміхнутися, зустрівши ім'я актриси, гарненької на вроду, і рука взялась за кишеню: чи є при ньому синя асигнація, бо штабофіцери, на думку Ковальова, повинні сидіти в кріслах, — та думка про ніс усе зіпсувала!

Сам чиновник, бачилось, був зворушений скрутним становищем Ковальова. Щоб хоч трохи полегшити його горе, він вирішив, що необхідно виразити співчуття кількома прихильними словами:

— Мені, далебі, дуже прикро, що з вами трапився такий анекдот. Чи не понюхаєте ви часом табаки? це розганяє головні болі та тяжкий настрій; навіть і щодо гемороїдів воно добре.

Так кажучи, чиновник простяг до Ковальова табакерку, досить спритно підгорнувши під неї кришку з портретом якоїсь дами в капелюшку.

Од цього нерозважного вчинку терпець урвався Ковальову.

— Я не розумію, що це за жарти такі недоречні, — сказав він із серцем, — хіба ви не бачите, що у мене нема саме того, чим би я міг понюхати? Чорт би забрав вашу табаку! Я тепер не можу дивитись на неї і не те, що на погану вашу березинську, а навіть коли б ви піднесли мені самої рапе.

По цім слові він вийшов, дуже роздратований, із газетної експедиції і попрямував до часного пристава, дуже охочого до цукру. Удома в нього вся прихожа, вона ж і їдальня, була заставлена цукровими головами, що нанесли йому задля дружби купці, куховарка в цей час скидала з часного пристава казенні ботфорти; шпага і ввесь військовий обладунок уже мирно розвішані були по кутках, і грізного трикутного капелюха вже зачіпав трьохлітній синок його, і він, після бойового, ратного життя, готувався зазнати мирських утіх.

Ковальов увійшов до нього саме тоді, коли той потягнувся, крякнув і сказав: «Ех, славно засну годинок зо дві!» І з того можна було передбачити, що колезький асесор прибув зовсім невчасно. І не знаю, хоч би він навіть приніс йому в той час кілька фунтів чаю чи сукна, він не був би прийнятий надто радо. Пристав був великий прихильник усякої майстерності та мануфактурності; але державну асигнацію полюбляв над усе. «Це річ, — каже було звичайно він, — нічого нема кращого за цю річ: їсти не просить, місця забере небагато, в кишені завсігди поміститься, упустиш — не розіб'ється».

Часний прийняв Ковальова не дуже привітно і сказав, що по обіді не той час, щоб починати слідство, що сама натура велить, щоб, наївшись, відпочити трохи (з цього колезький асесор міг добачити, що часний пристав знав-таки вислови стародавніх мудреців), що в порядної людини не одірвуть носа і що багато є на світі всяких майорів, які не мають навіть і спіднього одягу в пристойному стані й тягаються по всяких непристойних місцях. Вліпив, як то кажуть, в самісіньке око! Треба сказати, що Ковальов був дуже вразливою людиною. Він міг вибачити все, що говорилося про нього самого, але ні за що не дарував речей, які стосувалися до його чину та звання. Він навіть вважав, що в театральних п'єсах можна залишити все те, що стосувалось до обер-офіцерів, але на штаб-офіцерів ні за що не слід нападати. Прийом часного так його приголомшив, що він струснув головою і сказав з почуттям гідності, трохи розставивши

свої руки: «Признатися, після таких образливих з вашого боку зауважень, я нічого не можу додати...» — і вийшов.

Він приїхав додому, ледве чуючи під собою ноги. Уже смеркало. Сумною чи то надзвичайно бридкою здалася йому квартира після всіх цих невдалих шукань. Увійшовши в прихожу, побачив він на шкіряній брудній канапі свого лакея Івана, що, лежачи горілиць, плював у стелю і влучав досить вдало в одне й те саме місце. Така байдужість слуги розлютувала його; він ударив його капелюхом по лобі, примовивши: «Ти, свиняко, тільки дурницями займаєшся!»

Іван скочив відразу зі свого місця і метнувся прожогом скидати з нього плаща.

Увійшовши до себе в кімнату, майор, стомлений та сумний, упав у крісло і, нарешті, після кількох зітхань, сказав:

— Боже мій! Боже мій! За що це таке нещастя? Коли б я зостався без руки чи без ноги — все ж було б це краще; коли б залишився без вух — зле, а проте ще якось можна видержати; але без носа людина — чорт знає що: птах не птах, громадянин не громадянин; от просто візьми та й викинь за вікно! І хай би вже на війні одрубали, чи на дуелі, чи я сам був причиною; а то ж пропав, ні за що ні про що, пропав даром, ні за гріш!.. Тільки ні, не може бути, — додав він, трохи подумавши. — Нечувана річ, щоб ніс та пропав; далебі нечувана. Це, певне, вві сні сниться чи просто ввижається; може, я помилився якось та й випив замість води горілку, що нею, поголившись, витираю собі бороду. Іван, дурень, не прийняв, а я, мабуть, і хильнув її.

Щоб справді упевнитись, що він не п'яний, майор ущипнув себе так боляче, аж сам скрикнув. Цей біль переконав його остаточно, що він діє і живе наяву. Він потихеньку підійшов до дзеркала і спершу примружив очі, сподіваючись, що, може, якраз побачить носа на своєму місці, але зараз же одскочив назад, промовивши: «Ну й пасквільний же вигляд!»

Це було справді незрозуміло. Якби пропав ґудзик, срібна ложка, годинник чи таке щось подібне; але пропасти, і кому ж пропасти? та ще й до того на власній квартирі!.. Майор Ковальов, усе зваживши та обміркувавши, подумав либонь, чи не найближче до правди, що виною цього повинен бути не хто інший, як штаб-офіцерша Подточина, якій хотілося віддати за нього свою дочку. Він і сам був не від того, щоб з нею поженихатися, та уникав остаточної розв'язки. Коли ж штаб-офіцерша сказала йому прямо, що

вона хоче віддати її за нього, він потихеньку відчалив зі своїми компліментами, сказавши, що іще молодий, що треба йому прослужити років з п'ять, щоб уже рівно було сорок два роки. І тому штаб-офіцерша, видно, щоб помститись, вирішила його звести та й найняла для цього ворожок, бо ж ніяк не можна було подумати, щоб носа було одрізано: ніхто не заходив до нього в кімнату; а цирульник Іван Яковлевич голив його ще в середу, а протягом всієї середи і навіть увесь четвер ніс у нього був цілий, — це він пам'ятав і знав дуже добре; та й боліло б воно, і рана, без сумніву, не могла б так скоро загоїтись і бути гладенькою, як млинець. Він укладав у голові плани: чи подати на штаб-офіцершу законним порядком в суд, чи піти до неї самому та й вивести її на чисту воду. Роздуми його перебило зненацька світло, блиснувши крізь усі щілини в дверях: то Іван уже запалив у прихожій свічку. Незабаром увійшов і сам Іван, несучи її перед собою і осяваючи ясно всю кімнату. Першим рухом Ковальова було вхопити хустину і затулити те місце, де вчора ще був ніс, щоб і справді дурний слуга не роззявив рота, побачивши у пана таке диво.

Не встиг Іван вернутись до своєї комірчини, як почувся в прихожій незнайомий голос, що промовив:

— Чи тут живе колезький асесор Ковальов?

— Заходьте. Майор Ковальов тут, — сказав Ковальов, підвівшись хутенько і відчиняючи двері.

Увійшов поліцейський чиновник, гарний на вроду, з бакенбардами не дуже світлими та й не темними, з досить повними щоками, той самий, що на початку повісті стояв у кінці Ісакіївського мосту.

— Ви зволили загубити свого носа?

— Саме так.

— Його тепер знайдено.

— Та що ви кажете? — скрикнув майор Ковальов. З радості йому відібрало мову. Він втупив очі в квартального, що стояв перед ним, на повних губах та щоках якого ясно миготіло трепетне сяйво од свічки. — Яким чином?

— Дивним випадком: його перехопили мало вже не на дорозі. Він уже сідав у диліжанс і хотів їхати до Риги. І пашпорт давно був написаний на ім'я одного чиновника. І дивно те, що й мені самому здався він був спершу паном. Та, на щастя, були зо мною окуляри, і я зразу ж побачив, що це був ніс. Бо я короткозорий, і якщо ви станете перед мене, то я бачу тільки, що у вас обличчя, але ні носа, ні бороди, нічого не помічу. Моя теща, жінчина тобто мати, теж нічого не бачить.

Ковальов себе не тямив.

— Де ж він? Де? Я зараз побіжу.

— Не турбуйтесь. Я, знаючи, що він вам потрібний, приніс його з собою. І дивна річ, що найбільше завинив у цьому ділі шахрай цирульник на Вознесенській вулиці, що сидить тепер у розправі. Я давно здогадувався, що він п'яниця і злодій, і ще позавчора потяг він у одній крамничці бортище ґудзиків. Ніс ваш такий самісінький, як був.

На цім слові квартальний поліз до кишені і витяг звідти загорнутого в папірець носа.

— Так, він! — скрикнув Ковальов. — Справді він! Чи не вип'єте сьогодні зо мною чашечку чаю?

— Дуже був би радий, та ніяк не можу: мені треба заїхати звідси до божевільні... Дуже велика пішла дорожнеча на всі припаси... У мене в домі живе й теща, тобто жінчина мати, і діти; на старшого особливо покладаємо великі надії: дуже розумний хлопчина, та зовсім нема за що вчити.

Ковальов догадався і, вхопивши зі стола червону асигнацію, всунув її в руку наглядачеві, який, розшаркавшись, вийшов за двері, і тієї ж майже хвилини Ковальов почув уже голос його на вулиці, де він навчав по зубах одного дурного мужика, що наїхав своїм возом просто на бульвар.

Колезький асесор після того, як пішов од нього квартальний, кілька хвилин був сам не свій і ледве через кілька хвилин знову зміг бачити й почувати: так приголомшила його несподівана радість. Він обережно взяв знайденого носа в обидві руки, складені пригорщею, і ще раз пильно оглянув його.

— Так, він, справді він! — промовив майор Ковальов. — Ось і прищик з лівого боку, що вискочив учора.

Майор ледве не засміявся з радості.

Та ніщо на світі не триває довго, отже і радість, як пройде перша її хвилина, вже не така жива, в третю хвилину вона стає ще меншою і, нарешті, непомітно зливається з повсякденним станом душі, як на воді коло, породжене падінням камінчика, нарешті зливається зі спокійною поверхнею. Ковальов почав роздумувати і зметикував, що ділу ще не кінець: носа знайдено, та треба ж його приставити, притулити на своє місце.

— А що, як він не пристане?

Запитавши так у самого себе, майор пополотнів.

З почуттям невимовного жаху, кинувся він до стола, присунув дзеркало, щоб якось не поставити носа криво. Руки в нього трем-

тіли. Обачливо та обережно наклав він його на колишнє місце. О, жах! Ніс не приліплювався!.. Він наблизив його до рота, зігрів його злегка своїм диханням, і знову притулив до рівного місця поміж двома щоками; але ніс не держався та й годі.

— Та ну! ну ж бо! залазь, дурню! — казав він до нього. Але ніс був ніби дерев'яний і падав на стіл, так чудно стукаючи, ніби корок. Лице майорове судорожно скривилось. — Невже не приросте? — говорив він злякано. Та скільки разів не тулив він його на його ж таки власне місце, старання було все даремне.

Він гукнув Івана і послав його по лікаря, що займав у тім самім будинку в бельетажі найкращу квартиру. Лікар цей був показний мужчина, мав чудесні, як смола, чорні бакенбарди, свіжу та здорову лікаршу, їв зранку свіжі яблука і тримав рот у незвичайній чистоті — полоскав його було щоранку чи не три чверті години і шліфував зуби п'ятьма різними щіточками. Лікар прибув зараз же. Спитавши, коли саме сталося нещастя, він узяв майора Ковальова за підборіддя і дав йому великим пальцем щигля саме в те місце, де перше був ніс, так що майор мусив відкинути свою голову назад з такою силою, що вдарився потилицею об стіну. Медик сказав, що це нічого і, порадивши одсунутись трохи од стіни, звелів йому перегнути голову спочатку на правий бік і, помацавши те місце, де перше був ніс, сказав: «Гм!» Потім звелів йому перегнути голову на лівий бік і сказав: «Гм!» — і на закінчення він знову стукнув його великим пальцем, так що майор Ковальов мотнув головою, як кінь, коли йому заглядають у зуби. По такій спробі медик похитав головою і сказав:

— Ні, не можна. Ви вже краще так залишайтесь, бо можна зробити ще гірше. Воно, звичайно, приставити можна; я б, мабуть, і зараз приставив його; але вірте мені, що це для вас гірше.

— Оце добре! як же мені залишатися без носа? — сказав Ковальов. — Уже гірше не може бути, ніж тепер. Це просто чорт знає що! Куди ж я з такою-от пасквільністю покажуся? Я маю неабияке знайомство: от і сьогодні мені треба бути на вечірці в двох родинах. Я багато з ким знайомий: статська радниця Чехтарьова, Подточина, штаб-офіцерша... хоч після теперішнього вчинку її я з нею тільки й матиму діла, що через поліцію. Зробіть ласку, — промовив Ковальов благальним голосом, — чи нема якого способу? як-небудь приставте; хоч не добре, а так, аби тільки держався; я навіть можу його злегка підпирати рукою, коли буде яка небезпека. Я ж до того і не танцюю, щоб ото міг йому пошкодити якимсь необережним рухом. А щодо подяки за візит, то вже будьте певні, скільки зможу...

— Чи вірите, — сказав доктор ні гучним, ні тихим голосом, але дуже ввічливим та магнетичним, — що я ніколи задля користі не лікую. Це проти моїх правил і мого уміння. Беру, щоправда, за візити, але єдино тільки для того, щоб не образити своєю відмовою. Певна річ, я приставив би вам носа: але даю вам слово честі, коли вже ви не вірите моєму слову, що це буде далеко гірше. Дайте можливість краще діяти самій натурі. Мийте частіше холодною водою, і я вас запевняю, що ви, не маючи носа, будете так само здорові, як і мавши його. А носа я вам раджу покласти в банку зі спиртом чи, ще краще, влити туди дві столові ложки гострої горілки та підігрітого оцту, — і тоді ви зможете взяти за нього чималі гроші. Я навіть сам візьму його, коли ви не заправите надто дорого.

— Ні, ні! нізащо не продам! — скрикнув у відчаї Ковальов. — Краще хай він пропаде!

— Вибачайте, — сказав лікар, прощаючись, — я хотів вам допомогти... Що ж робити! Принаймні ви бачили, як я старався. — Це сказавши, лікар прибрав благородної осанки і вийшов із кімнати. Ковальов не примітив навіть обличчя його і в глибокій нестямі бачив тільки рукавчики білої та чистої, як сніг, сорочки, які виглядали з рукавів його чорного фрака.

Він вирішив другого ж таки дня, перед тим, як подавати скаргу, писати до штаб-офіцерші, чи не згодилась би вона без бою повернути йому те, що слід. Лист був ось який:

«Вельмишановна пані,
Олександро Григорівно!

Не можу зрозуміти чудного з вашого боку діяння. Будьте певні, що таке вчиняючи, нічого ви не виграєте і ніяк не примусите мене оженитися на вашій дочці. Повірте, що історія щодо мого носа мені якнайкраще відома, так само, як відомо й те, що до цього найбільше причетні ви, а не хто інший. Нагле відділення його від свого місця, втеча і маскування, то під виглядом одного чиновника, то, нарешті, у власному вигляді, є не що інше, як наслідок чарів, що наслали ви або ті, хто займається такими, як ви, благородними ділами. Я ж, зі свого боку, за обов'язок уважаю попередити вас, що коли названий мною ніс не буде сьогодні ж на своєму місці, то я змушений буду вдатись до захисту і покровительства законів.

А втім, з цілковитою до вас пошаною, честь маю бути

Ваш покірний слуга *Платон Ковальов*».

«Шановний пане,
Платоне Кузьмичу!

Дуже здивував мене лист ваш. Я, признатись вам щиро, ніколи не сподівалась, а тим більше щодо несправедливих докорів з вашого боку. Повідомляю вас, що я чиновника, про котрого згадуєте ви, ніколи не приймала у себе, ні замаскованого, ні в справжньому вигляді. Бував у мене, щоправда, Пилип Іванович Потанчиков. І хоч він, справді, сватався до моєї дочки, бувши сам людиною статечною, непитущою і великої вченості; та я ніколи не потішала його ніякою надією. Ви пишете іще про носа. Якщо ви маєте на думці, теє говорячи, що ніби б я хотіла залишити вас із носом, тобто формально вам відмовити: то мене дивує, що ви самі про це кажете, тоді коли я, як вам відомо, була зовсім іншої думки, і якщо ви зараз же посватаєтесь до моєї дочки по закону та звичаю, я ладна зразу ж задовольнити вас, бо це завжди було предметом найщирішого мого бажання, на що сподіваючись залишаюся завжди готова до послуг ваших

Олександра Подточина».

— Ні, — говорив Ковальов, прочитавши лист. — Вона справді невинна. Не може того бути! Листа так написано, як не може написати людина, винна в злочині. — Колезький асесор знався на тому, бо посилано його кілька разів на слідство ще в Кавказькій області. — Яким же чином, як це скоїлося? Тільки чорт розбере це! — сказав він нарешті, опустивши руки.

Тим часом чутки про цю незвичайну пригоду розійшлися по всій столиці, і, як водиться, не без особливих перебільшень. Тоді якраз усі уми настроєні були до надзвичайного: саме недавно тільки зацікавили все місто досліди дії магнетизму. До того ж усі ще добре пам'ятали історію про танцюючі стільці на Конюшенній вулиці, отже не диво, що скоро почали говорити, нібито ніс колезького асесора Ковальова рівно о третій годині прогулюється по Невському проспекту. Цікавих збігалася щодня сила-силенна. Сказав хтось, що ніс був ніби в крамниці Юнкера: і біля Юнкера стільки збилося люду, що мусила навіть поліція втрутитися. Один спекулятор, поважного вигляду, з бакенбардами, що продавав біля дверей до театру різні сухі кондитерські пиріжки, зумисне поробив прекрасні дерев'яні міцні лави і запрошував цікавих ставати на них, беручи по вісімдесят копійок з кожного відвідувача. Один заслужений полковник нарочито для цього вийшов раніше з дому і, багато приклавши сили, пробрався крізь натовп; та був дуже обу-

рений, коли побачив у вікні крамниці замість носа звичайнісіньку шерстяну фуфайку і літографовану картинку, де зображено було дівчину, що поправляє собі панчішку, і франта з відкидним жилетом та невеликою борідкою, який дивиться на неї з-за дерева, — картинку, котра вже більш як десять років висіла все на тім самім місці. Одійшовши, він промовив з досадою: «Як можна такими-от дурними небилицями тривожити народ?..»

Потім пішла поголоска, що не на Невському проспекті, а в Таврічеському саду прогулюється ніс майора Ковальова, що ніби він давно вже там; що коли ще жив там Хозрев-Мірза, то дивом дивувався з такої дивної вигадки природи. Деякі студенти з Хірургічної академії вирушили туди. Одна знатна шановна пані в особливому листі просила садового доглядача показати дітям її цей незвичайний феномен і, коли можна, з поясненням повчальним і напутливим для юнаків.

З усіх цих подій дуже тішилися всі світські постійні відвідувачі раутів, що любили смішити дам, у яких запас у той час зовсім вийшов. Невелика тільки частина статечних та благонамірених людей була дуже невдоволена. Один пан говорив з обуренням, що він не розуміє, як то в наш просвічений вік можуть ходити безглузді вигадки, і що йому дивно, чому не звертає на це уваги уряд. Пан цей, як видно, був із тих панів, що хотіли б приплутати уряд до всього, навіть до своїх щоденних сварок із жінкою. По цьому... але тут знову вся пригода затуманюється, і що було далі, зовсім невідомо.

III

Безглуздя справжнє робиться на світі. Буває таке, що аж ніяк на правду не скидається: раптом той самий ніс, що їздив собі в чині статського радника і наробив стільки галасу по місту, опинився, мовби нічого й не було, знову на своєму місці, тобто саме поміж двома щоками у майора Ковальова. Це сталося вже квітня сьомого числа. Прокинувшись і випадково глянувши в дзеркало, бачить він: ніс! хап рукою — справді ніс! «Еге!» — сказав Ковальов і від радості мало не почав садити босий по всій кімнаті тропака, але ввійшов Іван і перебив. Він звелів зараз же дати собі вмитися і, вмиваючись, глянув іще раз у дзеркало: ніс. Витираючись рушником, він знову глянув у дзеркало: ніс!

— А подивись-но, Іване, здається, у мене на носі ніби прищик, — сказав він, думаючи сам собі: «От лихо, як Іван скаже: та нема, пане, не те що прищика, а й самого носа нема!»

Але Іван сказав:

— Нічого, пане, ніякого прищика: ніс чистий!

«Добре, чорти б його побрали!» — сказав сам собі майор і клацнув пальцями. Тут саме виглянув у двері цирульник Іван Яковлевич, тільки так боязко, як та кішка, яку тільки що одшмагали за вкрадене сало.

— Кажи спочатку: чисті руки? — кричав ще здалека до нього Ковальов.

— Чисті.

— Брешеш!

— Їй-богу, чисті, пане.

— Ну, гляди ж.

Ковальов сів. Іван Яковлевич закрив його салфеткою і в одну мить, орудуючи помазком, перетворив усю бороду його та частину щоки на крем, який подають у купців на іменинах. «Ач! — сказав сам до себе Іван Яковлевич, глянувши на носа, і потім перехилив голову на другий бік і подивився на нього збоку. — Яке! їй-право, як подумаєш», — говорив він далі і довго розглядав носа. Нарешті легенько та обережно, як тільки можна собі уявити, він підняв два пальці з тим, щоб зловити його за кінчик. Така вже була система в Івана Яковлевича.

— Ну, ну, ну, дивись! — закричав Ковальов.

Іван Яковлевич і руки опустив, сторопів і збентежився, як ніколи не бентежився. Нарешті обережно почав він лоскотати бритвою в нього під бородою, і хоч йому було зовсім не з руки і важко голити, не придержуючи за нюхальну частину тіла, а проте, якось там упираючись своїм шорстким великим пальцем йому в щоку та в нижню я́сну, нарешті подолав усі труднощі й виголив.

Коли все було закінчено, Ковальов мерщій одягся, взяв візника і поїхав просто до кондитерської. Входячи, закричав він іще здалека: «Хлопче, чашку шоколаду!» — а сам ту ж хвилину до дзеркала: є ніс. Він весело обернувся назад і з сатиричним виглядом подивився, трохи примруживши око, на двох військових, що в одного з них був ніс аж ніяк не більший за жилетний ґудзик. Потім він рушив до канцелярії того департаменту, де добивався віце-губернаторського, а як не пощастить, то екзекуторського місця. Проходячи через приймальню, він глянув у дзеркало: є ніс. Далі поїхав він до другого колезького асесора, чи майора, великого насмішника, якому він часто говорив, одповідаючи на всякі ущипливі зауваження: «Ну, вже ти, знаю я тебе, ти шпилька!» Дорогою він подумав: «Коли й майор не лусне од сміху, побачивши мене, тоді

вже певний знак, що все, що тільки є, сидить на своєму місці». Та колезький асесор анічогісінько. «Добре, добре, чорт забирай!» — подумав собі Ковальов. По дорозі зустрів він штаб-офіцершу Подточину разом з дочкою, вклонився їм, а ті привітали його з радісними вигуками, отже нічого, нема в ньому ніякої вади. Він розмовляв з ними дуже довго і, навмисне вийнявши табакерку, набивав перед ними дуже довго свого носа з обох під'їздів, сам собі приказуючи: «Маєте, мовляв, баби, поріддя куряче! а я дочки все-таки не посватаю. Так просто, par amour[1] — чом би й ні!» І майор Ковальов з того часу прогулювався, ніби нічого й не було, і по Невському проспекту, і в театрах, і скрізь. І ніс теж, ніби нічого й не було, сидів у нього на обличчі, і подумати не можна було, що відлучався зі свого місця. І після того майора Ковальова бачили завжди в доброму настрої, усміхнений він переслідував рішуче всіх гарненьких дам, а раз навіть спинився перед крамничкою в Гостиному дворі і купував якусь орденську стрічечку, невідомо задля чого, бо сам він не був кавалером ніякого ордена.

Ось яка пригода сталася в північній столиці нашої просторої держави! Тепер тільки, усе зваживши, бачимо, що є в ній чимало неправдоподібного. Не кажучи вже про те, що справді чудне, надприродне одділення носа і поява його в різних місцях у вигляді статського радника, — як Ковальов не додумався, що не можна через газетну експедицію оповіщати про носа? Я це не до того кажу, що мені здавалося дорого заплатити за оповіщення: це дурниця, і я зовсім не з користолюбних людей. Але ж непристойно, ніяково, негарно! І знов-таки — як ніс опинився в печенім хлібі, і як сам Іван Яковлевич?.. ні, я цього зовсім не розумію, не розумію й край! Та що найдивніше, найнезрозуміліше за все, то це те, як автори можуть брати такі-от сюжети. Сказати правду, цього вже ніяк не можна збагнути, це іменно... ні, ні, зовсім не розумію. По-перше, користі для вітчизни ніякісінької; по-друге... та й по-друге теж нема користі. Просто я не знаю, що це...

А проте при всьому тому, хоч, звичайно, можна допустити і те, й друге, й третє, можна навіть... ну, та де ж не буває безглуздя?.. А все ж таки, як розміркуєш, у всьому цьому, далебі, є щось. Кажіть, що хочете, а такі пригоди бувають на світі; рідко, але бувають.

[1] З любові *(фр.)*.

ПОРТРЕТ

ЧАСТИНА I

Ніде не зупинялося стільки народу, як перед картинною крамничкою на Щукіному дворі. Ця крамничка була, справді, зібранням найрізноманітніших диковинок: картини здебільшого були писані олійними фарбами, покриті темно-зеленим лаком, у темно-жовтих сухозлотних рамах. Зима з білими деревами, зовсім червоний вечір, схожий на заграву пожежі, фламандський мужик з люлькою та виламаною рукою, схожий більш на індійського півня в манжетах, ніж на людину, — от їх звичайні сюжети. До цього треба додати кілька гравірованих зображень: портрет Хозрева-Мірзи в баранячій шапці, портрети якихось генералів у трикутних капелюхах, з кривими носами. Крім того, двері такої крамнички звичайно бувають пообвішувані в'язками творів, надрукованих лубками на великих аркушах, що свідчать про самородний хист руської людини. На одному була царівна Міліктриса Кірбітьєвна, на другому місто Єрусалим, по домах і церквах якого без церемонії пройшлася червона фарба, зачепивши частину землі і двох руських мужиків у рукавицях, що молилися. Покупців на ці твори звичайно небагато, зате глядачів — купа. Який-небудь гульвіса-лакей уже, певно, заґавився перед ними, тримаючи в руках судки з обідом із трактиру для свого пана, який, без сумніву, сьорбатиме суп не надто гарячий. Перед ним уже, певно, стоїть у шинелі солдат, цей кавалер товкучки, що продає два кишенькові ножі; торговка-охтянка з коробом, наповненим черевиками. Кожен захоплюється по-своєму: мужики звичайно тикають пальцями; кавалери розглядають серйозно; лакеї-хлопчики і хлопчаки-майстрові сміються й дражнять один одного намальованими карикатурами; старі лакеї у фризових шинелях дивляться тому тільки, щоб де-небудь половити ґав; а перекупки, молоді руські баби, поспішають інстинктивно, щоб послухати, про що гомонить народ, і подивитись, на що він дивиться. В цей час мимоволі зупинився перед крамницею, проходячи повз неї, молодий художник Чартков. Стара шинель і

бідний одяг показували в ньому ту людину, яка самовіддано поринула в свою працю і не мала часу дбати про своє вбрання, що завжди має таємничу привабливість для молодості. Він зупинився перед крамницею і спершу в душі сміявся з цих потворних картин. Нарешті, опанував його мимовільний роздум: він почав думати про те, кому б потрібні були ці твори. Що руський народ задивляється на *Єрусланів Лазаревичів,* на *об'їдайлів* та *обпивайлів,* на *Хому* та *Ярему*, це не здавалося йому дивним: змальовані предмети були дуже приступні й зрозумілі народові; але де покупці цього строкатого, брудного олійного малювання? кому потрібні ці фламандські мужики, ці червоні й голубі пейзажі, що показують якісь претензії на трохи вже вищий ступінь мистецтва, хоч би в тому виявилося все глибоке його приниження? Це, здавалося, зовсім не були твори дитини-самоука. Інакше в них, при всій безчуттєвій карикатурності цілого, виривався б гострий порив. Але тут було видно просто тупоумство, безсилу, дряхлу бездарність, яка самоуправно стала в лави мистецтв, тоді як їй місце було серед низьких ремесел, бездарність, що була, проте, вірна своєму покликанню і внесла в саме мистецтво своє ремесло. Ті самі фарби, та сама манера, та сама набита, звична рука, що належала скоріше грубо зробленому автоматові, аніж людині!.. Довго стояв він перед цими брудними картинами, уже кінець кінцем не думаючи зовсім про них, а тим часом хазяїн крамниці, сіренький чоловічок у фризовій шинелі, з бородою, не голеною від самої неділі, торочив йому вже давно, торгувався і умовлявся в ціні, ще не дізнавшись, що йому сподобалося і чого йому треба.

— От за цих мужичків і за ландшафтик візьму біленьку. Живопис який! Просто очі вражає; тільки що одержані з біржі; ще лак не висох. Або от зима, візьміть зиму! П'ятнадцять карбованців! Одна рамка чого варта. Он вона яка зима! — Тут купець дав легенького щигля в полотно, мабуть, щоб показати всю добротність зими. — Дозволите зв'язати їх разом і приставити до вас? Де зволите жити? Ей, хлопче, дай мотузок.

— Стривай, брат, не так швидко, — сказав художник, отямившись і побачивши, що повороткий купець уже не жартома заходився зв'язувати їх докупи. Йому стало трохи соромно не взяти нічого, простоявши так довго в крамниці, і він сказав:

— А от стій, я подивлюсь, чи немає для мене чого тут, — і, нахилившись, почав діставати з підлоги навалене купою, потерте, запорошене старе малювання, що не користувалось, як видно, ніякою пошаною. Тут були старовинні фамільні портрети, що їх

нащадків, може, і на світі не можна було відшукати, зовсім невідомі зображення з прорваним полотном, рами з облізлою позолотою, одно слово, усякий ветхий мотлох. Але художник почав роздивлятись, гадаючи про себе: «Ану ж, щось і знайдеться». Він чув не раз оповідання про те, як іноді в лубкових продавців відшукувались серед сміття картини великих майстрів.

Хазяїн, побачивши, куди поліз він, перестав метушитися і, набравши звичайного положення та належної поважності, примостився знов коло дверей, закликаючи перехожих і показуючи їм однією рукою на крамницю: «Сюди, батечку, от картини! заходьте, заходьте; з біржі одержані». Уже накричався він доволі і здебільшого марно, наговорився досхочу з лоскутником, що стояв напроти нього, так само біля дверей свої крамнички, і нарешті, згадавши, що у нього в крамниці є покупець, повернувся до народу спиною і пішов усередину її.

— А що, батечку, вибрали що-небудь?

Та художник уже стояв якийсь час нерухомо перед одним портретом у величезних, колись чудесних рамах, але на яких де-не-де тільки виблискували сліди позолоти. Це був старик з обличчям бронзового кольору, вилицюватим, чахлим; риси обличчя, здавалося, були схоплені в хвилину судорожного поруху і дихали не північною силою. Полум'яний південь відбився в них. Він був одягнений у широкий азіатський костюм. Хоч як був пошкоджений і запорошений портрет, але коли вдалося йому обтерти з обличчя пил, він побачив сліди роботи високого художника. Портрет, здавалося, був незакінчений; але сила пензля була разюча. Найбільш незвичайні були очі: здавалося, до них доклав усієї сили пензля і всієї пильності своєї художник. Вони просто дивилися, дивилися навіть із самого портрета, немов руйнуючи його гармонію своєю дивною живістю. Коли підніс він портрет до дверей, ще сильніше дивилися очі. Майже те саме враження справили вони і серед народу. Жінка, що стояла позад нього, скрикнула: «Дивиться, дивиться!» — і поточилася назад. Щось неприємне, незрозуміле самому собі відчув він і поставив портрет на землю.

— А що ж, візьміть портрет! — сказав хазяїн.

— А скільки? — сказав художник.

— Та що за нього дорожитись! три четвертаки давайте!

— Не дам.

— Ну, а що ж дасте?

— Двогривеник, — сказав художник, збираючись іти.

— Ет, яку ціну завернули! та за двогривеник самої рами не купите. Видно, взавтра збираєтесь купити? Пане, пане, верніться! Хоч гривеника накиньте. Беріть, беріть, давайте двогривеник. Їйправо, для почину тільки, от тільки що перший покупець.

По тому він зробив жест рукою, немовби хотів сказати: «Так уже й бути, пропадай картина!»

Таким чином Чартков зовсім несподівано купив старий портрет і в той же час подумав: «Нащо я його купив? для чого він мені?» — та робити було нічого. Він вийняв з кишені двогривеник, віддав хазяїнові, взяв портрет під пахву і поніс його з собою. По дорозі він згадав, що двогривеник, якого він віддав, був у нього останній. Думки його раптом спохмурніли; прикрість і байдужа спустошеність охопили його тієї ж хвилини. «Чорт забирай! гидко на світі!» — сказав він з почуттям росіянина, у якого справи погані. І майже машинально йшов швидкими кроками, сповнений байдужості до всього. Червоне світло вечірньої заграви займало ще половину неба; ще будинки, звернені на той бік, ледь осяяні були її теплим світлом; а тим часом уже холодне синювате сяйво місяця ставало сильнішим. Напівпрозорі легкі тіні хвостами падали на землю, відкидані будинками й ногами пішоходів. Уже художник починав мало-помалу задивлятися на небо, осяяне якимсь прозорим, тонким, неясним світлом, і майже одночасно зривалися з уст його слова: «Який легкий тон!» і слова: «Прикро, чорт забирай!» І він, поправляючи портрет, що раз у раз виповзав з-під пахви, прискорював ходу.

Втомлений і весь спітнілий, добрався він до себе в П'ятнадцяту лінію на Васильєвський острів. Тяжко і задихаючись вибрався він сходами, облитими помиями і прикрашеними слідами котів і собак. На стукіт його у двері не було ніякої відповіді: служника не було вдома. Він прихилився до вікна і став дожидатися терпляче, аж поки почулися, нарешті, позаду нього кроки хлопця в синій сорочці, його поплічника, натурника, розтиральника фарб і замітальника підлог, що тут-таки й бруднив їх своїми чобітьми. Хлопець звався Микитою і проводив весь час за ворітьми, коли пана не було вдома. Микита довго силкувався попасти ключем у замочну дірку, зовсім непомітну через темноту. Нарешті двері було відчинено. Чартков увійшов до свого передпокою, нестерпно холодного, як завжди буває у художників, хоч вони того й не помічають. Не віддаючи Микиті шинелі, він увійшов з нею до своєї студії, квадратної кімнати, великої, але низенької, із замерзлими вікнами, заставленої всяким художницьким мотлохом: уламками гіпсових рук, рамками, обтягненими полотном, ескізами, розпочатими й кину-

тими, драпіровкою, розвішаною по стільцях. Він утомився дуже, скинув шинель, поставив неуважно принесений портрет між двома невеликими полотнами і кинувся на вузький диванчик, про який не можна було сказати, що він оббитий шкірою, бо рядок мідних цвяшків, що колись прикріпляв її, давно вже залишився сам по собі, а шкіра залишилася теж зверху сама по собі, так що Микита засовував під неї чорні шкарпетки, сорочки і всю брудну білизну. Посидівши і розлігшись, скільки можна було розлягтися на цьому вузенькому дивані, він, нарешті, попросив свічку.

— Свічки нема, — сказав Микита.

— Як нема?

— Таж і вчора ще не було, — сказав Микита.

Художник згадав, що справді і вчора ще не було свічки, заспокоївся і замовк. Він дав себе роздягти і надів свій міцно й сильно заношений халат.

— Та от ще, хазяїн був, — сказав Микита.

— Ну, приходив по гроші? знаю, — сказав художник, махнувши рукою.

— Та він не сам приходив, — сказав Микита.

— З ким же?

— Не знаю, з ким... якийсь квартальний.

— А квартальний чого?

— Не знаю, чого; каже, того, що за квартиру не плачено.

— Ну, що ж із того вийде?

— Я не знаю, що вийде; він казав: коли не хоче, то хай, каже, вибирається з квартири; хотіли ще й завтра прийти обидва.

— Нехай собі приходять, — сказав із сумовитою байдужістю Чартков. І тяжкий настрій опанував його цілком.

Молодий Чартков був художник з талантом, що віщував багато: спалахами й моментами його пензель виказував спостережливість, розуміння, бистре поривання наблизитись більше до природи. «Дивись, брат, — говорив йому не раз його професор, — у тебе є талант; гріх буде, якщо ти його занапастиш. Але ти нетерплячий. Тебе одно щось привабить, одно щось припаде тобі до серця — ти про нього й думаєш, а інше тобі дурниця, про інше тобі дарма, ти вже й дивитися на нього не хочеш. Гляди лишень, щоб з тебе не вийшов модний живописець. У тебе й тепер уже щось занадто починає кричати фарба. Рисунок у тебе не строгий, а інколи й зовсім слабенький, лінії не видно; ти вже ганяєшся за модним освітленням, за тим, що найперше б'є в очі, — гляди, якраз потрапиш у англійський стиль. Стережися, тебе вже починає світ вабити; вже я

бачу у тебе інший раз на шиї франтовиту хустку, капелюх з полиском... Воно спокусливо, можна пуститися писати модні картинки, портретики за гроші. Але ж на цьому тратиться, а не розгортається талант. Ґерпи. Обмірковуй кожну роботу, кинь франтівство — хай там інші гроші хапають. Твоє від тебе не втече».

Професор почасти мав рацію. Інколи нашому художникові, справді, хотілося погуляти, пофорсити, показати, словом, подекуди свою молодість. Але при всьому тому він міг узяти над собою владу. Часом він міг забути все, взявшись за пензель, і відривався від нього зовсім так, як від чарівного обірваного сну. Смак його розвивався помітно. Ще не розумів він усієї глибини Рафаеля, але вже захоплювався бистрим, широким пензлем Гвіда, зупинявся перед портретами Тиціана, захоплювався фламандцями. Ще потемніла обволока, що вкриває старі картини, не вся зійшла перед ним; але він уже добачав у них щось, хоч у душі і не згоджувався з професором, ніби старовинні майстри так недосяжно відійшли від нас; йому здавалося навіть, що дев'ятнадцятий вік де в чому значно випередив їх, що наслідування природі стало тепер якимсь яскравішим, живішим, ближчим; словом, він думав у цьому випадку так, як думає молодість, що вже збагнула дещо і відчуває це в гордій внутрішній свідомості. Іноді ставало йому прикро, коли він бачив, як заїжджий живописець, француз або німець, іноді навіть зовсім не живописець з покликання, одною тільки звичною манерою, жвавістю пензля та яскравістю фарб викликав загальний шум і збивав собі вмить грошовий капітал. Це спадало йому на думку не тоді, коли, зайнятий весь своєю роботою, він забував і пиття, і їжу, і весь світ, а тоді, коли, нарешті, сильно підступала необхідність, коли ні на що було купити пензлів та фарб, коли невідчіпливий хазяїн приходив разів по десять на день вимагати плату за квартиру. Тоді принадно вимальовувалась у голодній його уяві доля багача-живописця; тоді пробігала навіть думка, що пробігає часто в руській голові: кинути все і загуляти з горя на зло всьому. І тепер він був майже в такому стані.

— Так! терпи, терпи! — промовив він з досадою. — Є ж, нарешті, і терпінню край. Терпи! а на які гроші я завтра обідатиму? Позичити ж мені ніхто не позичить. А поніс би я продавати всі мої картини й рисунки: за них мені за всі двогривеник дадуть. Вони корисні, звичайно, я це відчуваю: кожна з них розпочата не даремно, в кожній з них я про щось довідався. Та що з того? етюди, спроби — і все будуть етюди, спроби, і кінця не буде їм. Та й хто купить, не знаючи мене на ймення; та й кому потрібні малюнки з антиків і натурного класу, або моя незакінчена любов Псіхеї, або

перспектива моєї кімнати, або портрет мого Микити, хоч він, далебі, кращий від портретів якогось модного живописця? Та що, справді? Чого я мучуся і, як учень, копаюся в абетці, коли я міг би блиснути не згірш від інших і бути так само, як вони, при грошах.

Промовивши це, художник раптом затремтів і зблід; на нього дивилось, висунувшись з-за поставленого полотнища, чиєсь судорожно скривлене обличчя; двоє страшних очей прямо втупилися в нього, немовби готуючись зжерти його; на устах написано було грізне повеління мовчати. Зляканий, він хотів скрикнути і покликати Микиту, що вже встиг запустити в своєму передпокої богатирське хропіння; та раптом спинився і засміявся. Почуття страху відлягло вмить. То був куплений ним портрет, про який він забув зовсім. Світло місяця, осяявши кімнату, впало і на нього і надало йому дивної живості. Він почав його розглядати і обтирати. Вмочив у воду губку, пройшовся нею по ньому кілька разів, змив з нього майже весь налиплий порох і бруд, повісив перед собою на стіну і здивувався ще більше незвичайній роботі: все лице майже ожило, і очі глянули на нього так, що він кінець кінцем здриґнувся і, поточившись назад, промовив здивованим голосом: «Дивиться, дивиться людськими очима!» Йому раптом спала на думку історія, яку він чув давно від свого професора, про один портрет знаменитого Леонарда да Вінчі, над яким великий майстер працював кілька років і все ще вважав його незакінченим, хоч усі мали його, як казав Вазарі, за найдовершеніший і найвикінченіший витвір мистецтва. Найвикінченіші були в ньому очі, які дивували сучасників; навіть найменші, ледве помітні в них жилки були схоплені й віддані на полотні. Але тут, у цьому, що нині був перед ним, портреті, було щось чудне. Це було вже не мистецтво: це порушувало навіть гармонію самого портрета. Це були живі, це були людські очі! Здавалося, ніби вони були вирізані з живої людини і вставлені сюди. Тут не було вже тієї високої насолоди, що обіймає душу при погляді на витвір художника, хоч який жахливий взятий ним предмет; тут було якесь хворобливе, млосне почуття. «Що це? — мимоволі запитував себе художник. — Адже ж це натура, це жива натура; звідки ж це дивно-неприємне почуття? Чи рабське, буквальне наслідування натури є вже гріх і видається гострим, разючим криком? Чи, коли візьмеш предмет байдужо, бездушно, не відчуваючи його, він неодмінно постане тільки в самій жахливій своїй дійсності, не осяяній світлом якоїсь незбагненної, затаєної в усьому думки, постане в тій дійсності, яка відкривається тоді, коли, бажаючи осягти прекрасну людину, озброюєшся анатомічним ножем, роз-

тинаєш її нутрощі і бачиш відразливу людину. Чому ж проста, низька природа з'являється в одного художника в якомусь світлі, і не відчуваєш ніякого низького враження; навпаки, здається, немовби мав утіху, і після того спокійніше і рівніше все тече і рухається круг тебе. І чому ж та сама природа в іншого художника здається низькою, брудною, а тимчасом він так само був вірний природі. Але нема, нема в ній чогось осяйного. Все одно як краєвид у природі: хоч би який він був чудовий, а все не вистачає чогось, коли нема на небі сонця».

Він знов підійшов до портрета, щоб роздивитися ці дивні очі, і з жахом помітив, що вони, справді, дивляться на нього. Це вже не була копія з натури, це була та чудна живість, якою б освітилось обличчя мерця, що встав з могили. Чи світло місяця, що несе з собою маячну мрію і надає всьому інших образів, протилежних справжньому дню, чи що інше було причиною того, тільки йому стало враз, невідомо чого, страшно сидіти самому в кімнаті. Він тихо відійшов від портрета, одвернувся в інший бік і намагався не дивитися на нього, а тим часом око мимоволі, само собою, скоса оглядало його. Нарешті, йому стало навіть страшно ходити по кімнаті; йому здавалося, немов зараз же хтось інший почне ходити позад нього, і кожного разу він несміливо озирався назад. Він ніколи не був боязким; але уява і нерви його були чутливі, і цього вечора він сам не міг з'ясувати собі свого мимовільного страху. Він сів у кутку, але й тут здавалося йому, що хтось от-от погляне через плече йому в обличчя. Навіть хропіння Микити, що доносилося з передпокою, не розгонило його страху. Нарешті, він несміливо, не підводячи очей, встав зі свого місця, пішов до себе за ширми і ліг у постіль. Крізь щілини в ширмах він бачив осяяну місяцем свою кімнату і бачив прямо навпроти себе повішений на стіні портрет. Очі ще страшніше, ще більш значуще втупилися в нього і, здавалось, не хотіли ні на що інше дивитись, як тільки на нього. Сповнений тяжкого почуття, він наважився встати з постелі, схопив простиню і, наблизившись до портрета, закутав його всього.

Зробивши це, він ліг у постіль спокійніше, став думати про бідність і злиденну долю художника, про тернисту путь, що жде його на цім світі; а тимчасом очі його мимоволі дивилися крізь щілину в ширмах на закутаний простинею портрет. Місячне сяйво посилювало білість простині, і йому здавалося, що страшні очі почали навіть просвічувати крізь полотно. З жахом втупив він пильніше очі, немов бажаючи впевнитись, що це дурниця! Але, нарешті, вже справді... він бачить, бачить ясно: простині вже немає...

портрет відкритий увесь і дивиться, минаючи все навколо, прямо на нього, дивиться просто йому всередину... У нього похололо на серці. Бачить: старий ворухнувся і враз сперся на раму обома руками. Нарешті, звівся на руках і, висунувши обидві ноги, вискочив з рами... Крізь щілину в ширмах видно було вже саму тільки порожню раму. В кімнаті почувся стукіт кроків, який нарешті, наближався до ширм. Серце почало сильніше колотитися у бідолашного художника. З перехопленим від страху диханням він ждав, що от-от гляне до нього за ширми старий. І от він глянув, справді, за ширми, з тим самим бронзовим обличчям і поводячи великими очима. Чартков силкувався скрикнути і відчув, що у нього немає голосу, силкувався поворухнутись, зробити якийсь рух — не рухаються члени. З розкритим ротом і завмерлим диханням дивився він на цей страшний фантом, високий на зріст, в якійсь широкій азіатській рясі, і ждав, що буде він робити. Старий сів майже біля самих ніг його і зразу ж щось витяг з-під складок свого широкого вбрання. То був мішок. Старий розв'язав його і, вхопивши за два кінці, струснув: з глухим звуком упали на підлогу важкі сувертки у вигляді довгастих стовпчиків: кожний був загорнений у синій папір і на кожному було виставлено: «*1000 червінців*». Висунувши свої довгі, кощаві руки з широких рукавів, старий почав розгортати сувертки. Золото блиснуло. Хоч яке велике було тяжке почуття і безтямний жах художника, але він так і втупився весь у золото, дивлячись нерухомо, як воно розгорталося в кощавих руках, ясніло, дзвеніло тонко й глухо і загорталося знову. Тут помітив він один суверток, що відкотився далі від інших, до самої ніжки його ліжка в головах у нього. Майже судорожно схопив він його і, сповнений страху, дивився, чи не помітить старий. Та старий був, здавалося, дуже зайнятий. Він зібрав усі сувертки свої, склав їх знову в мішок і, не глянувши на нього, пішов за ширми. Серце билося сильно в Чарткова, коли він почув, як лунав по кімнаті шелест кроків, що віддалялися. Він стискав міцніше суверток свій у руці, тремтячи всім тілом за нього, і раптом почув, що кроки знову наближаються до ширм — мабуть, старик згадав, що не вистачало одного697 сувертка. І от — він глянув до нього знов за ширми. Повний одчаю, стиснув він з усієї сили в руці своїй суверток, зібрав усі зусилля зробити рух, скрикнув і прокинувся. Холодний піт облив його всього; серце його билося так сильно, як тільки могло битися; груди були стиснені, немов хотіло вилетіти з них останнє дихання. «Невже це був сон?» — сказав він, узявши себе обома руками за голову; та страшна живість явища не була схожа на сон. Він бачив, уже про-

кинувшись, як старий вернувся в рамки, майнула навіть пола його широкого одягу, і рука його почувала ясно, що тримала за хвилину перед цим щось важке. Місячне світло осявало кімнату, примушуючи виступати з темних кутків її де полотно, де гіпсову руку, де залишену на стільці драпіровку, де панталони та нечищені чоботи. Тут тільки помітив він, що не лежить у постелі, а стоїть на ногах прямо перед портретом. Як він добрався сюди — цього вже ніяк не міг він зрозуміти. Ще більше здивувало його, що портрет був відкритий увесь і простині на ньому, справді, не було. Закам'янівши від страху, дивився він на нього і бачив, як прямо втупилися в нього живі людські очі. Холодний піт виступив на обличчі його; він хотів одійти, але почував, що ноги його немов приросли до землі. Бачить він: це вже не сон; риси старого ворухнулися, і губи його почали тягнутися до нього, немовби хотіли його висмоктати... з зойком розпачу одскочив він — і прокинувся.

«Невже і це був сон?» З серцем, що билося мало не розриваючись, обмацав він руками навкруги себе. Так, він лежить на постелі, в такому самому положенні, як заснув. Перед ним ширми: світло місяця наповняло кімнату. Крізь щілину в ширмах видно було портрет, накритий як слід простинею, так, як він сам накрив його. Отже, це був теж сон! Але стиснена рука відчуває ще й досі, немов у ній щось було. Серце билося сильно, майже страшно: у грудях нестерпно тяжко. Він утупив очі в щілину і пильно дивився на простиню. І от, бачить ясно, що простиня починає розкриватися, немов під нею борсались руки і намагалися її скинути. «Господи Боже мій, що це!» — скрикнув він, хрестячись у відчаї, і прокинувся.

І це був так само сон! Він скочив з постелі, напівбожевільний, у нестямі, і вже не міг з'ясувати, що з ним робиться: чи то кошмар душить, чи домовик, чи то маячіння гарячкове, чи живе видіння. Намагаючись втихомирити хоч трохи душевне хвилювання та розбурхану кров, що билася напруженим пульсом по всіх його жилах, він підійшов до вікна і відчинив кватирку. Холодний подих вітру оживив його. Місячне сяйво лежало все ще на дахах та білих стінах будинків, хоч невеликі хмари почали частіше переходити по небу. Все було тихо: зрідка долітало до вуха далеке деренчання дрожки візника, що десь у невидному завулку спав, заколисуваний своєю лінивою шкапою, дожидаючи запізнілого їздця. Довго дивився він, висунувши голову в кватирку. Вже на небі народжувалися ознаки близької зорі; нарешті, відчув він наближення дрімоти, зачинив кватирку, відійшов геть, ліг у постіль і незабаром заснув як убитий, найміцнішим сном.

Прокинувся він дуже пізно і відчув у собі той неприємний стан, який опановує людину вчаділу: голова його неприємно боліла. В кімнаті було тьмяно: неприємна мжичка сіялася в повітрі й проходила крізь щілини його вікон, заставлених картинами або наґрунтованими полотнищами. Похмурий, невдоволений, як мокрий півень, сів він на своєму обідраному дивані, не знаючи сам, за що взятися, що робити, і згадав, нарешті, весь свій сон. В міру пригадування, сон цей поставав у його уяві такий тяготно живий, що він навіть почав сумніватися, чи справді це був сон і звичайне маячення, чи не було тут чогось іншого, чи не було це видіння. Зірвавши простиню, він роздивився при денному світлі цей страшний портрет. Очі, справді, вражали своєю надзвичайною живістю, але нічого він не знаходив у них особливо страшного; тільки ніби якесь невимовне, неприємне почуття залишалося на душі. При всьому тому він все-таки не міг цілком упевнитися, що це був сон. Йому здавалося, що серед сну був якийсь страшний уривок дійсності. Здавалося, навіть у самому погляді й виразі старого немов щось говорило, що він був у нього цієї ночі; рука його відчувала якусь вагу, яка тільки що лежала в ній, немов хто за одну тільки хвилину перед ним вихопив її у нього. Йому здавалося, що коли б він тільки міцніше держав суверток, він, напевно, лишився б у нього в руці і після пробудження.

«Боже мій, коли б хоч частину цих грошей!» — сказав він, тяжко зітхнувши, і в уяві його стали висипатися з мішка всі бачені ним сувертки з привабливим написом: «*1000 червінців*». Сувертки розгорталися, золото блищало, загорталося знову, а він сидів, втупившись нерухомо й безтямно своїми очима в порожнє повітря, не маючи сили відірватися від такого предмета, наче дитина, що сидить перед солодким і бачить, ковтаючи слину, як їдять його інші. Нарешті, біля дверей почувся стукіт, що змусив його неприємно отямитися. Увійшов хазяїн з квартальним наглядачем, якого поява для людей дрібних, як відомо, ще неприємніша, ніж для багатих обличчя прохача. Хазяїн невеликого будинку, де жив Чартков, був одним із створінь, якими звичайно бувають домовласники де-небудь в П'ятнадцятій лінії Васильєвського острова, на Петербурзькій стороні, або в найдальшому закутку Коломни — створіння, яких багато на Русі і яких характер так само важко визначити, як колір зношеного сюртука. Замолоду він був капітан і крикун, займався і цивільними справами, умів добре відшмагати, був і спритний, і франтуватий, і дурний; але на старості він злив у собі всі ці різкі особливості в якусь тьмяну невиразність. Він був уже вдівець, був уже у відставці,

вже не чепурився, не чванився, не задирався, любив тільки пити чай і плести при цьому всяку нісенітницю; ходив по кімнаті, поправляв лойовий недогарок; акуратно в кінці кожного місяця навідувався до своїх пожильців по гроші; виходив на вулицю з ключем у руці з тим, щоб подивитися на дах свого дому; виганяв кілька разів двірника з його конури, куди той ховався спати; одно слово, чоловік у відставці, якому після всього безшабашного життя та тряски на перекладних залишаються самі пошлі звички.

— Звольте самі бачити, Варух Кузьмич, — сказав хазяїн, звертаючись до квартального і розставивши руки, — от не платить за квартиру, не платить.

— Що ж, коли грошей немає? Підождіть, я заплачу.

— Мені, батечку, ждати не можна, — сказав хазяїн роздратовано, роблячи жест ключем, який тримав у руці, — у мене от Потогонкін підполковник живе, сім років уже живе; Ганна Петрівна Бухмістерова і сарай, і стайню наймає на два стійла, троє при ній дворових людей — от які у мене пожильці. У мене, скажу вам по правді, і в заводі того немає, щоб не платити за квартиру. Звольте зараз же заплатити гроші, та й забирайтеся звідси.

— А так, як умовились, то звольте платити, — сказав квартальний наглядач, злегка труснувши головою і заклавши палець за ґудзик свого мундира.

— Та чим платити? — питання. У мене нема тепер ні шеляга.

— В такому разі задовольніть Івана Івановича виробами своєї професії, — сказав квартальний, — він, може, згодиться взяти картинами.

— Ні, батечку, за картини спасибі. Коли б ще картини були благородного змісту, щоб можна було на стіну повісити, хоч би генерал який при звізді або князя Кутузова портрет, а то он мужика намалював, мужика в сорочці, служку, що розтирає фарби. Ще з нього, свині, портрет малювати; я йому по шиї надаю: він у мене всі цвяхи із засувок повитягав, поганець. От подивіться, які предмети: от кімнату малює. Коли б ще кімнату взяв прибрану, чисту, а він он як намалював її, з усім сміттям та мотлохом, який де валявся. От погляньте, як запаскудив мені кімнату, самі зволите бачити. Та у мене по сім років живуть пожильці, полковники, Бухмістерова Ганна Петрівна... Ні, я вам скажу: нема гіршого пожильця, як живописець; свиня свинею живе, просто не приведи Боже.

І все це мусив вислухати терпляче бідолашний живописець. Квартальний наглядач тим часом зайнявся розглядом картин та

етюдів і тут же показав, що в нього душа чутливіша від хазяйської і їй навіть були не чужі художні враження.

— Хе, — сказав він, ткнувши пальцем на одно полотно, де була змальована гола жінка, — предмет, теє... веселенький. А у цього чого так під носом чорно? тютюном, чи що, він себе засипав?

— Тінь, — відповів на те похмуро і не звертаючи до нього очей Чартков.

— Ну, її можна було б кудись на інше місце перенести, а під носом надто вже на видноті, — сказав квартальний, — а це чий портрет? — провадив він, підходячи до портрета старика. — Занадто вже страшний. Наче й справді він був такий страшний. Ой-ой-ой, та він просто-таки дивиться. Ех, який Громобій! З кого ви писали?

— А це з одного... — сказав Чартков і не скінчив слова: щось тріснуло. Квартальний натиснув, видно, занадто міцно на раму портрета, завдяки незграбній будові поліцейських рук своїх; бокові дощечки вломилися всередину, одна впала на підлогу, і разом з нею впав, важко брязнувши, суверток у синьому папері. Чарткову впав в очі напис: «*1000 червінців*». Як шалений, кинувся він підняти його, вхопив суверток, стиснув його судорожно в руці, що опустилася вниз від ваги.

— Неначе гроші задзвеніли, — сказав квартальний, почувши, як стукнуло щось, упавши на підлогу, і нічого не спромігшися побачити за швидкістю руху, з якою Чартков кинувся прибрати.

— А вам яке діло знати, що в мене є?

— А таке діло, що ви зараз повинні заплатити хазяїнові за квартиру; що у вас є гроші, та ви не хочете платити — от що.

— Ну, я заплачу йому сьогодні.

— Ну, а чого ж ви не хотіли платити раніш, та завдаєте клопоту хазяїнові, та от і поліцію теж турбуєте?

— Тому, що цих грошей я не хотів займати; я йому сьогодні ж увечері все заплачу і виберуся з квартири, бо не хочу залишатися в такого хазяїна.

— Ну, Іване Івановичу, він вам заплатить, — сказав квартальний, звертаючись до хазяїна. — А якщо вас не задовольнять як слід сьогодні ввечері, тоді вже вибачайте, пане живописець.

Сказавши це, він надів свою трикутну шляпу і вийшов у сіни, а за ним хазяїн, понуривши голову і, як здавалося, в якомусь замисленні.

— Слава Богу, чорт їх забрав! — сказав Чартков, коли почув, як зачинилися в передпокої двері. Він визирнув у передпокій, послав по щось Микиту, щоб залишитися зовсім самому, замкнув за ним двері і, вернувшись до себе в кімнату, заходився з сильним сердеч-

ним трепетанням розгортати суверток. В ньому були червінці, всі до одного нові, гарячі, як вогонь. Мало не збожеволівши, сидів він над золотою купою, все ще питаючи себе, чи не вві сні все це. В сувертку було їх рівно тисяча; зовні він був саме такий, які бачилися йому вві сні. Кілька хвилин він перебирав їх, переглядав, і все ще не міг отямитись. В уяві його вмить воскресли всі історії про скарби, про шкатулки з потайними ящиками, залишені предками для своїх розорених внуків, з твердою певністю, що в майбутньому, промотавши багатство, вони бідуватимуть. Він думав так: «Чи не надумав і тут якийсь дідусь залишити своєму внукові подарунок, заховавши його в раму фамільного портрета?» Повний романтичного марення, він почав навіть думати, чи нема тут якогось таємного зв'язку з його долею, чи не зв'язане існування портрета з його власним існуванням, і саме придбання його чи не є вже якимсь приреченням. Він почав із зацікавленням розглядати рамку портрета. З одного боку її був видовбаний жолобок, засунутий дощечкою так хитро й непомітно, що коли б капітальна рука квартального наглядача не вчинила пролому, червінці залишилися б до кінця віку непорушно. Розглядаючи портрет, він здивувався знову з високої роботи, незвичайної виписаності очей; вони вже не здавалися йому страшними; але все ще в душі залишалося кожного разу мимовільне неприємне почуття. «Ні, — сказав сам собі, — хоч би чий був ти дідусь, а я тебе поставлю за скло і зроблю тобі за це золоті рамки». Тут він поклав руку на золоту купу, що лежала перед ним, і серце забилося сильно від такого дотику. «Що з ними робити? — думав він, втупившись у них очима. — Тепер я забезпечений щонайменше на три роки, можу замкнутися в кімнаті, працювати. На фарби тепер у мене є; на обід, на чай, на життя, на квартиру є; перешкоджати і набридати мені тепер ніхто не буде: куплю собі чудовий манекен, замовлю гіпсовий торсик, сформую ніжки, поставлю Венеру, накуплю гравюр з найкращих картин. І коли попрацюю три роки для себе, не поспішаючи, не на продаж, я позабиваю їх усіх, і можу стати славетним художником».

Так говорив він у згоді з добрим розумом, що підказував йому це; але зсередини озивався інший голос, чутніший і дзвінкіший. І як глянув він ще раз на золото, не те заговорили в ньому двадцять два роки та гаряча юність. Тепер у його владі було все те, на що досі дивився заздрими очима, чим милувався здалека, ковтаючи слину. Ох, як у ньому забилося серце, коли він тільки подумав про те! Одягнутися в модний фрак, розговітися після довгого посту, найня-

ти собі хорошу квартиру, піти зразу ж у театр, в кондитерську, в... та інше, і він, схопивши гроші, був уже на вулиці.

Найперше зайшов до кравця, одягся з ніг до голови, і, як дитина, почав оглядати себе безперестану; накупив духів, помад, найняв, не торгуючись, першу, яка трапилась, розкішну квартиру на Невському проспекті, з дзеркалами і суцільними вікнами; купив у магазині ненароком дорогий лорнет, ненароком накупив так само силу-силенну всяких галстуків, більш ніж було потрібно, завив у парикмахера собі кучері, проїхався два рази по місту в кареті без ніякої причини, об'ївся над міру цукерок у кондитерській і зайшов до ресторану француза, про якого досі мав такі ж невиразні відомості, як про китайське царство. Там він обідав, взявшись у боки, досить гордо поглядаючи на інших і поправляючи безперестану проти дзеркала завиті кучері. Там він випив пляшку шампанського, яке теж досі було йому знайоме більше з чуток. Вино трохи зашуміло в голові, і він вийшов на вулицю жвавий, моторний, за руським виразом: *чортові не брат*. Пройшовся по тротуару гоголем, наводячи на всіх лорнет. На мосту побачив він свого колишнього професора і шмигнув хвацько повз нього, немов не помітивши його зовсім, так що остовпілий професор довго ще стояв нерухомо на мосту, виявивши знак запитання на обличчі своєму. Всі речі і все, що було: станок, полотно, картини, були того ж вечора перевезені на розкішну квартиру. Він порозставляв, що було краще, на видні місця, що гірше — позакидав у куток, і походжав по розкішних кімнатах, безперестану поглядаючи в дзеркала. В душі його відродилося бажання непоборне вхопити славу зразу ж за хвоста і показати себе світові. Уже вчувалися йому вигуки: «Чартков, Чартков! чи бачили ви картину Чарткова! Який меткий пензель у Чарткова! який сильний хист у Чарткова». Він ходив захоплений у себе по кімнаті — залітав не знати куди. Другого ж дня, взявши десять червінців, подався він до одного видавця ходячої газети, просячи великодушної допомоги; був прийнятий привітно журналістом, що назвав його відразу ж «високошановним», потиснув йому обидві руки, розпитав докладно про ім'я, по батькові, про адресу, і на другий же день з'явилась у газеті, слідом за оголошенням про нововинайдені лойові свічки, стаття з таким заголовком: «Про надзвичайний хист Чарткова»: «Поспішаємо втішити освічених жителів столиці прекрасним, можна сказати, в усіх відношеннях придбанням. Всі згодні з тим, що в нас багато є прегарних фізіогномій і прегарних облич, але не було досі засобу передати їх на чудотворному полотні, для передачі нащадкам; тепер недолік цей ліквідовано:

знайшовся художник, що поєднує в собі, що потрібно. Тепер красуня може бути певна, що вона буде передана з усією грацією її краси, легкої, як повітря, чарівної, чудесної, подібної до метеликів, що пурхають по весняних квітах. Поважний батько сімейства побачить себе оточеного своєю сім'єю. Купець, воїн, громадянин, державний муж — кожний з новим завзяттям продовжуватиме своє поприще. Поспішайте, поспішайте, заходьте з гуляння, по дорозі від приятеля, від кузини, з найкращого магазину, поспішайте звідусюди. Прекрасна майстерня художника (Невський проспект, такий-то номер), заставлена вся портретами його пензля, гідного Вандіків і Тиціанів. Не знаєш, з чого дивуватися — чи з вірності та схожості з оригіналами, чи з надзвичайної яскравості та свіжості пензля. Хвала вам, художнику: ви вийняли щасливий білет з лотереї. Віват, Андрію Петровичу (журналіст, як видно, любив фамільярність)! Прославляйте себе і нас. Ми вміємо цінити вас. Загальний наплив, а разом з тим і гроші, хоч дехто з нашого ж брата, журналістів, і повстають проти них, будуть вам нагородою».

З таємною втіхою прочитав художник це оголошення; лице його проясніло. Про нього заговорили друком — це була для нього новина; кілька разів перечитував він рядки. Порівняння з Вандіком і Тиціаном було дуже приємне для нього. Фраза: «Віват, Андрію Петровичу!» теж дуже сподобалася; друковано називають його на ймення і по батькові — честь, досі йому зовсім не відома. Він почав ходити швидко по кімнаті, куйовдити собі волосся, то сідав у крісло, то схоплювався з нього і сідав на диван, уявляючи щохвилини, як він прийматиме одвідувачів та одвідувачок; підходив до полотна і робив над ним хвацький вимах пензля, пробуючи надати граціозного руху руці. На другий день почувся дзвінок біля дверей його; він побіг одчиняти, увійшла дама, супроводжувана лакеєм у ліврейній шинелі, хутром підбитій, і разом з дамою увійшла молоденька вісімнадцятилітня дівчина, дочка її.

— Ви мсьє Чартков? — сказала дама.

Художник уклонився.

— Про вас стільки пишуть; ваші портрети, кажуть, верх досконалості. — Сказавши це, дама приставила до ока лорнет і подалась хутко оглядати стіни, на яких нічого не було. — А де ж ваші портрети?

— Винесли, — сказав художник, трохи зніяковівши, — я тільки що переїхав на цю квартиру, так вони ще в дорозі... не доїхали.

— Ви були в Італії? — сказала дама, наводячи на нього лорнет, не знайшовши нічого іншого, на що б можна було навести його.

— Ні, я не був, але хотів бути... Проте, тепер поки що я відклав... От крісло; ви втомилися...

— Дякую, я сиділа довго в кареті. А, он, нарешті, бачу вашу роботу! — сказала дама, підбігши до протилежної стіни і наводячи лорнет на поставлені долі його етюди, програми, перспективи і портрети. — C'est charmant! Lise, Lise, venez ici![1] Кімната в стилі Теньєра, бачиш: безладдя, безладдя, стіл, на ньому бюст, рука, палітра; он пил, бачиш, як пил намальований! c'est charmant! А он на другому полотні жінка, обличчя умиває — quelle jolie figure![2] Ах, мужичок! Lise, Lise, мужичок у руській сорочці! поглянь: мужичок! Так ви займаєтесь не самими тільки портретами?

— О! це дурниця... Так, розважався... етюди...

— Скажіть, якої ви думки про нинішніх портретистів? Правда, тепер нема таких, як був Тиціан? Нема тієї сили в колориті, нема тієї... який жаль, що я не можу вам висловити по-російськи (дама була любителька живопису і вибігала з лорнетом усі галереї в Італії). А втім, мсьє Ноль... ах, як він пише! Який незвичайний пензель! Я вважаю, що в нього навіть більше виразу в обличчях, ніж у Тиціана. Ви не знаєте мсьє Ноля?

— Хто цей Ноль? — спитав художник.

— Мсьє Ноль. Ах, який талант! він написав з неї портрет, коли їй було тільки дванадцять років. Треба, щоб ви неодмінно у нас були. Lise, ти йому покажи свій альбом. Ви знаєте, що ми приїхали з тим, щоб цієї ж хвилини почали з неї портрет.

— А як же, я готовий цю ж хвилину.

І в одну мить присунув він станок з наготовленим полотном, узяв у руки палітру, втупив очі в бліде личко дочки. Коли б він був знавцем людської природи, він прочитав би на ньому в одну хвилину початок дитячої пристрасті до балів, початок нудьги і скарг на повільність часу до обіду і по обіді, бажання побігати в новому платті на гуляннях, тяжкі сліди байдужого припадання до різних мистецтв, з материного наказу, для піднесення душі й почуття. Але художник бачив у цьому ніжному личку саму тільки принадну для пензля, майже фарфорову прозорість тіла, чарівну легку томність, тонку світлу шийку і аристократичну легкість стану. І вже заздалегідь збирався торжествувати, показати легкість та блиск свого пензля, що мав досі діло тільки з різкими рисами грубих мо-

---

[1] Це чудесно! Лізо, Лізо, іди сюди! *(фр.)*
[2] Яка красива фігура! *(фр.)*

делей, зі строгими антиками та копіями деяких класичних майстрів. Він уже уявляв собі в думках, як вийде це легеньке личко.

— Знаєте що? — сказала дама з трохи навіть зворушливим виразом обличчя. — Я б хотіла... на ній тепер плаття, я б, признатися, не хотіла, щоб вона була в платті, до якого ми так звикли; я б хотіла, щоб вона була одягнена просто і сиділа б у затінку від зелені, а перед нею щоб які-небудь поля, щоб отари вдалині або діброва... щоб непомітно було, що вона їде кудись на бал або на модну вечірку. Наші бали, признаюся, так убивають душу, так мертвлять рештки почувань... простоти, простоти щоб було більше.

Та ба! на обличчях у матінки і в дочки написано було, що вони до того затанцювалися на балах, що обидві зробилися мало не воскові.

Чартков узявся до роботи, посадовив оригінал, прикинув кілька разів усе це в голові; провів у повітрі пензлем, думкою намічаючи пункти; примружив трохи око, відступив назад, глянув здаля, і за одну годину почав і скінчив підмалювання. Задоволений з нього, він заходився вже писати; робота його захопила. Уже він забув усе, забув навіть, що перебуває в присутності двох аристократичних дам, почав навіть виявляти часом деякі художницькі манери, прохоплюючись різними звуками, іноді підспівуючи, як трапляється з художником, зануреним всією душею у своє діло. Без найменшої церемонії, самим рухом пензля, змушував він оригінал підіймати голову, який, нарешті, почав сильно крутитися і виявляти цілковиту втому.

— Досить, на перший раз досить, — сказала дама.

— Ще трохи, — говорив, про все забувши, художник.

— Ні, пора! Lise, третя година! — сказала вона, виймаючи маленький годинник, що висів на золотому ланцюжку при її поясі, і скрикнула: — Ах, як пізно!

— Хвилиночку тільки, — говорив Чартков простодушним і благальним голосом дитини.

Та дама, здається, зовсім не мала охоти догоджати цього разу його художнім потребам і обіцяла замість того посидіти іншим разом довше.

«Але ж це прикро, — подумав сам собі Чартков, — рука тільки-но розійшлася». І згадав він, що ніхто не перебивав його і не зупиняв, коли він працював у своїй майстерні на Васильєвському острові; Микита сидів, було, не ворухнувшись, на одному місці — пиши з нього, скільки хоч; він навіть засинав у призначеній йому позі. І, невдоволений, поклав він свій пензель та палітру на стілець, і став

засмутившись перед полотном. Комплімент, сказаний світською дамою, вивів його з задуми. Він кинувся хутко до дверей проводжати їх; на сходах дістав запрошення бувати, прийти на тому тижні обідати і з веселим виглядом повернувся до себе в кімнату. Аристократична дама зовсім зачарувала його. Досі він дивився на подібні істоти як на щось неприступне, які народжені тільки для того, щоб промчати в розкішній колясці, з ліврейними лакеями та франтуватим кучером, і кинути байдужий погляд на пішу, в небагатому плащику, людину. І раптом тепер одна з цих істот увійшла до нього в кімнату; він пише портрет, запрошений на обід в аристократичний дім. Задоволення опанувало його надзвичайне; він був у захваті цілковитому і нагородив себе за це славним обідом, вечірнім спектаклем, і знов проїхався в кареті по місту без ніякої потреби.

Всі ці дні звичайна робота зовсім не йшла йому в голову. Він тільки готувався і ждав хвилини, коли задзвенить дзвінок. Нарешті аристократична дама приїхала зі своєю бліденькою дочкою. Він посадовив їх, присунув полотно уже із спритністю й претензіями на світські манери і почав писати. Сонячний день і ясне освітлення багато допомогли йому. Він побачив у легенькому своєму оригіналі багато такого, що, коли б тільки вловити і віддати на полотні, воно надало б високої вартості портретові; побачив, що можна зробити щось особливе, коли виконати все в такій викінченості, в якій тепер з'являлася йому натура. Серце його почало навіть злегка трепетати, коли він відчув, що виявить те, чого ще не помітили інші. Робота захопила його цілком, увесь віддався він пензлеві, забувши знову про аристократичне походження оригінала. Із завмираючим диханням бачив, як виходили у нього легкі риси і це майже прозоре тіло сімнадцятилітньої дівчини. Він ловив кожний відтінок, легку жовтавість, ледве помітну голубінь під очима, і вже готувався навіть схопити невеликий прищик, що вискочив на лобі, коли раптом почув над собою голос матері: «Ах! для чого це? цього не треба, — говорила дама. — У вас теж... от, у деяких місцях... немовби трохи жовто, і от тут зовсім ніби темні плямочки». Художник почав з'ясовувати, що саме ці плями та жовтавість дають хорошу гру, що вони становлять приємні й легкі тони обличчя. Але йому відповіли, що вони не становлять ніяких тонів і ніякої гри не дають; і що це йому тільки так здається. «Але дозвольте тут в одному тільки місці покласти трошки жовтенької фарби», — сказав простодушно художник. Та цього саме йому й не дозволили. Сказано було, що Lise тільки сьогодні трохи нездорова, а що жовтавості в неї ніякої не буває і об-

личчя вражає особливо свіжістю кольорів. З сумом почав він загладжувати те, що пензель його примусив виступити на полотні. Щезло багато майже непомітних рис, а разом з ними щезла почасти і схожість. Він бездушно став надавати йому того загального колориту, який дається на пам'ять і перетворює навіть обличчя, взяті з натури, на якісь холодно-ідеальні, бачені на учницьких програмах. Але дама була задоволена з того, що образливий колорит був прогнаний зовсім. Вона виявила тільки здивування, що робота іде так довго, і додала, що чула, ніби він за два сеанси зовсім закінчує портрет. Художник нічого не зміг на це відповісти. Дами підвелися і збиралися вийти. Він поклав пензель, провів їх до дверей і потім довго стояв смутний на одному й тому самому місці перед своїм портретом. Він дивився на нього безтямно, а в голові його тим часом стояли ті легкі жіночні риси, ті відтінки й прозорі тони, ним помічені, які знищив без жалю його пензель. Будучи весь сповнений ними, він відставив портрет набік і відшукав у себе десь закинуту головку Псіхеї, яку колись давно й ескізно накидав на полотно. То було личко, вміло написане, але зовсім ідеальне, холодне, з самих тільки загальних рис, що так і не прийняло живого тіла. Знічев'я він тепер узявся проходити його, пригадуючи на ньому все, що вдалося йому спостерегти на обличчі аристократичної одвідувачки. Вловлені ним риси, відтінки й тони тут лягали в тому очищеному вигляді, в якому з'являються вони тоді, коли художник, надивившись на природу, уже віддаляється від неї і дає рівний їй витвір. Псіхея стала оживати, і мисль, ледве позначена на ній, почала поволі перетворюватися в видиме тіло. Тип обличчя молоденької світської дівчини мимоволі передавався Псіхеї, і через те набрала вона своєрідного виразу, що дає право на назву істинно оригінального твору. Здавалося, він скористувався зокрема й разом з усього, що дав йому оригінал, і захопився цілком своєю роботою. Кілька днів він був зайнятий тільки нею. І за цією ж роботою застав його приїзд знайомих дам. Він не встиг зняти зі станка картину. Обидві дами радісно скрикнули від здивування і сплеснули руками.

— Lise, Lise! Ах, яка схожість! Superbe, superbe![1] Як хороше вигадали ви, що одягли її в грецький костюм. Ах, який сюрприз!

Художник не знав, як пояснити дамам цю приємну для них помилку. Засоромившись і понуривши голову, він промовив стиха:

— Це — Псіхея.

[1] Чудесно, чудесно! *(фр.)*

— У вигляді Псіхеї? C'est charmant! — сказала мати, усміхнувшись; причому усміхнулась також і дочка. — Чи не правда, Lise, тобі найбільше личить бути зображеною у вигляді Псіхеї? Quelle idée délicieuse![1] Але яка робота! Це Корредж! Признатися, я читала й чула про вас, але я не знала, що у вас такий хист. Ні, ви неодмінно повинні написати також і з мене портрет.

Дамі, як видно, хотілося теж з'явитись у вигляді якоїсь Псіхеї.

«Що мені з ними робити? — подумав художник. — Коли вони самі того хочуть, то нехай Псіхея зійде за те, що їм хочеться», — і промовив уголос:

— Потрудіться ще на хвилиночку сісти, я дещо додам.

— Ах, я боюсь, щоб ви як-небудь не... вона така тепер схожа!

Але художник зрозумів, що побоювання були щодо жовтавості, і заспокоїв їх, сказавши, що він тільки додасть блиску і виразу очам. А по правді йому було дуже соромно і хотілося хоч трохи більше надати схожості з оригіналом, щоб не докорив йому хтонебудь за цілковиту безсоромність. І справді, риси блідої дівчини почали, нарешті, виступати ясніше з обличчя Псіхеї.

— Досить! — сказала мати, що стала побоюватися, щоб схожість не наблизилася кінець кінцем уже надто близько.

Художник був нагороджений всім: усмішкою, грішми, компліментом, щирим потиском руки, запрошенням на обіди; словом, дістав тисячу приємних нагород. Портрет наробив у місті шуму. Дама показала його приятелькам; всі дивувалися з майстерності, з якою художник умів зберегти схожість і разом з тим надати краси оригіналові. Останнє зауваження було, розуміється, не без легкого забарвлення заздрощів на обличчі. І художник одразу був закиданий роботою. Здавалось, усе місто хотіло у нього малюватися. Біля дверей щохвилини деренчав дзвінок. З одного боку, це могло б бути добре, даючи йому нескінченну практику різноманітністю, безліччю облич. Та, на біду, то все був народ, з яким важко було миритися, народ поспішливий, заклопотаний або ж належний до світу, отже, заклопотанніший за всіх інших і через те нетерплячий до краю. З усіх боків тільки й вимагали, щоб було гарно й швидко. Художник побачив, що викінчувати зовсім було неможливо, що все треба було замінити спритністю та меткою жвавістю пензля. Схоплювати саму лише цілість, один загальний вираз і не заглиблюватись пензлем у витончені подробиці; одним словом, наслідувати природу в її завершеності було зовсім неможливо. До того ж

[1] Яка прекрасна думка! *(фр.)*

треба додати, що майже всі, хто малювався, мали багато інших різних вимог. Дами вимагали, щоб переважно тільки душа і характер змальовувалися на портретах, щоб іншого часом і зовсім не додержувати, закруглити всі кути, зм'якшити усі вади і навіть, коли можна, обійти їх зовсім; словом, щоб на обличчя можна було задивитись, якщо навіть не вкрай закохатися. І через те, сідаючи малюватися, вони набирали часом такого виразу, що вкрай дивував художника: та намагалася виявити на обличчі своєму меланхолію, друга мрійність, третя обов'язково хотіла зменшити рот і стискала його до такої міри, що він перетворювався кінець кінцем на одну цятку, не більшу, як головка на булавці. І, незважаючи на все це, вимагали від нього подібності й невимушеної природності. Чоловіки теж були нітрохи не кращі від дам. Один вимагав змалювати себе з сильним енергійним поворотом голови; інший — з піднесеними догори натхненними очима; гвардійський поручик вимагав неодмінно, щоб у очах видно було Марса; цивільний чиновник гнув до того, щоб якнайбільше було прямоти, благородства в обличчі і щоб рука спиралася на книгу, на якій розбірливими словами було б написано: «Завжди стояв за правду». Спершу художника кидали в піт такі вимоги: все це треба було зміркувати, обдумати, а тим часом термін давали дуже короткий. Нарешті, він збагнув, в чому була справа, і вже не утруднявся нітрохи. Навіть з двох, трьох слів угадував наперед, хто чим хотів зобразити себе. Хто хотів Марса, він в обличчя ліпив Марса; хто мітив у Байрона, він надавав йому байронівської пози й повороту. Корінною, Ундіною чи то Аспазією хотіли бути дами, він з великою охотою згоджувався на все і додавав від себе вже кожному досить миловидості, яка, як відомо, ніде не псує, і за неї простять інколи художникові і саму несхожість. Незабаром він уже сам почав дивуватися дивній жвавості й спритності свого пензля. А хто малювався, ті, само собою зрозуміло, були в захваті й проголошували його генієм.

Чартков зробився модним живописцем в усіх відношеннях. Почав їздити на обіди, супроводжувати дам у галереї і навіть на гуляння, франтувато одягатися і проповідувати вголос, що художник повинен належати до вищого товариства, що треба підтримати його звання, що художники одягаються як шевці, не вміють пристойно себе тримати, не дотримуються високого тону і позбавлені найменшої освіченості. Дома у себе, в майстерні, він завів охайність та чистоту до найвищої міри, приставив двох пишних лакеїв, тримав франтуватих учнів, переодягався кілька разів на день у різні вранішні костюми, завивався, зайнявся поліпшенням різних

манер, з якими зустрічати одвідувачів, зайнявся прикрашуванням всіма можливими засобами свого зовнішнього вигляду, щоб справити тим приємне враження на дам; одно слово, незабаром не можна було в ньому ніяк упізнати того скромного художника, який працював колись непомітно у своїй хатині на Васильєвському острові. Про художників і про мистецтво він висловлювався тепер різко: твердив, що старим художникам уже занадто багато приписано достоїнств, що всі вони до Рафаеля писали не фігури, а оселедці; що існує тільки в уяві розглядувачів думка, ніби видно в них якусь святість; що сам Рафаель навіть писав не все добре, і за багатьма творами його затрималась тільки силою переказу слава; що Мікель-Анжел хвалько, бо ж хотів тільки похвалитися знанням анатомії, що грації в ньому нема ніякої і що справжнього блиску, сили пензля і колориту треба шукати тільки тепер, у нинішньому віці. Тут, натурально, мимоволі доходило діло і до себе.

— Ні, я не розумію, — говорив він, — напруження інших сидіти й копатися над роботою. Людина, що порпається по кілька місяців над картиною, як на мене, трудівник, а не художник. Я не повірю, щоб у неї був талант. Геній творить сміливо, швидко. От у мене, — говорив він, звертаючись звичайно до одвідувачів, — цей портрет я написав за два дні, цю голівку за один день, це за кілька годин, це за годину з чимсь. Ні, я... я, признаюся, не визнаю за мистецтво того, що ліпиться рядок по рядкові; це вже ремесло, а не мистецтво.

Так розповідав він своїм одвідувачам, і одвідувачі дивувалися з сили та спритності його пензля, навіть вигукували, почувши, як швидко він творив, і потім переказували один одному: «Це талант, справжній талант! Подивіться, як він говорить, як сяють його очі! Il y a quelque chose d'extraordinaire dans toute sa figure!»[1]

Художникові було приємно чути про себе такі думки. Коли в журналах з'являлася друкована хвала йому, він радів, як дитина, хоча ця хвала була куплена ним за свої ж гроші. Він розносив такий друкований листок скрізь і мовби ненароком показував його знайомим і приятелям, і це його тішило до найпростодушнішої наївності. Слава його зростала, роботи й замовлень більшало. Уже почали йому надокучати одні й ті самі портрети та обличчя, яких положення та повороти зробилися у нього завченими. Уже без великої охоти він писав їх, намагаючись будь-як накидати саму го-

[1] Є щось незвичайне в усій його фігурі! *(фр.)*

лову, а все інше давав докінчувати учням. Спершу він все-таки пробував дати якесь нове положення, вразити силою, ефектом. Тепер і це ставало йому нудно. Розум втомлювався придумувати та обдумувати. Це було йому не по силі, та й ніколи: повне розваг життя і товариство, де він намагався грати роль світської людини, — все це відносило його далеко від праці і думок. Пензель його байдужів і тупішав, і він непомітно замкнувся в одноманітних, визначених, давно зношених формах. Одноманітні, холодні, вічно причепурені і, так би мовити, застебнуті обличчя чиновників, військових та цивільних, не багато давали простору для пензля: він забував і розкішні драпіровки, і сильні рухи, і пристрасті. Про групи, про художню драму, про високу її зав'язку нічого було й говорити. Перед ним були тільки мундир, та корсет, та фрак, перед якими відчуває холод художник і падає всяка уява. Навіть достоїнств найзвичайніших уже не було видно в його творах, а тимчасом вони все ще користувалися славою, хоч справжні знавці та художники тільки знизували плечима, дивлячись на останні його роботи. А деякі, що знали Чарткова раніше, не могли збагнути, як міг зникнути в ньому хист, ознаки якого виявились уже яскраво в ньому з самого початку, і даремно намагалися розгадати, яким чином може згаснути обдарованість у людині, коли вона тільки що досягла повного розвитку всіх сил своїх.

Та цих голосів не чув сп'янілий від слави художник. Уже він починав вступати в пору поважності розуму й віку: почав товстішати й помітно роздаватися вшир. Уже в газетах та журналах читав він прикметники: поважний наш Андрій Петрович, заслужений наш Андрій Петрович. Уже почали йому пропонувати на службі почесні посади, запрошувати на іспити, в комітети. Уже він починав, як завжди буває в поважні літа, сильно схилятися на бік Рафаеля та старовинних художників, не тому, що впевнився цілком у їх високих якостях, а тому, щоб колоти ними очі молодим художникам. Уже він починав, за звичаєм усіх, хто вступає в такі літа, докоряти всій без винятку молоді за неморальність та недобре спрямування духу. Уже починав він вірити, що все на світі робиться просто, натхнення з неба немає, і все неминуче має бути підведене під один строгий порядок акуратності та одноманітності. Одно слово, життя його вже дійшло тих літ, коли все, що дише поривом, стискується в людині, коли потужний смичок слабше доходить до душі і не обвивається пронизливими звуками коло серця, коли дотик краси уже не перетворює незайманих сил на вогонь і полум'я, а всі відгорілі почуття

стають приступніші до звуку золота, вслухаються уважніше в його привабливу музику і помалу непомітно дозволяють їй остаточно приспати себе. Слава не може дати насолоди тому, хто вкрав її, а не заслужив; вона будить повсякчасний трепет тільки в гідному її. І тому всі почуття й пориви його звернулися до золота. Золото стало його пристрастю, ідеалом, страхом, насолодою, метою. Паки асигнацій зростали у скринях і, як кожний, кому випадає на долю цей страшний дар, він ставав сумним, недоступним ні для чого, крім золота, безпричинним скнарою, безглуздим збирачем, і вже ладен був перетворитися на одну з тих чудних істот, яких багато трапляється в нашому бездушному світі, на які з жахом дивиться сповнена життя й серця людина, якій здаються вони рухомими кам'яними гробами з мерцем усередині замість серця. Але одна подія сильно потрясла й розбудила всю його істоту.

Одного дня побачив він на столі своєму записку, якою Академія художеств просила його як достойного свого члена прибути й сказати думку свою про новий, присланий з Італії твір російського художника, який там удосконалювався. Цей художник був один з колишніх його товаришів, що з ранніх літ носив у собі пристрасть до мистецтва, з палкою душею трудівника поринув у нього всією душею своєю, одірвався від друзів, від рідних, від улюблених звичок і помчав туди, де на фоні чудового неба спіє величавий розсадник мистецтв, у той чудесний Рим, при імені якого так повно й сильно б'ється палке серце художника. Там, як відлюдник, поринув він у труд і нічим не перебивані заняття. Йому не було діла до того, що говорили про його характер, про його невміння поводитися з людьми, про недодержання світських пристойностей, про зневагу, якої завдавав він званню художника своїм убогим, недбалим убранням. Йому було байдуже, сердились на нього чи ні його собрати. Всім нехтував він, все віддав мистецтву. Невтомно одвідував галереї, цілими годинами простоював перед творами великих майстрів, ловлячи й підстерігаючи чудесний пензель. Нічого він не кінчав без того, щоб не перевірити себе кілька разів на цих великих учителях і щоб не прочитати в їхніх витворах безмовної і промовистої собі поради. Він не заходив у шумливі розмови та суперечки; він не стояв ні за пуристів, ні проти пуристів. Він однаково всьому віддавав належну йому частину, беручи з усього тільки те, що було в ньому прекрасного, і, нарешті, залишив собі учителем одного божественного Рафаеля. Подібно до того, як великий поет-художник, перечитавши багато різних творів, сповнених чарівності й величавої краси,

Старий ворухнувся і враз сперся на раму обома руками.

залишав кінець кінцем собі настільною книгою саму тільки «Іліаду» Гомера, відкривши, що в ній усе є, чого хочеш, і що нема нічого, що не відбилося б уже тут у такій глибокій і великій довершеності. І зате виніс він із своєї школи величну ідею твору, могутню красу мислі, високу чарівність небесного пензля.

Увійшовши до зали, Чартков побачив уже цілий величезний натовп одвідувачів, що зібралися перед картиною. Глибока безмовність, яка рідко буває серед численних цінителів, на цей раз панувала всюди. Він поспішив надати собі значущої фізіономії знавця і наблизився до картини; та, Боже, що він побачив!

Чистий, непорочний, прекрасний, як наречена, стояв перед ним твір художника. Скромно, божественно, невинно і просто, як геній, підносився він над усім. Здавалося, небесні постаті, здивовані стількома зведеними на них поглядами, сором'язливо опустили прекрасні вії. З почуттям мимовільного здивування споглядали знавці новий, небачений пензель. Все тут, здавалось, поєдналося разом: вивчення Рафаеля, що позначилося на високому благородстві поз, вивчення Корреджія, що відбилося на остаточній довершеності пензля. Але найвладніше була виявлена сила твору, що вже йшла з душі самого художника. Останній предмет на картині був нею перейнятий; у всьому осягнений закон і внутрішня сила. Скрізь уловлена була ця плавна закруглість ліній, властива природі, яку бачить тільки око художника-творця і яка виступає кутами в копіїста. Видно було, як усе, визбиране із зовнішнього світу, художник замкнув спершу в своїй душі і вже звідти, з душевного джерела, вилив його однією гармонійною, урочистою піснею. І стало ясно навіть недосвідченим, яка незмірна прірва лежить між твором і звичайною копією з природи. Майже неможливо було описати ту незвичайну тишу, яка мимоволі пойняла всіх, що стояли, втупивши очі в картину — ні шелесту, ні звуку; а картина тим часом щохвилини здавалася все вищою і вищою; ясніше й чудесніше відділялася від усього і вся перетворилася, нарешті, в єдину мить, плід злетілої з неба на художника мислі, мить, до якої все життя людське є тільки саме готування. Мимовільні сльози готові були покотитися по обличчях одвідувачів, що оточували картину. Здавалося, всі смаки, всі зухвалі, неправильні відхилення смаку злилися в якийсь безмовний гімн божественному творові. Непорушно, з відкритим ротом стояв Чартков перед картиною, і, нарешті, коли мало-помалу відвідувачі й знавці загомоніли й почали міркувати про достойність твору і коли, нарешті, звернулися до нього з

просьбою висловити свою думку, він отямився; хотів прибрати байдужого, звичайного вигляду, хотів сказати звичайне, пошле міркування зачерствілих художників, на зразок: «Так, звичайно, правда, не можна заперечити таланту художника; є дещо; видно, що хотів він виразити щось; проте щодо головного...» І слідом за цим додати, розуміється, такі похвали, від яких не поздоровилося б усякому художникові. Хотів це зробити, та мова завмерла на устах його, сльози й ридання безладно вирвалися у відповідь, і він, як безумний, вибіг із зали.

З хвилину нерухомий і безтямний стояв він посеред своєї розкішної майстерні. Вся істота, все життя його було збуджене в одну мить, немовби молодість повернулась до нього, немовби згаслі іскри таланту спалахнули знову. З очей його раптом упала пов'язка. Боже! і згубити так без жалю найкращі роки своєї юності; знищити, погасити іскру вогню, що, можливо, жеврів у грудях, що, можливо, розвився б тепер у величі й красі, можливо, так само викликав би сльози здивовання та вдячності! І згубити все це, згубити без найменшого жалю! Здавалося, ніби в цю хвилину враз і раптом ожили в душі його ті напруження й пориви, які колись були йому знайомі. Він схопив пензель і наблизився до полотна. Піт напруження виступив на його обличчі; весь обернувся він на одно бажання і загорівся однією думкою: йому хотілося змалювати ангела-відступника. Ця ідея найбільш відповідала станові його душі. Та ба! Постаті його, пози, групи, думки лягали вимушено й безладно. Пензель його і уява занадто вже замкнулись в одну мірку, і безсилий порив переступити межі й кайдани, ним самим на себе накладені, уже віддавав неправильністю й помилкою. Він зневажив трудні, довгі сходи повільно збираних відомостей та перших основних законів майбутнього великого. Досада охопила його. Він звелів винести геть із своєї майстерні всі останні твори, всі бездушні модні картинки, всі портрети гусарів, дам і статських радників. Замкнувся сам один у своїй кімнаті, звелів нікого не пускати і весь поринув у роботу. Як терплячий юнак, як учень, сидів він за своєю працею. Та яке безжально-невдячне було все те, що виходило з-під його пензля! На кожному кроці його зупиняло незнання найпростіших стихій; простий, незначний механізм охолоджував весь порив і стояв неперехідним порогом для уяви. Пензель мимоволі звертався до завчених форм, руки складалися на один завчений манер, голова не сміла зробити незвичайного повороту, навіть самі складки одежі були завченими і не хотіли слухатися й драпірувати-

ся на незнайомому положенні тіла. І він почував, він почував і бачив це сам!

«Та чи справді мав я талант? — сказав він нарешті, — чи не помилився я?» І, промовивши ці слова, він підійшов до давніших своїх творів, що робились колись так чисто, так некорисливо, там, у бідній хатині, на відлюдному Васильєвському острові, далеко від людей, розкоші та всяких примх. Він підійшов тепер до них і став пильно розглядати їх усі, і разом з ними почало вставати в його пам'яті все колишнє бідне життя його. «Так, — промовив він з розпачем, — я мав талант. Скрізь, на всьому видно його ознаки й сліди...»

Він став і враз затрусився всім тілом: очі його зустрілися з нерухомо втупленими на нього очима. Це був той надзвичайний портрет, що його він купив на Щукіному дворі. Весь час він був закритий, заставлений іншими картинами і зовсім випав у нього з думки. А тепер, як навмисне, коли було винесено всі модні портрети та картини, що наповняли майстерню, він виглянув наверх разом з іншими творами його молодості. Як пригадав він усю дивну його історію, як пригадав, що деяким чином він, цей дивний портрет, був причиною його переродження, що грошовий скарб, одержаний ним таким чудесним способом, породив у ньому всі суєтні спонуки, що загубили його талант — майже шаленство ладне було вдертися в його душу. Він тієї ж хвилини звелів винести геть ненависний портрет. Але душевне хвилювання від того не вгамувалося: всі почуття і вся істота були зрушені до дна, і він зазнав тієї страшної муки, що, як разючий виняток, з'являється інколи в природі, коли талант слабкий намагається виявити себе у великому, невідповідному для нього, розмірі і не може виявити себе, тієї муки, яка в юнакові породжує велике, але в людині, що перейшла за межу мрій, перетворюється на безплідну жадобу, тієї страшної муки, що робить людину здатною на жахливі злочинства, його опанувала страшна заздрість, заздрість аж до шаленства. Жовч проступала у нього на обличчі, коли він бачив твір, що мав на собі печать хисту. Він скреготав зубами і їв його очима василіска. В душі його відродився найпекельніший намір, який будь-коли плекала людина, і з шаленою силою кинувся він виконувати його. Він почав скуповувати все найкраще, що тільки створював живопис. Купивши картину за велику ціну, обережно приносив до своєї кімнати і з люттю тигра на неї накидався, рвав, шматував її, різав на клаптики і топтав ногами, супроводячи сміхом насолоди. Незчисленні багатства, зібрані ним, давали йому всі можливості за-

довольняти це пекельне бажання. Він порозв'язував усі свої золоті мішки і повідчиняв скрині. Ніколи жодне чудовисько неуцтва не знищило стільки прекрасних творів, скільки знищив цей лютий месник. На всіх аукціонах, де тільки показувався він, кожен заздалегідь зрікався думки придбати художній твір. Здавалося, ніби розгніване небо навмисне послало в світ цей жахливий бич, бажаючи відняти в нього всю його гармонію. Ця жахлива пристрасть наклала якийсь страшний колорит на нього: вічна жовч не сходила з його обличчя. Ганьба на світ і заперечення вимальовувалось само собою в рисах його. Здавалося, в ньому втілився той страшний демон, якого ідеально змалював Пушкін. Крім отруйного слова і вічного осуду, нічого не вимовляли його уста. Подібно до якоїсь гарпії, стрічався він на вулиці, і всі, навіть його знайомі, побачивши його здалека, намагалися ухилитись і уникнути такої зустрічі, кажучи, що її вистачить отруїти потім весь день.

На щастя для світу й мистецтва, таке напружене й силуване життя не могло довго тривати: розмір пристрастей був надто невідповідний і колосальний для слабких сил його. Напади несамовитості й безумства почали проявлятися частіше, і кінець кінцем все перейшло в найжахливішу хворобу. Жорстока гарячка, поєднана з найскоротечнішими сухотами, взялися до нього так люто, що за три дні залишилася від нього сама тільки тінь. До цього прилучилися всі ознаки безнадійного божевілля. Іноді кілька чоловік не могли утримати його. Йому почали ввижатися давно забуті, живі очі незвичайного портрета, і тоді шаленство його було страшне. Всі люди, що обступали його постіль, здавалися йому страшними портретами. Портрет двоївся, четверився в його очах; всі стіни здавалися пообвішувані портретами, що втупили в нього свої нерухомі, живі очі. Страшні портрети дивилися зі стелі, з підлоги, кімната розширялася і довшала нескінченно, щоб якнайбільше вмістити цих нерухомих очей. Лікар, що взяв на себе обов'язок його лікувати і вже дещо чув про дивну його історію, намагався всіма силами розшукати таємничий зв'язок поміж маячними видіннями і подіями його життя, але нічого не досягнув. Хворий нічого не розумів і не відчував, крім своїх мук, і видавав з себе самі жахливі зойки та незрозумілі слова. Нарешті, життя його урвалося на останньому, уже безмовному пориві страждання. Труп його був страшний. Нічого теж не могли знайти від величезних його багатств; але, побачивши порізані шматки тих високих творів, яких ціна перевищувала мільйони, зрозуміли жахливий їх ужиток.

ЧАСТИНА II

Безліч карет, дрожок та колясок стояло перед під'їздом дому, де відбувався аукційний продаж речей одного з тих багатих любителів мистецтв, які солодко продрімали все життя своє, заглиблені в зефіри та амури, безвинно набули слави меценатів і простодушно витратили для цього мільйони, зібрані їх поважними батьками, а часто навіть власними давнішими трудами. Таких меценатів, як відомо, тепер уже нема, і наш XIX вік давно вже набув скучної фізіономії банкіра, що втішається своїми мільйонами тільки у вигляді цифр, виставлених на папері. Довга зала була наповнена найстрокатішим натовпом одвідувачів, що налетіли, як хижі птахи на неприбране тіло. Тут була ціла флотилія руських купців з Гостиного двору і навіть з товкучки, в синіх німецьких сюртуках. Вигляд їх, вираз облич були тут якісь твердіші, вільніші, на них не позначалася та пересолоджена запобігливість, яку так видно в руському купцеві, коли він у себе в крамниці перед покупцем. Тут вони зовсім не церемонилися, дарма, що в тій же залі було безліч тих аристократів, перед якими вони в іншому місці готові були поклонами своїми позмітати порох, нанесений власними ж чобітьми. Тут вони були зовсім невимушені, обмацували без церемонії книги й картини, бажаючи дізнатись про добротність товару, і сміливо перебивали ціну, яку набивали графи-знавці. Тут було багато постійних одвідувачів аукціонів, що постановили щодня бувати на них замість сніданку; аристократи-знавці, що вважали за обов'язок не пропустити нагоди збільшити свою колекцію і не знаходили іншого заняття від 12 до 1 години; нарешті, ті благородні пани, яких вбрання й кишені дуже лихенькі і які з'являються щодня без будь-якої користолюбної мети, а єдино, щоб подивитися, чим що скінчиться, хто даватиме більше, хто менше, хто кого переб'є і за ким що залишиться. Безліч картин було розкидано без усякого ладу; з ними були перемішані і меблі, і книги з вензелями колишнього власника, що, може, не мав зовсім похвального інтересу до них заглядати. Китайські вази, мармурові дошки для столів, нові й старі меблі з вигнутими лініями, з грифами, сфінксами та лев'ячими лапами, визолочені й без позолоти, люстри, кенкети, — все було накидане, і зовсім не в такому порядку, як у магазинах. Все являло якийсь хаос мистецтв. Взагалі, почуття наше перед аукціоном страшне: в ньому все чимсь схоже на похоронну процесію. Зала, де він відбувається, завжди якась похмура; вікна, позаставлювані меблями та картинами, ллють скупе світ-

ло, безмовність, розлита на обличчях, і похоронний голос аукціоніста, що постукує молотком і співає панахиду бідолашним мистецтвам, що так дивно зустрілися тут. Все це, здається, посилює ще більше дивну неприємність враження.

Аукціон, здавалося, був у самому розпалі. Ціла юрба пристойних людей, збившись докупи, сперечалася про щось навперебій. Звідусіль лунаючі слова: «Карбованець, карбованець, карбованець», — не давали часу аукціоністові повторяти набавлювану ціну, яка вже виросла вчетверо проти оголошеної. Густий натовп сперечався за портрет, який не міг не спинити всіх, хто хоч трохи знався на живопису. Високий пензель художника виявлявся в ньому очевидно. Портрет, вочевидь, уже кілька разів був реставрований та поновлений і являв смагляві риси якогось азіата в широкій одежі, з незвичайним, чудним виразом на обличчі, але найбільше всі були вражені незвичайною живістю очей. Що більше вдивлялися в них, тим більше вони, здавалось, заходили кожному всередину. Ця дивність, цей незвичайний фокус художника привернули увагу майже всіх. Багато з тих, що змагалися за нього, вже відступилися, бо ціну набили неймовірну. Залишилися тільки два відомі аристократи, любителі живопису, які ні за що не хотіли відмовитися від такого придбання. Вони гарячкували і набили б, мабуть, ціну до неможливого, коли б раптом один з тих, що розглядали портрет, не промовив:

— Дозвольте мені перебити на час ваше змагання. Я, може, більше, ніж хто інший, маю право на цей портрет.

Слова ці вмить привернули до нього увагу всіх. То був ставний чоловік, років тридцяти п'яти, з довгими чорними кучерями. Приємне обличчя, сповнене якоїсь ясної безтурботності, виявляло душу, далеку від усіх виснажливих світських потрясінь; в одязі його не було ніяких претензій на моду: все виказувало в ньому артиста. Це був, справді, художник Б., відомий особисто багатьом із присутніх.

— Хоч якими дивними здадуться вам слова мої, — продовжував він, бачачи спрямовану на нього загальну увагу, — та коли ви згодитесь вислухати невеличку історію, можливо, ви побачите, що я мав право сказати їх. Все мене переконує, що портрет є той самий, якого я шукаю.

Цілком природна цікавість спалахнула майже на всіх обличчях, і сам аукціоніст, роззявивши рота, спинився з піднятим у руці молотком, приготувавшись слухати. На початку оповідання багато хто мимоволі звертав очі до портрета, а потім усі втупилися в самого оповідача, в міру того як оповідання його ставало все цікавішим.

— Вам відома та частина міста, яку звуть Коломною, — так він почав. — Тут усе не схоже на інші частини Петербурга; тут не столиця і не провінція; здається, відчуваєш, перейшовши на Коломенські вулиці, як залишають тебе всі молоді бажання й пориви. Сюди не заходить майбутнє, тут скрізь тиша та відставка, все, що осіло від столичного руху. Сюди переїздять на життя відставні чиновники, вдови, небагаті люди, що мають знайомство з сенатом і тому засудили себе тут майже на все життя; вислужені куховарки, що товчуться цілий день на ринках, правлять теревені з мужиком в дрібній крамничці й забирають щодня на п'ять копійок кофію та на чотири цукру, і, нарешті, весь той розряд людей, який можна назвати одним словом: попілуватий, людей, що зі своїм убранням, лицем, волоссям, очима мають якийсь невиразний, попелястий вигляд, як день, коли нема на небі ні бурі, ні сонця, а буває просто ні те ні се: сіється туман і відбирає всяку різкість від предметів. Сюди можна зарахувати відставних театральних капельдинерів, відставних титулярних радників, відставних годованців Марса з виколотим оком та роздутою губою. Ці люди зовсім байдужі: ідуть, ні на що не звертаючи очей, мовчать, ні про що не думаючи. В кімнаті у них небагато добра; іноді просто штоф чистої руської горілки, яку вони одноманітно смокчуть цілий день без жодного сильного приливу до голови, що буває після сильного спожиття, яким звичайно любить себе потішити у неділю молодий німецький ремісник, цей молодець Міщанської вулиці, що один володіє всім тротуаром, коли час переступив за дванадцяту годину ночі.

Життя у Коломні страх відлюдне: рідко з'явиться карета, крім хіба тієї, що нею їздять актори, що громом, дзвоном та брязкотом своїм одна тільки турбує загальну тишу. Тут усе пішоходи, візник дуже часто без їздця плентається, везучи сіно для бородатої конячки своєї. Квартиру можна знайти за п'ять карбованців на місяць навіть з кофієм уранці. Вдови, що дістають пенсіон, тут найаристократичніші фамілії; вони тримаються добре, метуть часто свою кімнату, розмовляють з приятельками про дорожнечу на яловичину та на капусту; при них часто буває молоденька дочка, мовчазна, покірна, іноді гарненька істота, бридке собача і настінний годинник, що сумовито постукує маятником. Далі йдуть актори, що їм утримання не дозволяє виїхати з Коломни, народ вільний, як усі артисти, що живуть для втіхи. Вони, сидячи в халатах, лагодять пістоль, ліплять з картону всякий дріб'язок, потрібний для дому, грають з гостем-приятелем у шашки та в карти і так проводять ра-

нок, роблячи майже те саме і ввечері, з додатком інколи пуншу. Після цих тузів та аристократства Коломни іде надзвичайна порошня та дрібнота, їх так само важко пойменувати, як підрахувати ту безліч комашок, що розплоджуються в старому оцті. Тут є баби, що моляться; баби, що пиячать; баби, що і моляться і пиячать разом; баби, що перебуваються незбагненними коштами, як мурашки, тягають з собою старе шмаття та білизну від Калинкиного мосту до товкучки, з тим щоб продати його там за п'ятнадцять копійок; словом, часто найнещасніший поскріб людства, якому ні один благодійний політичний економ не знайшов би засобів поліпшити його добробут.

Я для того згадав їх, щоб показати вам, як часто цей народ потребує негайної тимчасової допомоги і мусить удаватися до позичок, і тоді оселяються серед нього особливого роду лихварі, що дають невеликі суми під застави і за великі проценти. Ці невеликі лихварі бувають в кілька разів безсердечніші від усяких великих, бо виникають серед бідності й яскраво показаного жебрацького лахміття, якого не бачить багатий лихвар, маючи діло тільки з тими, що приїздять у каретах. І тому занадто вже рано вмирає в душах їхніх всяке почуття людяності. Серед таких лихварів був один... але не завадить вам сказати, що подія, про яку я взявся розповісти, належить до минулого віку, а саме до царювання покійної цариці Катерини Другої. Ви можете самі зрозуміти, що самий вигляд Коломни і внутрішнє життя її мусили значно змінитися. Отже, серед лихварів був один — істота в усіх відношеннях незвичайна, що оселився вже давно в цій частині міста. Він ходив у широкій азіатській одежі; темний колір обличчя вказував на південне його походження, але якої саме він був нації: індієць, грек, перс — того ніхто не міг сказати напевне. Високий, майже незвичайний зріст, смагляве, сухорляве, обпалене обличчя і якийсь незбагненно страшний колір його, великі, з незвичайним огнем очі, навислі густі брови відрізняли його сильно й різко від усіх попелястих жителів столиці. Саме житло його не схоже було на інші маленькі дерев'яні будиночки. Це була кам'яна будівля, на зразок тих, що їх колись набудували чимало генуезькі купці, з неправильними, неоднакового розміру вікнами, з залізними віконницями та засувами. Цей лихвар відрізнявся від інших лихварів уже тим, що міг наділити якою хоч сумою всіх, починаючи зі старої жебрачки до марнотратного придворного вельможі. Перед домом його з'являлися часто найблискучіші екіпажі, з вікон яких інколи визирала голова

пишної світської дами. Поголоска, як звичайно, рознесла, що залізні скрині його повні без ліку грошей, коштовностей, діамантів і всяких застав, та що, одначе, він зовсім не мав тієї зажерливості, яка властива іншим лихварям. Він давав гроші охоче, розподіляючи, здавалось, дуже вигідно строки сплати. Але якимись дивними арифметичними викладками примушував їх підійматись до непомірних процентів. Так принаймні говорила поголоска. Та що найдивніше і що не могло не вразити багатьох — це була дивна доля всіх тих, хто одержував від нього гроші: всі вони кінчали життя нещасливо. Чи була це просто людська думка, безглузді забобонні плітки, чи навмисне поширювані чутки, — це лишилось невідомим. Але кілька прикладів, що трапилися за короткий час на очах у всіх, були живі й разючі.

Із середовища тодішнього аристократства скоро привернув до себе очі юнак з кращої фамілії, що відзначився уже замолоду на державному полі, палкий прихильник усього істинного, високого, ревнитель усього, що породило мистецтво і розум людини, чоловік, що пророкував у собі мецената. Незабаром він був гідно відзначений самою царицею, що доручила йому високу посаду, яка цілком відповідала його власним потребам, посаду, де він міг багато зробити для наук і взагалі для добра. Молодий вельможа оточив себе художниками, поетами, вченими. Він хотів усьому дати роботу, все заохотити. Він розпочав власним коштом силу корисних видань, надавав силу замовлень, оголосив заохотливі призи, віддав на це купу грошей і кінець кінцем витратився. Та, повний великодушних поривань, він не хотів відстати від свого діла, шукав скрізь, де позичити, і, нарешті, звернувся до відомого лихваря. Зробивши чималу позичку в нього, цей чоловік за короткий час змінився зовсім: став утискувачем, переслідувачем розвитку розуму й таланту. У всіх творах почав він добачати погану сторону, кривотлумачив кожне слово. Тоді на біду сталася французька революція. Це стало для нього раптом знаряддям для найрізноманітнішого паскудства. Він став добачати в усьому якийсь революційний напрям, в усьому ввижалися йому натяки. Він зробився підозрілим до такої міри, що почав, нарешті, підозрювати самого себе, почав подавати жахливі, несправедливі доноси, безліч людей зробив нещасними. Само собою зрозуміло, що такі вчинки не могли не дійти, нарешті, до престола. Великодушна цариця жахнулася і, повна благородства душі, що прикрашає вінценосців, промовила слова, які хоч і не могли перейти до нас у всій точності, але глибо-

кий зміст їх запав у серця багатьох. Цариця зауважила, що не під монархічним правлінням пригнічуються високі, благородні поривання душі, не там зневажаються та переслідуються творіння розуму, поезії та мистецтва; що, навпаки, самі монархи бували їх покровителями; що Шекспіри, Мольєри процвітали під їх великодушним захистом, тимчасом як Дант не міг знайти пристановища у своїй республіканській батьківщині; що справжні генії виникають під час блиску й могутності державців і держав, а не під час огидних політичних явищ та тероризмів республіканських, які досі не подарували світові жодного поета; що треба відзначити поетів-художників, бо ж самий тільки мир і прекрасну тишу зводять вони на душу, а не хвилювання й ремство; що вчені, поети і всі творці мистецтв суть перли та діаманти в імператорській короні; ними пишається і набирає ще більшого блиску епоха великого государя. Словом, цариця, промовляючи ці слова, була в ту хвилину божественно прекрасна. Я пам'ятаю, як старі люди не могли про це говорити без сліз. В ділі всі взяли участь. На честь нашій народній гордості слід сказати, що в руському серці завжди живе прекрасне почуття стати на сторону пригніченого. Вельможа, що зрадив довір'я, був належно покараний і відставлений від посади. Та кару ще страшнішу читав він на обличчях своїх співвітчизників: то було остаточне й загальне презирство. Не можна розповісти, як страждала славолюбна душа; гордість, обмануте честолюбство, зруйновані надії, — все сполучилося разом, і в припадках страшного безумства й шаленства урвалося його життя.

Другий разючий приклад стався теж на очах у всіх: із красунь, на яких не бідна була тоді наша Північна столиця, одна здобула рішучу першість над усіма. Це було якесь чудесне злиття нашої північної краси з красою півдня, діамант, що трапляється на світі рідко. Батько мій признавався, що ніколи він не бачив за все життя своє нічого подібного. Все, здавалося, в ній поєдналось: багатство, розум і душевна чарівність. Претендентів була ціла юрба, і серед них найвизначнішим був князь Р., найблагородніший, найкращий з усіх молодих людей, найпрекрасніший і лицем і лицарськими, великодушними поривами, високий ідеал романів і жінок, Грандіссон в усіх відношеннях. Князь Р. був закоханий пристрасно й безумно; таке ж палке кохання було йому відповіддю. Та родичам партія здалася нерівною. Родові землі князя вже давно йому не належали, фамілія була в опалі, і поганий стан справ його був відомий усім. Раптом князь залишає тимчасово

столицю, ніби з тим, щоб полагодити свої справи, і по короткому часі з'являється оточений пишністю і блиском неймовірним. Блискучі бали та свята роблять його відомим при дворі. Батько красуні прихиляється до нього, і в місті справляється найбучніше весілля. Звідки взялася така зміна й нечуване багатство жениха, цього не міг певно з'ясувати ніхто; але говорили позаочі, що він вступив у якусь умову з таємничим лихварем і позичив у нього грошей. Хоч як там було, але весілля зацікавило все місто. І жених, і наречена були предметом загальної заздрості. Всім було відоме їх палке, постійне кохання, довга мука, обома вистраждана, високі достоїнства обох. Нетерплячі жінки малювали заздалегідь те райське блаженство, яким втішатиметься молоде подружжя. Та вийшло все інакше. За один рік сталася страшна зміна в чоловікові. Отрутою підозрілих ревнощів, нетерпимістю та невгамовними капризами отруївся доти благородний і прекрасний характер. Він став тираном і мучителем дружини своєї і, чого б ніхто не міг передбачити, вдався до різних нелюдських вчинків, навіть до катування. За один рік ніхто не міг пізнати тієї жінки, яка ще недавно красувалася й приваблювала до себе юрби покірних поклонників. Нарешті, будучи неспроможною терпіти далі тяжку долю свою, вона перша заговорила про розлуку. Чоловік розлютився при самій думці про те. В першому пориві несамовитості він вдерся до неї в кімнату з ножем і, без сумніву, заколов би її на місці, коли б його не схопили і не стримали. В пориві шаленства й одчаю він звернув ножа проти себе — і в страшних муках покінчив життя.

Крім цих двох прикладів, що сталися перед очима всього товариства, розповідали силу інших, що сталися в нижчих класах, і майже всі мали страшний кінець. Там чесний, тверезий чоловік робився п'яницею; там купецький прикажчик обікрав свого хазяїна; там візник, що возив кілька років чесно, за копійку зарізав їздця. Не без того, щоб такі події, розказувані часом не без додатків, не навели якогось мимовільного жаху на скромних жителів Коломни. Ніхто не сумнівався в присутності нечистої сили в цій людині. Казали, що він пропонував такі умови, від яких підіймалося волосся і яких ніколи потім не важився нещасний переказувати іншому; що гроші його якось притягують, розпікаються самі собою і мають на собі якісь дивні знаки... словом, багато було всяких нісенітних балачок. І цікаво, що вся ця коломенська людність, весь цей світ бідних бабусь, дрібних чиновників, дрібних артистів і, словом, усякого дріб'язку, що ми оце пойменували, згодні були

краще терпіти й зносити останню крайність, аніж удаватися до страшного лихваря; знаходили навіть померлих з голоду старих жінок, які воліли умертвити своє тіло, аніж згубити душу. Зустрівшись з ним на вулиці, мимоволі відчували острах. Пішохід обережно відступав назад і довго ще озирався після цього, стежачи, як пропадала вдалині його непомірно висока постать. В самому вже зовнішньому вигляді було стільки незвичайного, що кожного змусило б мимоволі приписати йому надприродне існування. Ці вольові риси, врізані так глибоко, як не буває в людини; цей гарячий, бронзовий колір обличчя; ця непомірна гущина брів, нестерпні, страшні очі, навіть широченні складки його азіатської одежі — все, здавалося, немов говорило, що перед пристрастями, які бушували в цьому тілі, були бліді всі пристрасті інших людей. Батько мій кожного разу зупинявся нерухомо, коли стрівав його, і кожного разу не міг утриматися, щоб не сказати: «Диявол, справжній диявол!» Але треба вас швидше познайомити з моїм батьком, який, між іншим, є справжнім сюжетом цієї історії.

Батько мій був чоловік цікавий в багатьох відношеннях. Це був художник, яких мало, одно з тих див, які викидає з непочатого лона свого тільки одна Русь, художник-самоук, що сам відшукав у душі своїй, без учителів і школи, правила й закони, захоплений самою тільки жадобою самовдосконалення, що йшов, з причин, може, невідомих йому самому, одною тільки вказаною в душі дорогою; одно з тих самородних див, яких сучасники часто називають образливим словом «неуки» і які не холонуть серцем від огуди і власних невдач, дістають тільки нову старанність і сили і вже далеко в душі своїй відходять від тих творів, за які дістали титло неука. Високим внутрішнім інстинктом відчув він присутність мислі в кожному предметі; збагнув сам собою справжнє значення слова «історичний живопис»; збагнув, чому звичайну голівку, звичайний портрет Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Тиціана, Корреджіо можна назвати історичним живописом і чому величезна картина історичного змісту все-таки буде tableau de genre[1], незважаючи на всі претензії художника на історичний живопис. І внутрішнє почуття, і власне переконання звернули пензель його до християнських предметів вищого і останнього ступеня високого. У нього не було честолюбства або дражливості, такої невід'ємної від характеру багатьох художників. Це був твердий характер, чесний, прямий чо-

[1] Жанрова, тобто побутова, картина *(фр.)*.

ловік, навіть грубий, вкритий зверху трохи черствою корою, не без деякої гордості в душі, що говорив про людей разом і поблажливо і гостро. «Що на них зважати, — звичайно говорив він, — адже я не для них працюю. Не до вітальні понесу я свої картини, їх поставлять у церкві. Хто зрозуміє мене — подякує, не зрозуміє — все-таки помолиться Богу. Світську людину нема чого винуватити, що вона не тямить живопису; зате вона тямить у картах, знається на хорошому вині, на конях — навіщо знати більше панові? Ще, чого доброго, як спробує того та іншого, та як піде розумувати, то й життя від нього не буде! Кожному своє, кожен нехай займається своїм. Як на мене, то вже краща та людина, яка каже прямо, що вона не тямить, аніж та, що лицемірить, говорить, ніби знає те, чого не знає, і тільки поганить та псує». Він працював за невелику плату, тобто за плату, яка була потрібна йому тільки для підтримання родини та для того, щоб мати можливість працювати. Крім того, він ні в якому разі не відмовлявся допомогти іншому і подати руку допомоги бідному художникові; вірував простою благочестивою вірою предків і тому, можливо, на змальованих ним обличчях з'являвся сам собою той високий вираз, до якого не могли докопатися блискучі таланти. Нарешті, завдяки постійності його праці та несхибності накресленого собі шляху, його почали навіть поважати ті, хто називав його неуком та доморослим самоуком. Йому давали завжди замовлення для церков, і робота у нього була завжди. Одна з робіт захопила його дуже. Не пам'ятаю вже, в чому саме полягав сюжет її, знаю тільки те, що на картині треба було змалювати духа тьми. Довго думав він над тим, який дати йому образ; йому хотілося виявити в обличчі його все тяжке, що гнітить людину. При таких міркуваннях інколи проносився в голові його образ таємничого лихваря, і він думав мимоволі: «От би з кого мені слід було змалювати диявола». Уявіть же самі його здивування, коли одного разу, працюючи в своїй майстерні, почув він стукіт у двері, і слідом за тим прямо увійшов до нього жахливий лихвар. Він не міг не відчути якогось внутрішнього тремтіння, що пробігло мимоволі по його тілу.

— Ти художник? — сказав він без найменших церемоній моєму батькові.

— Художник, — сказав батько розгублено, чекаючи, що буде далі.

— Гаразд. Змалюй з мене портрет. Я, може, скоро помру, дітей у мене нема; та я не хочу померти зовсім, я хочу жити. Чи можеш ти змалювати такий портрет, щоб був зовсім як живий?

Батько мій подумав: «Чого кращого? він сам проситься в дияволи до мене на картину». Дав слово. Вони домовилися про час і ціну, і другого ж дня, взявши палітру й пензлі, батько мій уже був у нього. Високий паркан, залізні двері й засуви, дугасті вікна, скрині, вкриті дивними килимами, і, нарешті, сам незвичайний хазяїн, що сів нерухомо перед ним, все це справило на нього дивне враження. Вікна, як навмисне, були заставлені й завалені знизу так, що давали світло тільки згори. «Чорт забери, як тепер добре освітлене його обличчя!» — сказав він сам собі і взявся жадібно малювати, немов побоюючись, щоб як-небудь не пропало щасливе освітлення. «Яка сила! — повторив він сам собі. — Коли я хоч наполовину змалюю його так, як він є тепер, він уб'є всіх моїх святих і ангелів: вони зблІднуть перед ним. Яка диявольська сила! він у мене просто вискочить з полотна, коли тільки хоч трохи буду вірний натурі. Які незвичайні риси!» — повторяв він безнастанно, збільшуючи завзяття, і вже бачив, як почали переходити на полотно деякі риси. Та що більше він наближався до них, то більше відчував якесь тяжке, тривожне почуття, незрозуміле собі самому. Однак, не вважаючи на те, він вирішив наслідувати з буквальною точністю кожну непомітну рису й вираз. Найперше зайнявся він виписуванням очей. В цих очах стільки було сили, що, здавалось, не можна б і помислити передати їх точно, як були в натурі. Проте за всяку ціну він вирішив дошукатися в них останньої найдрібнішої риси й відтінку, збагнути їхню таємницю... Та як тільки почав він входити й заглиблюватися в них пензлем, у душі його відродилася така дивна огида, така незрозуміла тяжкість, що він мусив на якийсь час кинути пензель і потім братися знову. Нарешті, вже не міг він більше терпіти, він почував, що ці очі вп'ялися йому в душу і чинили в ній тривогу незбагненну. Другого, третього дня це було ще сильніше. Йому стало страшно. Він кинув пензель і сказав навідріз, що не може далі писати з нього. Треба було бачити, як змінився при цих словах чудний лихвар. Він упав йому в ноги і благав докінчити портрет, кажучи, що від цього залежить доля його й існування в світі, що уже він накидав своїм пензлем його живі риси, що коли він передасть їх вірно, життя його неприродною силою затримається в портреті, що він через те не умре остаточно, що йому треба перебувати на світі. Батько мій відчув жах від таких слів: вони йому видалися такими дивними й страшними, що він покинув і пензлі й палітру, і кинувся прожогом геть із кімнати.

Думка про те непокоїла його весь день і всю ніч, а на ранок він одержав від лихваря портрет; його принесла йому якась жінка,

єдина істота, що йому услуговувала, і сказала тут же, що хазяїн не хоче портрета, не дає за нього нічого і присилає назад. Увечері того ж дня дізнався він, що лихвар помер і що збираються вже ховати його за обрядами його релігії. Все це здавалося йому невимовно дивним. А тим часом відтоді позначилась в характері його помітна зміна: він відчував неспокій, тривогу, причини яких не міг зрозуміти, і незабаром припустився такого вчинку, якого ніхто не міг від нього сподіватись: з деякого часу роботи одного з учнів його почали привертати увагу невеликого кола знавців і любителів. Батько мій завжди добачав у ньому талант і виявляв за те до нього особливу прихильність. Раптом відчув він до нього заздрість. Загальна увага та розмови про нього стали йому нестерпні. Нарешті, на довершення прикрості, дізнається він, що учневі його доручили написати картину для новозбудованої багатої церкви. Це його обурило. «Ні, не дам же молокососові перемогти! — говорив він. — Рано, брат, надумався старих садовити в грязь! Ще, слава Богу, є у мене сили. От ми побачимо, хто кого швидше посадить в грязь». І прямодушний, чесний у душі чоловік пішов на інтриги й підступи, якими доти завжди гидував; добився, нарешті, того, що на картину було оголошено конкурс, і інші художники могли увійти так само із своїми роботами. Після цього замкнувся він у своїй кімнаті і з запалом узявся за пензель. Здавалося, всі свої сили, всього себе хотів він сюди зібрати. І справді, це вийшов один з найкращих його творів. Ніхто не сумнівався, щоб не за ним лишилась першість. Картини були виставлені, і всі інші видалися проти неї, як ніч проти дня. Коли раптом один із присутніх членів, якщо не помиляюсь, духовна особа, зробив зауваження, що вразило всіх. «В картині художника, справді, є багато таланту, — сказав він, — але нема святості в обличчях; навпаки, є навіть щось демонське в очах, немовби рукою художника водило нечисте почуття». Всі поглянули і не могли не впевнитися в істині цих слів. Батько мій кинувся вперед до своєї картини, немовби для того, щоб перевірити самому таке образливе зауваження, і з жахом побачив, що він майже всім постатям дав очі лихваря. Вони дивилися так демонськи звитяжно, що він сам мимоволі здриґнувся. Картину було відкинуто, і він мусив, на превелику собі прикрість, почути, що першість лишилася за його учнем. Не можна було описати того шаленства, з яким повернувся він додому. Він мало не прибив матір мою, розігнав дітей, поламав пензлі й мольберт, схопив зі стіни портрет лихваря, звелів дати йому ножа і наказав затопити камін, маючи

намір порізати його на шматки і спалити. На цьому застав його, увійшовши в кімнату, приятель, живописець, як і він, весельчак, завжди вдоволений собою, що ніколи не заносився далекосяжними бажаннями, працював весело над усім, що траплялось, і ще веселіше брався до обіду й гулянки.

— Що ти робиш? що збираєшся палити? — сказав він і підійшов до портрета. — Зглянься, це один з найкращих твоїх творів. Це лихвар, який недавно помер, так, це найдосконаліша річ. Ти йому просто попав не в брову, а в самі очі заліз. Так і в житті ніколи не дивилися очі, як вони дивляться у тебе.

— А от я подивлюсь, як вони дивитимуться в огні, — сказав батько, зробивши рух, щоб шпурнути його в камін.

— Стривай, Бога ради! — сказав приятель, стримавши його, — віддай його вже краще мені, коли він тобі так уже коле очі.

Батько спочатку опирався, нарешті згодився, і весельчак, надзвичайно задоволений своїм придбанням, забрав портрет із собою.

Як тільки він вийшов, батько мій раптом відчув себе спокійнішим. Немов разом з портретом скотився тягар з його душі. Він сам здивувався своєму злісному почуттю, своїй заздрості й явній зміні свого характеру. Зваживши вчинок свій, він засмутився душею і не без внутрішньої скорботи промовив:

— Ні, це Бог покарав мене; картина моя заслужено зазнала посоромлення. Вона була задумана з тим, щоб згубити брата. Демонське почуття заздрості водило моїм пензлем, демонське почуття повинно було і відбитися в ній.

Він негайно подався шукати колишнього учня свого, обняв його міцно, просив у нього прощення і намагався, скільки міг, загладити перед ним провину свою. Робота його знову пішла по-давньому безтурботно; але задума почала з'являтися частіше на його обличчі. Він більше молився, частіше бував мовчазний і не висловлювався так різко про людей; навіть груба зовнішність його характеру якось зм'якшилась. Незабаром одна обставина ще більше вразила його. Він уже давно не бачився з товаришем своїм, що випросив у нього портрет. Уже збирався було йти його провідати, як раптом той сам увійшов несподівано до його кімнати. По кількох словах та запитаннях з обох сторін він сказав:

— Ну, брат, не дарма ти хотів спалити портрет. Чорт би його забрав, у ньому є щось чудне... Я в відьом не вірю, але, як хочеш: у ньому сидить нечиста сила...

— Як? — сказав мій батько.

— А так, що з того часу, як повісив я його до себе в кімнату, відчув тугу таку... от, немовби хотів кого зарізати. Все життя моє не

знав я, що таке безсоння, а тепер зазнав не тільки безсоння, але й сни такі... я й сам не можу сказати, сни то чи що інше: немов домовик тебе душить і все ввижається проклятий старик. Одно слово, не можу розказати тобі мого стану. Подібного зі мною ніколи не бувало. Я блукав, як ошалілий, усі ці дні: відчував якийсь страх, неприємне чекання чогось. Почуваю, що не можу сказати нікому веселого і щирого слова; немов біля мене сидить шпигун якийсь. І тільки з того часу, як віддав портрет племінникові, що сам напросився на нього, відчув, що з мене раптом наче якийсь камінь звалився з плечей: раптом відчув себе веселим, як бачиш. Ну, брат, спік ти чорта!

Під час цієї розповіді батько мій слухав його із зосередженою увагою і, нарешті, спитав:

— І портрет тепер у твого племінника?

— Де там у племінника! не витерпів, — сказав весельчак, — видно, душа самого лихваря переселилася в нього: він вискакує з рами, ходить по кімнаті, і те, що розповідає племінник, просто в голові не вкладається. Я б його визнав за божевільного, коли б почасти не зазнав сам. Він його продав якомусь збирачеві картин, та й той не витерпів його і теж комусь збув з рук.

Ця розповідь справила сильне враження на мого батька. Він замислився не на жарт, впав в іпохондрію і, нарешті, зовсім переконався в тому, що пензель його послужив диявольським знаряддям, що частина життя лихваря перейшла справді якось у портрет і тривожить тепер людей, навіваючи диявольські вчинки, збиваючи художника з пуття, породжуючи страшні муки заздрощів та ін., та ін. Три нещастя, що сталися слідом за тим, три наглі смерті дружини, дочки та малолітнього сина, він сприйняв як небесну кару собі і вирішив неодмінно залишити світ. Як тільки минуло мені дев'ять років, він оддав мене до Академії художеств і, розплатившись із своїми боржниками, подався до одного відлюдного монастиря, де незабаром постригся в монахи. Там суворістю життя, невсипущим додержанням усіх монастирських правил він здивував усю братію. Ігумен монастиря, довідавшись про майстерність його пензля, вимагав од нього змалювати головний образ у церкві. Та смиренний брат сказав навідріз, що він не гідний взятися за пензель, що він опоганений, що трудом і великими жертвами він повинен спершу очистити свою душу, щоб удостоїтись приступити до такого діла. Його не хотіли силувати. Він сам збільшував для себе, скільки можливо було, суворість монастирського життя. Нарешті, уже й воно ставало йому недостатнім і не досить суворим. Він одійшов з бла-

гословення ігумена у пустиню, щоб бути там зовсім самотнім. Там із гілля, збудував він собі келію, живився самим сирим корінням, носив на собі каміння з місця на місце, стояв од сходу й до заходу сонця на одному місці з піднесеними до неба руками, читаючи безнастанно молитви. Словом, вишукував, здавалось, усі можливі засоби терпіння і тієї незбагненної самопожертви, якої приклади можна знайти в самих хіба житіях святих. Таким чином довго, протягом кількох років, виснажував він своє тіло, підсилюючи його в той же час живущою силою молитви. Нарешті, одного дня прийшов він у монастир і твердо сказав ігуменові: «Тепер я готовий. Якщо Бог того хоче, я довершу свій труд». Предмет, взятий ним, було народження Ісуса. Цілий рік сидів він над ним, не виходячи з своєї келії, ледве підживляючи себе суворою стравою, молячись безнастанно. Через рік картина була готова. Це було, справді, чудо пензля. Треба знати, що ні братія, ні ігумен не мали великих знань у живопису, але всі були вражені незвичайною святістю постатей. Почуття божественного смирення й кротості в обличчі Пречистої Матері, що схилилася над дитям, глибокий розум в очах Божественної Дитини, що ніби вже щось прозирають удалині, урочиста безмовність вражених божественним чудом царів, що впали до ніг його, і, нарешті, свята, невимовна тиша, що обіймає всю картину, — все це з'явилось у такій гармонійній силі та могутності краси, що враження було магічне. Вся братія впала на коліна перед новим образом, і розчулений ігумен мовив: «Ні, не можна людині засобами самого людського мистецтва створити таку картину: свята вища сила водила твоїм пензлем, і благословення небес спочило на труді твоїм».

На цей час скінчив я свою науку в Академії, дістав золоту медаль і разом з нею радісну надію на подорож до Італії — найкращу мрію двадцятилітнього художника. Мені залишалося тільки попрощатися з своїм батьком, з яким уже дванадцять років, як я розлучився. Признатися, навіть сам образ його давно зник з моєї пам'яті. Я вже дечого наслухався про сувору святість його життя і наперед уявляв собі, що стріну черству зовнішність пустельника, чужого всьому на світі, крім своєї келії та молитви, виснаженого, сухого од повсякденного посту та безсоння. Та як же я здивувався, коли передо мною з'явився прекрасний, майже божественний старець! І сліду виснаження не було помітно на його обличчі: воно сіяло світлістю небесних веселощів. Біла, як сніг, борода і тонке, легке волосся, таке ж сріблясте на колір, розсипалося картинно по

грудях і по складках його чорної ряси і спадало до самісінької вірьовки, якою підперезана була його убога чернеча одіж; та найдивніше було мені почути з уст його такі слова й думки про мистецтво, які, признатися, я довго буду берегти в душі і бажав би щиро, щоб кожен мій собрат вчинив так само.

— Я ждав тебе, сину мій, — сказав він, коли я підійшов під його благословення. — Перед тобою путь, якою віднині потече життя твоє. Путь твоя чиста, не збочуй з неї. Ти маєш талант; талант є найдорогоцінніший дар Бога — не занапасти його. Досліджуй, вивчай усе, що бачиш, підкори все пензлеві, але в усьому вмій знаходити внутрішню мисль і найбільше пильнуй збагнути високу тайну творіння. Блажен обранець, що опанував її. Нема для нього низького предмета в природі. У найменшому художник-творець так само великий, як і в великому; у погордженому у нього вже нема погордженого, бо прозирає невидимо крізь нього прекрасна душа Творця, і погорджене дістало вже високий вираз, бо пройшло крізь чистилище його душі. Натяк на Божественний, небесний Рай міститься для людини в мистецтві, і вже через одно те воно найвище од усього. І в скільки разів урочистий спокій вищий од усього хвилювання мирського, в стільки разів творення вище від руйнування; в скільки разів ангел самою лише чистою невинністю світлої душі своєї вищий від усіх незчисленних сил і гордих пристрастей сатани, в стільки разів вищий од усього, що є на світі, високий витвір мистецтва. Все принеси йому в жертву і полюби його всією пристрастю, не пристрастю, що дихає земною жадобою, а тихою небесною пристрастю; без неї не владна людина піднестися над землею і не може дати чудесних звуків заспокоєння. Бо ж для заспокоєння й примирення всіх сходить у світ високий витвір мистецтва. Він не може поселити нарікання в душі, а повнозвучною молитвою лине вічно до Бога. Але бувають хвилини, темні хвилини...

Він зупинився, і я помітив, що раптом спохмурніло світле лице його, немов на нього набігла якась раптова хмарка.

— Є одна подія в житті моєму, — сказав він. — Досі я не можу збагнути, чим був той дивний образ, з якого я написав портрет. Це було, справді, якесь диявольське явище. Я знаю, світ одкидає існування диявола, і тому не говоритиму про нього. Але скажу тільки, що я з відразою писав його, я не відчував у той час ніякої любові до своєї роботи. Силоміць хотів подолати себе і бездушно заглушивши все, бути вірним природі. Це не був твір мистецтва, і тому почуття, що обіймають усіх, хто дивиться на нього, суть уже бунтівничі почуття, тривожні почуття, не почуття художника, бо худож-

ник і в тривозі дихає спокоєм. Мені казали, що портрет цей ходить по руках і сіє болісні враження, породжуючи в художникові почуття заздрості, темної ненависті до брата, злісну жадобу чинити гоніння і гніт. Нехай боронить тебе Всевишній від цих пристрастей. Нема страшніших од них. Краще перетерпіти всю гіркоту всяких гонінь, аніж кинути проти будь-кого хоч єдину тінь гоніння. Бережи чистоту душі своєї. Хто носить у собі талант, тон чистіший од усіх повинен бути душею. Іншому проститься багато що, а йому не проститься. Людині, що вийшла з дому у світлій святковій одежі, досить тільки бути обризканій однією плямою грязі з-під колеса, і вже весь народ обступив її і вказує на неї пальцем, і говорить про її неохайність, тимчасом як той самий народ не помічає безлічі плям на інших прохожих, одягнених у буденну одежу. Бо на буденній одежі не помітні плями.

Він благословив мене і обняв. Ніколи в житті не був я так піднесено зворушений. Побожно, більше ніж з почуттям сина, припав я до грудей його і поцілував в розвіяне його срібне волосся. Сльоза блиснула в його очах.

— Вволи, сину мій, одну мою просьбу, — сказав він мені уже при самому розставанні. — Може, тобі трапиться побачити десь той портрет, що про нього я говорив тобі. Ти його впізнаєш відразу по незвичайних очах і неприродному їх виразу — що б там не було, знищ його...

Подумайте самі, чи ж міг я не обіцяти клятвено вволити таку просьбу. Цілих п'ятнадцять років не доводилось мені зустріти нічого такого, що хоч би трохи схоже було на опис, зроблений моїм батьком, аж от раптом тепер, на аукціоні...

Тут художник, не докінчивши ще своєї мови, обернув очі на стіну, щоб поглянути ще раз на портрет. Той самий рух зробив в одну мить весь натовп слухачів, шукаючи очима незвичайного портрета. Та на величезне здивування, його вже не було на стіні. Глухий гомін та шум перебіг по всьому натовпу, і слідом за тим почулися виразно слова: «Вкрадено». Хтось уже встиг поцупити його, скориставшись увагою слухачів, захоплених оповіданням. І довго всі присутні залишалися в непевності, не знаючи, чи справді вони бачили ці незвичайні очі, чи, може, то була просто примара, що з'явилася тільки на мить очам їхнім, натомленим довгим розгляданням старовинних картин.

ШИНЕЛЬ

У департаменті... та краще не називати, в якому департаменті. Нічого немає більш сердитого, аніж усякі департаменти, полки, канцелярії і, одно слово, всякі урядові стани. Тепер уже кожна окрема людина вважає в особі своїй ображеним усе громадянство. Кажуть, зовсім недавно надійшла просьба від одного капітана-справника, не пригадую, якого міста, в якій він викладає ясно, що гинуть державні постанови і що священне ім'я його вимовляється зовсім всує. А на доказ він додав до просьби величезний том якогось романтичного твору, де через кожні десять сторінок з'являється капітан-справник, подекуди навіть у цілком п'яному вигляді. Отже, щоб уникнути всяких прикростей, краще департамент, що про нього мова, ми назвемо *одним департаментом*. Отже, *в одному департаменті* служив *один чиновник;* чиновник не можна сказати, щоб дуже визначний, низенький на зріст, трохи рябуватий, трохи рудуватий, трохи навіть на вигляд підсліпуватий, з невеличкою лисиною на лобі, із зморшками по обидва боки щік, із кольором обличчя, як то кажуть, геморої́дальним... Що ж робити! винен петербурзький клімат. Коли ж говорити про чин (бо в нас найперше треба оголосити чин), то він був те, що називають довічний титулярний радник, з якого, відома річ, наглузувалися та накепкувалися вволю різні письменники, що мають похвальний звичай налягати на тих, хто не може кусатися. На прізвище чиновник був Башмачкін. Уже з самого імені видно, що воно колись пішло від башмака; та коли, в який час і яким способом пішло воно від башмака, нічого про це не відомо. Ї батько, і дід, і навіть шурин, і чисто всі Башмачкіни ходили в чоботях, підбиваючи тільки разів зо три на рік нові підметки. Ім'я йому було Акакій Акакійович. Можливо, читачеві воно здається трохи чудним та вишуканим, але можна запевнити, що його ніяк не шукали, а що самі собою склалися такі обставини, що ніяк не можна було дати іншого імені, і це сталося саме ось як: народився Акакій Акакійович проти ночі, якщо

тільки не зраджує пам'ять, під 23 березня. Покійниця-матінка, чиновниця і дуже добра жінка, налагодилась, як годиться, охрестити дитину. Матінка ще лежала на ліжку проти дверей, а праворуч стояв кум, пречудесна людина, Іван Іванович Єрошкін, що служив за столоначальника в сенаті, і кума, дружина квартального офіцера, жінка неабияких чеснот, Орина Семенівна Бєлобрюшкова. Породіллі дали на вибір, одне з трьох, яке вона хоче вибрати: Мокія, Сосія, чи назвати дитину в ім'я мученика Хоздазата. «Ні, — подумала покійниця, — імена все якісь такі». Щоб догодити їй, розгорнули календар в іншому місці; знову вийшли троє імен: Трифілій, Дула і Варахасій. «Чиста тобі кара! — проказала стара, — які все імена, я, далебі, ніколи й не чувала таких. Нехай би ще Варадат чи Варух, а то Трифілій та Варахасій». Ще перегорнули сторінку — вийшли: Павсикахій та Вахтисій. «Ну, я вже бачу, — сказала стара, — що, видно, така його доля. Коли вже так, нехай краще зватиметься, як батько його. Батько був Акакій, то нехай і син буде Акакій». Таким ото чином і пішло Акакій Акакійович. Дитину охрестили; причому вона заплакала й так скривилася, немов передчувала, що буде титулярним радником. Отже, ось яким чином сталося все це. Ми навели все це для того, щоб читач міг сам бачити, що все, що трапилося, було цілком неминуче, і іншим ім'ям назвати було ніяк неможливо. Коли і в який час він вступив до департаменту і хто призначив його, цього ніхто не міг пригадати. Скільки не змінялось директорів та всяких начальників, його бачили всі на одному і тому самому місці, в тім самім стані, на тій самій посаді, все тим самим чиновником для письма; так що потім упевнилися, що він, видно, так і на світ народився вже зовсім готовий, у віцмундирі і з лисиною на голові. В департаменті не виявляли до нього ніякої пошани. Сторожі не тільки не вставали з місця, коли він проходив, але навіть і не дивились на нього, немов через приймальню пролетіла звичайна муха. Начальники поводилися з ним якось холодно-деспотично. Який-небудь помічник столоначальника просто тикав йому під ніс папери, не сказавши навіть: «перепишіть», чи там: «ось цікава, нічогенька справа», чи що-небудь таке приємне, як заведено в благопристойних службах. І він брав, поглянувши тільки на папір, не дивлячись, хто йому поклав і чи мав на те право. Він брав і одразу ж прилаштовувався писати його. Молоді чиновники підсміювалися й глузували з нього, скільки ставало канцелярської дотепності, розказували тут же при ньому всякі вигадані про нього історії, про його хазяйку, сімдесятилітню

бабу, говорили, що вона б'є його, допитувались, коли буде їхнє весілля, сипали на голову йому папірці, називаючи це снігом. Та ні одним словом не обзивався на це Акакій Акакійович, начебто нікого і не було перед ним; це не мало навіть впливу на роботу його: серед усіх цих докук не робив він жодної помилки в письмі. Тільки коли занадто вже нестерпний був жарт, коли штовхали його під руку, заважаючи робити своє діло, він промовляв: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» І щось чудне було в словах і в голосі, яким їх проказувано. В ньому чулося щось таке, схиляюче до жалю, що один молодий чоловік, недавно призначений, який, за прикладом інших, дозволив був собі посміятися з нього, раптом зупинився, немовби вражений, і відтоді ніби все змінилося перед ним і набрало іншого вигляду. Якась неприродна сила відштовхнула його від товаришів, з якими він познайомився, вважаючи їх за пристойних світських людей. І довго потім, серед найвеселіших хвилин, уявлявся йому низенький чиновник з лисинкою на лобі, з своїми вражаючими словами: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» — і в цих вражаючих словах бриніли інші слова: «Я брат твій». І закривався рукою бідолашний молодий чоловік, і багато разів здриґався він потім на віку своїм, бачачи, як багато в людині нелюдськості, як багато приховано лютої грубості у витонченій, освіченій світськості, і, Боже! навіть у тій людині, яку світ визнає за благородну й чесну.

Навряд чи де можна було знайти людину, що так жила б у своїй посаді. Мало сказати: він служив ревно, ні, він служив з любов'ю. Так, у цьому переписуванні йому ввижався якийсь свій розмаїтий і приємний світ. Насолода відбивалась на обличчі його: деякі літери у нього були фаворити, до яких коли він добирався, то був сам не свій: і підсміювався, і підморгував, і допомагав губами, так що в обличчі його, здавалося, можна було прочитати кожну літеру, яку виводило перо його. Коли б відповідно до його старанності давали йому нагороди, він би, на диво собі, може, навіть потрапив би у статські радники; але вислужив він, як висловлювалися дотепники, його товариші, пряжку в петлицю та нажив геморой у сідницю. А втім, не можна сказати, щоб не було до нього ніякої уваги. Один директор, будучи доброю людиною і бажаючи нагородити його за довголітню службу, наказав дати йому що-небудь значніше, ніж звичайне переписування; а саме, з закінченої вже справи звелено було йому скласти якогось листа до другої урядової установи; робота полягала тільки в тому, щоб перемінити заголов-

ний титул та замінити подекуди дієслова першої особи на третю. Це завдало йому стільки роботи, що він упрів зовсім, тер лоба і, нарешті, сказав: «Ні, краще дайте я перепишу що-небудь». Відтоді й залишено його назавжди переписувати. Поза цим переписуванням, здавалося, для нього нічого не існувало. Він не думав зовсім про свій одяг: віцмундир у нього був не зелений, а якогось рудувато-борошняного кольору. Комірчик на ньому був вузенький, низенький, так що шия його, хоч була й не довга, поверх цього комірчика здавалася надзвичайно довгою, немов у тих гіпсових кошенят, які мотають головами, що їх носять на головах цілими десятками російські іноземці. І завжди що-небудь та прилипало до його віцмундира: чи сінця віхтик, чи яка-небудь ниточка; до того ж він мав особливу вправність, ходячи вулицею, нагодитися під вікно саме тоді, коли з нього викидали всяку погань, і тому раз у раз ніс на своєму кашкеті лушпиння з кавунів і динь та інший такий непотріб. Ні разу за життя не звернув він уваги на те, що діється й відбувається кожного дня на вулиці, на що, як відомо, завжди подивиться його ж таки брат, молодий чиновник, який так далеко заходить проникливістю жвавого свого погляду, що запримітить навіть, у кого на тому боці тротуару відпоролась знизу панталонів штрипка, — що викликає завжди лукаву усмішку на обличчі його.

Та Акакій Акакійович коли й дивився на щось, то бачив на всьому свої чисті, виписані рівним почерком рядки, і тільки хіба, коли не знати звідки взявшись, коняча морда клалася йому на плече і напускала ніздрями цілий вітер у щоку, тільки тоді помічав він, що він не на середині рядка, а скоріше на середині вулиці. Приходячи додому, він сідав одразу ж до столу, сьорбав нашвидку свої щі і їв шматок яловичини з цибулею, зовсім не помічаючи їх смаку, їв усе це з мухами і з усім, що б не послав Бог на ту пору. Помітивши, що шлунок починав обдиматися, вставав з-за столу, виймав баночку з чорнилом і переписував папери, принесені додому. Коли ж їх не траплялось, він списував навмисне, ради власної втіхи, копію для себе, особливо якщо папір був визначний не так красою стилю, як адресуванням до якої-небудь нової або поважної особи.

Навіть у ті години, коли зовсім потухає петербурзьке сіре небо і весь чиновний люд наївся й пообідав, хто як міг, відповідно до одержуваної платні та власної забаганки, — коли все вже відпочило після департаментського скрипіння перами, біганини, своїх і чужих необхідних занять і всього того, що завдає собі з власної во-

лі, більше навіть, як треба, невгамовна людина, — коли чиновники поспішають віддати втіхам решту часу: хто жвавіший, мчить до театру; хто на вулицю, приділяючи його на розглядання деяких капелюшків; хто на вечірку — витратити його в компліментах якійнебудь гарненькій дівчині, зірці невеликого чиновницького кола; хто, і це буває найчастіше, іде просто до свого брата на четвертий чи третій поверх, у дві невеликі кімнати з передпокоєм чи кухнею і деякими модними претензіями, лампою чи іншою річчю, здобутою ціною багатьох пожертв, відмовлень від обідів, гулянок; одно слово, навіть тоді, коли всі чиновники розпорошуються по маленьких квартирках своїх приятелів пограти в штурмовий віст, присьорбуючи зі склянок чай з копійчаними сухарями, затягуючись димом з довгих чубуків, розказуючи під час здачі яку-небудь плітку, занесену з вищого товариства, від якого ніколи і ні в якому стані не може відмовитись руська людина, або навіть, коли нема про що говорити, розказуючи вічний анекдот про коменданта, якому прийшли сказати, що підрубано хвоста коневі Фальконетового монумента, — одно слово, навіть тоді, коли все прагне розважитись, Акакій Акакійович не віддавався ніякій розвазі. Ніхто не міг сказати, щоб коли-небудь бачив його на якому-небудь вечорі. Написавшись досхочу, він лягав спати, усміхаючись заздалегідь від думки про завтрашній день: що то Бог пошле переписувати завтра. Так проходило мирне життя людини, що, з чотирмастами плати, уміла бути задоволеною з своєї долі, і дійшло б, можливо, до глибокої старості, якби не було різних бід, розсипаних на життєвій дорозі не тільки титулярним, а навіть тайним, дійсним, надвірним і всяким радникам, навіть і тим, що нікому не дають порад, ні від кого не беруть їх самі.

Є в Петербурзі сильний ворог усіх тих, хто дістає чотириста карбованців на рік платні чи близько того. Ворог цей не хто інший, як наш північний мороз, хоч і кажуть, проте, що він дуже корисний для здоров'я. О дев'ятій годині ранку, саме в той час, коли вулиці вкривають чиновники, простуючи до департаменту, починає він давати таких сильних і колючих щиглів без розбору по всіх носах, що бідолашні чиновники зовсім не знають, куди й подіти їх. В той час, коли навіть у тих, що посідають високі посади, болить від морозу лоб і сльози виступають з очей, бідні титулярні радники іноді бувають зовсім беззахисні. Увесь порятунок полягає в тому, щоб у благенькій шинельчині перебігти якомога швидше п'ять чи шість вулиць і потім натупатись добре ногами в швейцарській, по-

— Чого ж не можна, Петровичу? — сказав він...

ки не відтануть усі замерзлі дорогою здібності й обдарування для справляння служби. Акакій Акакійович з якогось часу почав відчувати, що його якось особливо дошкульно стало припікати в спину і плече, хоч він і старався перебігти якомога швидше законну відстань. Він подумав, нарешті, чи не криється яких гріхів у його шинелі. Розглянувши її гарненько в себе дома, він виявив, що в двох чи трьох місцях, саме на спині та на плечах, вона стала зовсім як серп'янка: сукно так уже витерлось, що світилося, і підкладка розлізлась. Треба знати, що шинель Акакія Акакійовича теж правила за об'єкт глузувань чиновникам; у неї відбирали навіть благородне ім'я шинелі і називали її капотом. Та й справді, вона мала якусь дивну будову: комір її зменшувався щороку дедалі більше, бо йшов на доточування інших частин. Доточування не показувало вправності кравця і виходило, справді, мішкувато й негарно. Побачивши, в чому річ, Акакій Акакійович вирішив, що шинель треба буде віднести до Петровича, кравця, що мешкав десь на четвертому поверсі по чорних сходах, і хоч був сліпий на одне око і мав ряботиння по всьому обличчю, досить уміло латав чиновницькі та всякі інші панталони й фраки, розуміється, коли бував у тверезому стані й не плекав у голові якого-небудь іншого наміру. Про цього кравця, звісно, не слід би багато говорити, та коли вже так заведено, щоб у повісті характер кожної особи був цілком означений, то, нічого не вдієш, подавайте нам і Петровича сюди. Спершу він називався просто Григорій і був кріпаком у якогось пана; Петровичем він почав зватися з того часу, як дістав відпускну і став випивати досить сильно в усякі свята, спочатку у великі, а потім без розбору у всі церковні, де тільки стояв у календарі хрестик. З цього боку він не зраджував дідівських звичаїв і, сварячись з дружиною, називав її мирською жінкою й німкенею. А що в нас уже зайшло про жінку, то треба буде й про неї сказати слів зо двоє; та, на жаль, про неї не багато було відомо, хіба тільки те, що в Петровича є жінка, носить навіть чепчик, а не хустку; але красою, як здається, вона не могла похвалитися; принаймні, зустрічаючись з нею, самі тільки гвардійські солдати зазирали їй під чепчик, моргнувши вусом і видавши якийсь особливий голос.

Піднімаючись сходами, що вели до Петровича, які, слід сказати правду, були всі вимащені водою, помиями і пройнялися наскрізь тим спиртуозним духом, що виїдає очі і, як відомо, є неодмінно на всіх чорних сходах петербурзьких домів, — піднімаючись сходами, Акакій Акакійович подумав уже про те, скільки за-

править Петрович, і в думці поклав не давати більше двох карбованців. Двері були розчинені, бо господиня, готуючи якусь рибу, напустила стільки диму в кухні, що не можна було бачити навіть і самих тарганів. Акакій Акакійович пройшов через кухню, не помічений навіть самою господинею, і вступив, нарешті, до кімнати, де побачив Петровича, що сидів на широкому дерев'яному нефарбованому столі, підгорнувши під себе ноги свої, як турецький паша. Ноги, за звичаєм кравців, що сидять за роботою, були голі. І найперше впав у око великий палець, дуже відомий Акакію Акакійовичу, з якимось покаліченим нігтем, товстим і міцним, як у черепахи череп. На шиї у Петровича висів моток шовку і ниток, а на колінах лежало якесь шмаття. Він уже хвилин зо три протягав нитку в голчане вушко, не попадав і тому дуже сердився на темряву і навіть на саму нитку, бурмочучи півголосом: «Не лізе, варварка; уїлась ти мені, шельма така!» Акакію Акакійовичу було неприємно, що він прийшов саме в ту хвилину, коли Петрович сердився: він любив замовляти що-небудь Петровичу тоді, коли той був уже трохи напідпитку, або, як висловлювалася його жінка: «Заправився сивухою, одноокий чорт». У такому стані Петрович бувало дуже охоче спускав і згоджувався, всякого разу навіть кланявся й дякував. Потім, правда, приходила жінка з плачем, що чоловік, мовляв, був п'яний і через те дешево взявся; та гривеника бувало одного накинеш, і все гаразд. Тепер же Петрович, здавалося, був у тверезому стані, а тому крутий, незгідливий і охочий загинати чорт знає які ціни. Акакій Акакійович змідкував це і хотів був уже, як то кажуть, позадкувати звідси, та діло вже було почате. Петрович примружив на нього дуже пильно єдине своє око, і Акакій Акакійович мимохіть вимовив:

— Здоров, Петровичу!

— Здравствувати бажаю, пане, — сказав Петрович і скосив своє око на руки Акакія Акакійовича, бажаючи видивитися, яку здобич той приніс.

— А я оце до тебе, Петровичу, той...

Треба сказати, що Акакій Акакійович висловлювався здебільшого прийменниками, прислівниками і, нарешті, такими частками, що зовсім нічого не означають. Якщо ж справа була дуже трудна, то він мав звичку зовсім не докінчувати фрази, так що дуже часто, почавши мову словами: «Воно, справді, зовсім той...», — а потім уже й нічого не було, і сам він забував, думаючи, що все вже виговорив.

— Що ж таке? — сказав Петрович і оглянув у той самий час своїм єдиним оком весь віцмундир його, починаючи з коміра до рукавів, спини, фалд і петель, що все він дуже добре знав, бо воно було власної його роботи. Такий уже звичай у кравців; це перше, що він зробить при зустрічі.

— А я оце той, Петровичу... шинель от, сукно... ось бачиш, скрізь у інших місцях зовсім міцне... воно трошки припилилося і здається, немов старе, а воно нове, та ось, тільки в одному місці трохи той... на спині, та ще ось на одному плечі протерлось, та ще на цьому плечі трошки — бачиш, оце й усе. І роботи небагато...

Петрович узяв капот, розклав його спершу на столі, роздивлявся довго, похитав головою і поліз рукою на вікно взяти круглу табакерку з портретом якогось генерала, якого саме, невідомо, бо те місце, де було обличчя, було проткнуте пальцем і потім заліплене чотирикутним шматочком паперу. Понюхавши табаки, Петрович розчепірив капот на руках і подивився його проти світла, і знов похитав головою. Потім повернув його підкладкою догори і знову похитав, ще раз зняв кришку з генералом, заліпленим папірцем, і, набивши ніс табакою, закрив, сховав табакерку і аж тоді вже сказав:

— Ні, не можна полагодити: поганий гардероб!

У Акакія Акакійовича від цих слів тьохнуло серце.

— Чого ж не можна, Петровичу? — сказав він мало не благальним голосом дитини, — тільки ж і всього, що на плечах попротиралося, а у тебе ж є які-небудь клаптики...

— Та клаптики можна знайти, клаптики знайдуться, — сказав Петрович, — та пришити їх не можна: діло зовсім гниле, зачепиш голкою — от воно й розлазиться.

— Нехай собі розлазиться, а ти зараз же латочку.

— Та латочку ж ні на що покласти, держатися їй нема за що, виносилося дуже вже. Тільки й слави, що сукно, а вітер подме, то й розлетиться.

— Ну, та вже прикріпи. Як же це так, справді, той!..

— Ні, — сказав Петрович твердо, — нічого не можна зробити. Діло зовсім погане. Ви краще вже, як прийде зимова холодна пора, наробіть собі з неї онучок, бо панчоха не гріє. Це німці вигадали, щоб собі більше грошей забирати (Петрович любив при нагоді шпигнути німців); а шинель уже, мабуть, доведеться вам нову справляти.

На слові «нову» Акакієві Акакійовичу потемніло в очах, і все, що було в кімнаті, так і пішло перед ним плутатися. Він бачив ясно самого тільки генерала із заліпленим папірцем обличчям, що був на кришці Петровичевої табакерки.

— Як же нову? — сказав він, все ще ніби перебуваючи вві сні, — у мене ж і грошей на це нема.

— А так, нову, — сказав з варварським спокоєм Петрович.

— Ну, а коли б довелося нову, то якби вона той...

— Цебто, скільки коштуватиме?

— Еге.

— Та три півсотні з лишком треба буде покласти, — сказав Петрович і стиснув при цьому значущо губи. Він дуже любив сильні ефекти, любив раптом як-небудь спантеличити до краю і потім подивитися скоса, як спантеличений скривиться від таких слів.

— Півтораста карбованців за шинель! — скрикнув бідолашний Акакій Акакійович, скрикнув, можливо, вперше на віку, бо відзначався завжди тихістю голосу.

— А так, — сказав Петрович, — та ще яка шинель. Коли покласти на комір куницю, та дати відлогу на шовковій підкладці, то й у двісті вскочить.

— Петровичу, будь ласка, — говорив Акакій Акакійович благальним голосом, не чуючи і не стараючись чути сказаних Петровичем слів і усіх його ефектів, — як-небудь уже полагодь, щоб хоч скільки-небудь іще послужила.

— Та ні, це вийде: і роботу марнувати, і гроші задарма витрачати, — сказав Петрович, і Акакій Акакійович після таких слів вийшов зовсім знищений.

А Петрович, коли той пішов, довго ще стояв, значущо стиснувши губи і не беручись до роботи, задоволений, що й себе показав, та й кравецького майстерства теж не зганьбив.

Вийшовши на вулицю, Акакій Акакійович був як уві сні. «Отаке діло такеє, — говорив він сам собі, — я, справді, й не думав, щоб воно вийшло той... — а потім, трохи помовчавши, додав: — Так ось як! нарешті ось що вийшло! а я, справді, і гадки собі не мав, щоб воно було отак». По цьому він знову довгенько помовчав, після чого промовив: «Так отак воно! от яке вже, справді, зовсім несподіване той... цього б ніяк... отака-то справа». Сказавши це, він, замість того, щоб іти додому, пішов зовсім у протилежний бік, сам того не помічаючи. Дорогою зачепив його усім забрудненим своїм боком сажотрус і почорнив усе плече йому; ціла шапка вапна висипалась на нього з верху якогось недобудованого дому. Він нічого цього не помітив, і вже потім, коли наштовхнувся на будочника, який, поставивши біля себе свою алебарду, натрушував з ріжка на мозолястий кулак табаки, тільки тоді трохи опам'ятався, та й то через те, що будочник сказав: «Чого лізеш у самісіньке рило, хіба

нема тобі трухтуару?» Це примусило його оглянутись і повернути додому. Тільки тут почав він збирати думки, побачив ясно свій справжній стан, почав розмовляти сам із собою вже не уривчасто, а розсудливо й одверто, як з розважним приятелем, з яким можна поговорити про діло найсердечніше й найближче. «Ну, ні, — сказав Акакій Акакійович: — тепер з Петровичем не можна говорити: тепер він той... жінка, видно, як-небудь відлупцювала його. А от я краще прийду до нього в неділю ранком: він після суботи буде косити оком і заспавшись, то йому треба буде похмелитися, а жінка грошей не дасть, тоді я йому гривеника і той, у руку, — він і буде згідливіший, і шинель тоді й той...» Так розмислив сам із собою Акакій Акакійович, підбадьорив себе, дочекався першої неділі і, побачивши здаля, що жінка Петровича кудись виходила з дому, він просто до нього. Петрович, справді, після суботи косив оком, голову хилив додолу й був зовсім заспавшись; та при всьому тому, як тільки почув, про що мова, то начебто його чорт штовхнув. «Не можна, — сказав, — зводьте замовити нову». Акакій Акакійович тут і всунув йому гривеника. «Дякую вам, пане, підкріплюсь трохи за ваше здоров'я, — сказав Петрович, — а вже про шинель не турбуйтесь: вона ні на що годяще не годиться. Нову шинель я вже вам пошию на славу, тут ми докажемо».

Акакій Акакійович ще був знову про те, щоб латати, та Петрович не дочув і сказав: «А що нову я вам пошию безпремінно, то вже зводьте покластися, старання докладемо. Можна буде навіть так, як пішла мода, комір буде застібатись на срібні лапки під апліке».

Отут і побачив Акакій Акакійович, що без нової шинелі не можна обійтись, і зовсім занепав духом. Та як же, справді, за що, за які гроші її справити? Звісно, можна було б трохи покластися на майбутню нагороду до свят, та ці гроші давно вже призначені й розподілені наперед. Треба було справити нові панталони, заплатити шевцеві давній борг за зроблені нові пришви до старих халяв, та слід було замовити швачці три сорочки і зо дві штуки тієї білизни, що її непристойно називати в друкованім слові: одно слово, всі гроші зовсім мали розійтися, і якби навіть директор був такий милостивий, що, замість сорока карбованців нагороди, приділив би сорок п'ять чи п'ятдесят, то все ж залишиться така дрібниця, що в шинельному капіталі буде краплиною в морі. Хоча, звісно, він знав, що в Петровича була примха загнути раптом чорт знає яку непомірну ціну, так що вже бувало сама жінка не могла здержатись, щоб не скрикнути: «Що ти, з глузду з'їхав, дурню отакий! Іншим разом ні за що візьме роботу, а оце надало йому загнути таку

— А шинель же моя! — сказав один з них
громовим голосом.

ціну, що й сам її не варт». Хоча, звісно, він знав, що Петрович і за вісімдесят карбованців візьметься пошити; та все ж звідки узяти ці вісімдесят карбованців? Половину ще можна б знайти: половина знайшлася б; може, навіть трохи й більше; та де взяти другу половину?.. Але спершу читачеві треба знати, де взялася перша половина. Акакій Акакійович мав звичку з кожного витрачуваного карбованця відкладати по шажку в невеличку скриньку, замкнену на ключ, з прорізаною зверху дірочкою, щоб кидати туди гроші. Наприкінці кожного півріччя він ревізував заощаджену мідну суму й заміняв її на дрібне срібло. Так робив він з давніх-давен, і таким способом за кілька років зібралося грошей більше ніж сорок карбованців. Отже, половина була в руках; та де ж узяти другу половину? Де взяти другі сорок карбованців? Акакій Акакійович думав-думав і вирішив, що треба буде зменшити заведені витрати хоча б принаймні протягом одного року: вивести з ужитку чай вечорами, не світити вечорами свічки, а як треба буде що робити, іти в кімнату хазяйки й працювати при її свічці; ходячи вулицею, ступати якомога легше й обережніше по камінню й плитах, мало не навшпиньках, щоб таким чином не стерти скорочасно підметок; якомога рідше віддавати прачці прати білизну, а щоб не заношувалась, то кожного разу, приходячи додому, скидати її й залишатися в самому тільки демікотоновому халаті, дуже давньому і милуваному навіть самим часом. Треба сказати правду, що спочатку йому було трохи трудно звикати до таких обмежень, та потім якось воно звиклося і пішло на лад; він зовсім привчився навіть голодувати вечорами; та зате він живився духовно, носячи в думках своїх вічну ідею майбутньої шинелі. З того часу неначе саме існування його стало якимось повнішим, ніби він одружився, неначе якась інша людина присутня була з ним, неначе він був не сам, а якась приємна подруга життя згодилася з ним проходити разом життєву путь, — і подруга ця була не хто інша, як та ж шинель на товстій ваті, на міцній підкладці, що її й не зносити. Він став якийсь жвавіший, навіть твердіший характером, як людина, що вже визначила й поставила собі мету. З обличчя і з вчинків його зникли самі собою сумнів, вагання, словом — усі нерішучі й непевні риси. Вогонь часом з'являвся в очах його, в голові навіть мелькали найсміливіші й найзухваліші думки: а чи не покласти, справді, куницю на комір? Роздумування про це мало не призвело його до неуважності. Одного разу, переписуючи папір, він мало не зробив навіть помилки, так що майже вголос крикнув: «ух!» і перехрестився. Протягом кожного місяця він хоч один раз навідувався до Петро-

вича, щоб поговорити про шинель: де краще купити сукна, і якого на колір, і в яку ціну, і хоч трохи заклопотаний, та завжди задоволений повертався додому, помишляючи, що прийде ж, нарешті, час, коли все це купиться і шинель буде пошита. Діло пішло навіть швидше, ніж він сподівався. Наперекір усім сподіванням, директор призначив Акакію Акакійовичу не сорок і не сорок п'ять, а цілих шістдесят карбованців: чи передчував він, що Акакію Акакійовичу потрібна шинель, чи само собою воно так склалось, та тільки в нього через це виявилося зайвих двадцять карбованців. Це прискорило хід діла. Ще яких-небудь два-три місяці невеликого голодування— і в Акакія Акакійовича набралося, справді, близько вісімдесяти карбованців. Серце його, загалом дуже спокійне, почало битися. Першого ж дня він вирушив разом з Петровичем по крамницях. Купили сукна дуже гарного — і не диво, бо про це думали ще за півроку раніше, і не було того місяця, щоб не заходили до крамниць примірятися до цін; зате сам Петрович сказав, що кращого сукна й не буває. На підкладку вибрали коленкору, але такого добротного та міцного, що він, як говорив Петрович, був ще кращий за шовк і навіть на вигляд показніший і глянцовитіший. Куниці не купили, бо вона була, справді, дорога, а замість неї вибрали кішку, найкращу, яка тільки знайшлася в крамниці, кішку, яка здаля могла завжди видатись за куницю. Петрович порався з шинелею тільки два тижні, бо чимало було стебнування, а то вона була б готова раніш. За роботу Петрович узяв дванадцять карбованців — менш ніяк не можна було: геть чисто все було шито на шовку, подвійним дрібним швом, і по кожному шву Петрович потім проходив власними зубами, витискуючи ними всякі фігури. Це було... трудно сказати, в який саме день, та, мабуть, в найурочистіший день у житті Акакія Акакійовича, коли Петрович приніс, нарешті, шинель. Він приніс її ранком, перед тою самою годиною, коли треба було йти до департаменту. Ніколи б іншим часом не припала так до речі шинель, бо вже починалися досить міцні морози і, здавалося, мали ще збільшитись. Петрович з'явився з шинелею, як і подобає пристойному кравцеві. На обличчі його з'явився вираз такий значущий, якого Акакій Акакійович ніколи ще не бачив. Здавалося, він відчув повною мірою, що зробив неабияке діло і що враз показав у собі безодню, яка розділяє кравців, що пришивають тільки підкладки та перешивають, від тих, що шиють нове. Він вийняв шинель з носової хустки, в якій приніс її; хустка була тільки що від прачки; він уже потім згорнув її і поклав до кишені для вжитку. Вийнявши шинель, він дуже гордо поглянув і,

тримаючи в обох руках, накинув дуже вправно на плечі Акакію Акакійовичу; потім потяг і обсмикнув її ззаду рукою донизу; далі драпірував нею Акакія Акакійовича трохи нарозпашку. Акакій Акакійович, як людина літня, хотів спробувати в рукава; Петрович поміг надіти і в рукава — вийшло, що і в рукава було добре. Одно слово, виявилося, що шинель була зовсім і якраз до міри. Петрович не пропустив нагоди сказати, що він так тільки, тому що живе без вивіски на невеликій вулиці, і до того ж давно знає Акакія Акакійовича, тому взяв так дешево; а на Невському проспекті з нього взяли б за саму тільки роботу сімдесят п'ять карбованців. Акакій Акакійович про це не хотів розводитися з Петровичем, та й боявся всяких великих сум, якими Петрович так любив напускати туману. Він розплатився з ним, подякував і вийшов одразу ж у новій шинелі до департаменту. Петрович пішов слідом за ним і, залишаючись на вулиці, довго ще дивився здаля на шинель і потім пішов навмисне вбік, щоб, обійшовши кривим провулком, забігти знову на вулицю й подивитися ще раз на свою шинель з другого боку, тобто просто спереду. Тим часом Акакій Акакійович ішов у найсвятковішому настрої всіх почувань. Він відчував кожну мить хвилини, що на плечах у нього нова шинель, і кілька разів навіть усміхнувся від внутрішнього задоволення. Та й справді, дві вигоди: одне те, що тепло, і друге, що гарно. Дороги він не примітив зовсім і опинився враз у департаменті; в швейцарській він скинув шинель, обдивився її навкруги і доручив під особливий нагляд швейцарові. Невідомо, яким способом у департаменті враз всі дізналися, що в Акакія Акакійовича нова шинель, і що капота вже більше не існує. Всі тієї ж хвилини вибігли у швейцарську дивитися нову шинель Акакія Акакійовича. Стали поздоровляти його, вітати, так що той спершу тільки усміхався, а потім стало йому навіть соромно. Коли ж усі, приступивши до нього, почали говорити, що треба сприснути нову шинель і що принаймні він повинен запросити їх на вечірку, Акакій Акакійович оторопів зовсім, не знав, що йому робити, що його відповідати і як відмогтися. Він уже хвилин через декілька, увесь зачервонівшись, почав був запевняти досить простодушно, що це зовсім не нова шинель, що це так собі, що це стара шинель. Нарешті один із чиновників, якийсь навіть помічник столоначальника, мабуть, для того; щоб показати, що він зовсім не гордовитий і знається навіть з нижчими за себе, сказав: «Так тому й бути, я замість Акакія Акакійовича справляю вечірку, і прошу до мене сьогодні на чай: я ж, як на те, сьогодні іменинник». Чиновники, натурально, тут же й поздоровили по-

мічника столоначальника і охоче пристали на запросини. Акакій Акакійович став був відмагатися, та всі почали говорити, що нечемно, що просто стид і сором, і він уже не міг відмовитися. А втім, йому потім стало приємно, коли згадав, що він матиме через те нагоду пройтися навіть увечері в новій шинелі. Весь цей день був для Акакія Акакійовича справді найбільшим урочистим святом. Він повернувся додому в найщасливішому настрої, скинув шинель і почепив її обережно на стіні, намилувавшись ще раз сукном та підкладкою, і потім навмисне вийняв, для порівняння, колишній капот свій, що зовсім розлізся. Він поглянув на нього і сам аж засміявся: така була велика різниця! І довго ще потім за обідом він усе всміхався, як тільки пригадував собі, в якому стані був його капот. Пообідав він весело і після обіду вже нічого не писав, а так трошки посибаритствував на постелі, поки стемніло. Потім, не відкладаючи діла, одягся, надів на плечі шинель і вийшов на вулицю. Де саме жив чиновник, що запросив гостей, на жаль, не можемо сказати: пам'ять починає нас дуже зраджувати, і все, що тільки є в Петербурзі, всі вулиці й будинки злилися й перемішалися так у голові, що вельми важко добути звідти що-небудь у пристойному вигляді. Як би там не було, але певно принаймні те, що чиновник жив у кращій частині міста, виходить, дуже неблизько від Акакія Акакійовича. Спершу треба було Акакію Акакійовичу пройти деякі безлюдні вулиці з скупим освітленням, але, в міру наближення до квартири чиновника, вулиці ставали жвавіші, людніші, ясніше освітлені. Пішоходи стали мелькати частіше, почали траплятися й дами, гарно одягнені, на чоловіках траплялися боброві коміри, рідше стрівалися ваньки з дерев'яними ґратчастими своїми санками, утиканими позолоченими гвіздочками — навпаки, все стрівалися лихачі в малинових плисових шапках, з лакованими санками, з ведмежими запонами, і перелітали вулицю, рипплячи колесами по снігу, карети з прикрашеними козлами. Акакій Акакійович дивився на все це, як на новину: він уже кілька років не виходив вечорами на вулицю. Спинився зацікавлено проти освітленого вікна магазина подивитись на картину, де змальовано було якусь вродливу жінку, що скидала з себе черевик, оголивши таким чином усю ногу, дуже непогану; а за її спиною, з дверей другої кімнати, виставив голову якийсь чоловік з бакенбардами і красивою іспаньйолкою під губою. Акакій Акакійович похитав головою й усміхнувся і потім пішов своєю дорогою. Чого він усміхнувся, чи тому, що побачив річ зовсім незнайому, а проте таку, що в кожного про неї зберігається якесь почуття, чи подумав він, як і багато інших чи-

новників, таке: «Ну, ці вже мені французи! що й казати, вже якщо захочуть що-небудь той, то вже точно той...» А можливо, навіть і цього не подумав — не можна ж залізти в душу людині й дізнатися про все, що вона тільки думає. Нарешті добрався він до дому, де квартирував помічник столоначальника. Помічник столоначальника жив на широку ногу: на сходах світив ліхтар, квартира була на другому поверсі. Увійшовши до передпокою, Акакій Акакійович побачив на підлозі цілі ряди калош. Між ними, посеред кімнати, стояв самовар, що шумів і пускав клуби пари. На стінах висіли все шинелі та плащі, і поміж них деякі були навіть з бобровими комірами чи з бархатними вилогами. За стіною було чути шум і гомін, що враз стали ясні й дзвінкі, коли відчинилися двері й вийшов лакей з підносом, заставленим випорожненими склянками, молочником і кошиком сухарів. Видко, що вже чиновники давно зібрались і випили по першій склянці чаю. Акакій Акакійович, почепивши сам шинель свою, увійшов у кімнату, і перед ним мелькнули заразом свічки, чиновники, люльки, столи для карт, і неясно вразили його вухо: швидка розмова, що здіймалася з усіх боків, та грюкіт пересуваних стільців. Він зупинився дуже ніяково серед кімнати, шукаючи та намагаючись придумати, що йому робити. Та його вже побачили, галасливо привітали і всі пішли ту ж мить до передпокою і знову оглянули його шинель. Акакій Акакійович, хоч був трохи й сконфужений, але бувши людиною щиросердою, не міг не порадуватись, що всі похвалили шинель. Потім, звісно, всі облишили його і шинель, і повернулися, як водиться, до столів, призначених для віста. Все це: шум, гомін і натовп, все це якесь дивне було Акакію Акакійовичу. Він просто не знав, як йому бути, куди подіти руки, ноги й всього себе; нарешті, підсів він до гравців, дивився в карти, заглядав тому чи тому в обличчя і через деякий час почав позіхати, відчуваючи нудьгу, тим більше, що давно настала та година, коли він звик лягати спати. Він хотів попрощатися з господарем, та його не пустили, кажучи, що неодмінно треба випити на честь обнови по бокалу шампанського. Через годину подали вечерю, де були вінегрет, холодна телятина, паштет, кондитерські пиріжки і шампанське. Акакія Акакійовича примусили випити два бокали, після яких він відчув, що в кімнаті стало веселіше, проте ніяк не міг забути, що вже дванадцята ґодина і що давно пора додому. Щоб як-небудь не заманулось господареві затримати його, він потихеньку вийшов з кімнати, знайшов у передпокої шинель, що, як він з жалем побачив, лежала на підлозі, обтрусив її, зняв з неї кожну пір'їнку, надяг на плечі і зійшов сходами на

вулицю. На вулиці все ще було ясно. Деякі роздрібні крамнички, ці незмінні клуби дворового і всякого люду, були відчинені, інші ж, які були позамикані, показували, проте, довгий струмінь світла на всю щілину в дверях, яка означала, що вони там не позбулися ще товариства і, певно, дворові служниці або слуги ще докінчують свої пересуди й розмови, викликаючи в своїх панів цілковиту непевність щодо місця свого перебування. Акакій Акакійович ішов у веселому настрої, навіть побіг був раптом, не знати чого, за якоюсь дамою, що блискавкою промайнула повз нього і в якої кожна частина тіла була сповнена надзвичайного руху. Та, проте, він одразу ж спинився і знов пішов, як і раніш, дуже тихо, здивувавшись навіть зі своєї моторності, що невідомо звідки взялася. Незабаром простяглися перед ним ті пустельні вулиці, що навіть і вдень не такі й веселі, а ввечері то й поготів. Тепер вони стали ще глухіші та відлюдніші: ліхтарів порідшало — масла, як видно, вже менше видавалося; почалися дерев'яні будинки, паркани; ніде ні душі; блищав тільки сніг на вулицях та засмучено чорніли з причиненими віконницями сонні низенькі халупки. Він наблизився до того місця, де перерізувалася вулиця безконечним майданом з ледве видними на другому боці його домами, що мав вигляд страшної пустелі.

Віддалік, бог знає де, миготів огник у якійсь будці, що, здавалося, стояла на краю світу. Веселість Акакія Акакійовича якось тут значно зменшилась. Він ступив на майдан не без якогось мимовільного остраху, начебто серце його передчувало щось недобре. Він оглянувся назад і на всі боки: наче море навколо нього. «Ні, краще й не дивитись», — подумав і йшов, заплющивши очі, і, коли розплющив, щоб глянути, чи близько кінець майдану, враз побачив, що перед ним стоять майже перед носом якісь люди з вусами, які саме, цього вже він не міг навіть розібрати. Йому затуманилося в очах і забилося в грудях. «А шинель же моя!» — сказав один з них громовим голосом, схопивши його за комір. Акакій Акакійович хотів був уже закричати «караул», як другий приставив йому до самого рота кулак завбільшки як чиновницька голова і промовив: «Ану, тільки крикни!» Акакій Акакійович почув тільки, як зняли з нього шинель, дали йому штовхана коліном, і він упав навзнак на сніг і нічого вже більше не почував. Через кілька хвилин він опам'ятався і звівся на ноги, та вже нікого не було. Він почував, що в полі холодно і шинелі нема, почав кричати, та голос, здавалося, й не думав долітати до країв майдану. Повний одчаю, не перестаючи кричати, кинувся він бігти через майдан просто до будки, біля якої стояв будочник і, спершись на свою алебарду, дивився, здається, з

цікавістю, бажаючи дізнатись, якого це чорта біжить до нього здаля і кричить людина. Акакій Акакійович, прибігши до нього, почав задиханим голосом кричати, що він спить і ні за чим не дивиться, не бачить, як грабують людину. Будочник відповів, то він не бачив нікого, що бачив, як спинили його серед майдану якісь двоє людей, але думав, що то були його приятелі; а нехай він, замість того, щоб задарма лаятись, піде завтра до наглядача, то наглядач розшукає, хто взяв шинель. Акакій Акакійович прибіг додому зовсім у безладді: волосся, яке ще водилося у невеликій кількості в нього на висках, на потилиці, геть розтріпалося; бік і груди і всі панталони були в снігу. Стара, хазяйка його квартири, зачувши сильний стукіт у двері, похапцем скочила з постелі і в черевику на одній тільки нозі побігла відчиняти двері, притримуючи на грудях своїх, ради скромності, рукою сорочку; але, відчинивши, відступила назад, побачивши в такому вигляді Акакія Акакійовича. Коли ж розповів він, що сталося, вона сплеснула руками і сказала, що треба йти просто до часного, що квартальний обдурить, пообіцяє й почне водити; а найкраще йти просто до часного, що він навіть їй знайомий, бо Анна, чухонка, що служила перше в неї за куховарку, стала тепер у часного за няньку, що вона часто бачить його самого, як він проїздить повз їх дім, і що він буває кожної неділі в церкві, молиться, і в той же час весело дивиться на всіх, і що, виходить, з усього видно, повинен бути доброю людиною. Вислухавши таке рішення, Акакій Акакійович засмучений побрів до своєї кімнати, і як він провів там ніч, нехай скаже той, хто може хоч трохи уявити собі становище іншого. Раненько вранці пішов він до часного; але сказали, що спить; він прийшов о десятій — сказали знову: спить; він прийшов об одинадцятій годині — сказали: та нема часного дома; він в обідню пору — та писарі в прихожій ніяк не хотіли пустити його і хотіли неодмінно знати, за яким він ділом і яка його потреба привела, і що таке сталося. Отож, нарешті, Акакій Акакійович вперше в житті захотів показати характер і сказав навідріз, що йому треба персонально бачити самого часного, що вони не сміють його не допустити, і що він прийшов з департаменту за казенним ділом, а що ось як він на них поскаржиться, то вже тоді вони знатимуть. Проти цього писарі не посміли нічого сказати, і один з них пішов викликати часного. Часний якось дуже чудно сприйняв розповідь про пограбування шинелі. Замість того, щоб звернути увагу на головний пункт справи, він почав розпитувати в Акакія Акакійовича: та чого він так пізно повертався, та чи не заходив він і чи не був у якомусь непорядному

домі, отож Акакій Акакійович сконфузився зовсім і вийшов од нього, сам не певний, чи набере належного ходу справа про шинель, чи ні. Весь цей день він не був у департаменті (єдиний випадок у його житті). На другий день прийшов він весь блідий і в старому капоті своєму, що став іще нужденніший. Розповідь про грабіж шинелі, хоч і знайшлися такі чиновники, що не проминули навіть і тут посміятися з Акакія Акакійовича, проте багатьох зворушила. Вирішили одразу ж зробити для нього складчину, але зібрали чисту дрібницю, бо чиновники і так уже дуже витратились, підписавшись на директорський портрет і на одну якусь книгу, на пропозицію начальника відділу, що був приятель її авторові, — отже, сума зібралася нікчемна. Один якийсь, зворушений жалістю, надумався принаймні допомогти Акакієві Акакійовичу доброю порадою, сказавши, щоб він пішов не до квартального, бо, хоч і може трапитись, що квартальний, бажаючи заслужити похвалу начальства, знайде якимсь способом шинель, все ж шинель залишиться в поліції, коли він не подасть законних доказів, що вона належить йому; а найкраще, щоб він звернувся до одної *значної особи*, що *значна особа*, списавшись з ким треба, може примусити, щоб швидше пішла справа. Нічого не поробиш, Акакій Акакійович наважився йти до *значної особи.* Яка саме і в чому полягала посада *значної особи*, це й досі річ невідома. Треба знати, що *одна значна особа* недавно став значною особою, а доти був незначною особою. А втім, посада його тепер не вважалася значною, як порівняти з іншими, іще значнішими. Але завжди знайдеться таке коло людей, що для них незначне на погляд інших є вже значне. А втім, він намагався збільшити значність багатьма іншими способами, а саме: завів, щоб нижчі чиновники зустрічали його ще на сходах, коли він приходив на посаду; щоб до нього просто з'явитися ніхто не смів, а щоб відбувалось усе порядком найсуворішим: колезький реєстратор доповів би губернському секретареві, губернський секретар — титулярному чи якому випадало іншому, і щоб уже таким способом доходила справа до нього. Так воно вже на святій Русі все заражене наслідуванням, кожне передражнює й корчить свого начальника. Кажуть навіть, якийсь титулярний радник, коли призначили його за правителя якоїсь окремої невеличкої канцелярії, зараз же одгородив собі окрему кімнату, назвавши її «кімнатою присутствія», і поставив біля дверей якихось капельдинерів з червоними комірами, в галунах, що бралися за ручку дверей і відчиняли їх кожному, хто входив, хоч в «кімнаті присутствія» насилу міг уміститися звичайний письмовий стіл. Прийоми

і звичаї *значної особи* були солідні й величні, але не надто складні. Головною підвалиною його системи була строгість. «Строгість, строгість і — строгість», — говорив він звичайно і при останньому слові пильно дивився в обличчя тому, до кого говорив. Хоча, зрештою, для цього й не було ніякої причини, бо той десяток чиновників, що становили весь урядовий механізм канцелярії, і без того перебував у належнім страху: побачивши його здаля, залишав уже діло й дожидався стоячи навитяжку, поки начальник пройде через кімнату. Звичайна розмова його з нижчими відзначалася строгістю і складалася майже з трьох фраз: «Як ви смієте? Чи знаєте, з ким говорите? Чи розумієте ви, хто стоїть перед вами?» А втім, він був душею незла людина, добра з товаришами, послужлива; але генеральський чин зовсім збив його з пантелику. Діставши генеральський чин, він якось сплутався, збився з пуття і зовсім не знав, як йому бути. Коли йому випадало бути з рівними собі, він був іще людина як слід, людина дуже порядна, з багатьох поглядів навіть не дурна людина; та як тільки траплялося йому бути в товаристві, де були люди хоч на один чин нижчі проти нього, там він був просто хоч викинь: мовчав, і становище його викликало жаль ще й тому, що навіть і сам він почував, що міг би провести час незрівнянно краще. В очах його часом світилося сильне бажання пристати до якоїсь цікавої розмови та гуртка, але його спиняла думка: чи не буде це занадто вже з його боку, чи не буде фамільярно, і чи не зменшить він тим свого значення? І внаслідок таких міркувань він зоставався постійно вже в однаковому мовчазному стані, вимовляючи тільки зрідка якісь односкладні звуки, і набув таким чином титулу найнудотнішої людини. До такої ото *значної особи* з'явився наш Акакій Акакійович і з'явився в час найнесприятливіший, вельми недоречно для себе, хоча, зрештою, доречно для значної особи. Значна особа перебував у своєму кабінеті і дуже-дуже весело розговорився з одним недавно прибулим давнім знайомим і товаришем дитинства, що з ним кілька років не бачився. В цей час доповіли йому, що прийшов якийсь Башмачкін. Він спитав уривчасто: «Хто такий?» Йому відповіли: «Якийсь чиновник». — «А! може почекати, зараз не час», — сказала значна людина. Тут треба сказати, що значна людина порядно прибрехнула: в нього був час, вони давно вже з приятелем переговорили все чисто і давно вже перекладали розмову дуже довгими мовчанками, легенько тільки поплескуючи один одного по стегну і приказуючи: «Так, ото, Іване Абрамовичу!» — «Отак, Степане Варламовичу!» Та при всьому тому все ж звелів він чиновникові почекати, щоб пока-

зати приятелеві, людині, що давно не служила й засиділася дома на селі, скільки часу чиновники чекають у нього в прихожій. Нарешті, наговорившись, а ще більше намовчавшись досхочу та викуривши цигарку в дуже вигідних кріслах з відкидними спинками, він, нарешті, начебто враз згадав і сказав секретареві, що спинився біля дверей з паперами для доповіді: «Ага, там же стоїть, здається, чиновник; скажіть йому, що він може зайти». Побачивши покірливий вигляд Акакія Акакійовича та його старенький віцмундир, він обернувся до нього і раптом сказав: «Чого вам треба?» — голосом уривчастим і твердим, якого він навмисне вчився заздалегідь у себе в кімнаті, на самоті й перед дзеркалом, ще за тиждень до того, як дістав теперішню свою посаду і генеральський чин. Акакій Акакійович уже заздалегідь відчув належний острах, трохи зніяковів і, як умів, скільки могла дозволити йому здатність до мови, висловив, додаючи навіть частіше, ніж іншим разом, часточки «той», що була, мовляв, шинель зовсім нова, і тепер пограбований нелюдським способом, і що він звертається до нього, щоб він заступництвом своїм як-небудь, той, списався б з паном обер-поліцмейстером чи з ким іншим і розшукав шинель. Генералові, не знати чому, видалася така поведінка фамільярною.

— Що ж ви, шановний пане, — провадив він уривчасто, — не знаєте порядку? куди ви зайшли? не знаєте, як ведуться справи? Про це ви б повинні були спершу подати прохання до канцелярії; воно пішло б до столоначальника, до начальника відділу, потім передали б його секретареві, а секретар приставив би його вже до мене...

— Але ж, ваше превосходительство, — сказав Акакій Акакійович, намагаючись зібрати всю невеличку жменю духу, що тільки була в ньому, і почуваючи разом з тим, що він упрів страшенно, — я, ваше превосходительство, насмілився утруднити тому, що секретарі, той... ненадійний народ...

— Що, що, що? — сказав значна особа. — Звідки ви набрались такого духу? звідки ви думок таких набрались? що це за буйство таке повелося поміж молодими людьми проти начальників та вищих!

Значна особа, здавалося, не помітив, що Акакієві Акакійовичу переступило вже за п'ятдесят років. Виходить, якби він і міг назватися молодою людиною, то хіба тільки відносно, тобто відносно до того, кому вже було сімдесят років.

— Чи знаєте ви, кому ви це кажете? чи розумієте ви, хто стоїть перед вами? чи розумієте ви це? я вас питаю!

Тут він тупнув ногою, підвищивши голос до такої сильної ноти, що навіть і не Акакієві Акакійовичу зробилося б страшно. Акакій Акакійович так і обмер, заточився, затрусився всім тілом і ніяк не міг устояти: якби не підбігли тут же сторожі підтримати його, він би звалився на підлогу; його винесли майже непритомного. А значна особа, втішений тим, що ефект перевищив навіть його сподівання, і зовсім захоплений від думки, що слово його може вкинути людину в непритомність, скоса поглянув на приятеля, щоб побачити, якої він про це думки, і не без втіхи спостеріг, що приятель перебував у найнепевнішому стані і починав навіть і сам відчувати острах.

Як зійшов зі сходів, як вийшов на вулицю, нічого вже цього не пам'ятав Акакій Акакійович. Він не почував ні рук, ні ніг. За весь вік його ще так сильно не розпікав генерал, та ще й чужий. Він ішов по хуртовині, що свистіла у вулицях, роззявивши рота, збиваючись з тротуарів; вітер, петербурзьким звичаєм, віяв на нього з усіх чотирьох боків, з усіх провулків. Вмить надуло йому в горло жабу, і добився він додому, неспроможний бувши сказати жодного слова; весь розпух і зліг у постіль. Таку силу має часом належне розпікання! На другий же день виявилася в нього сильна гарячка. Завдяки великодушній підмозі петербурзького клімату, хвороба пішла швидше, ніж можна було сподіватися, і коли прийшов лікар, то він, помацавши пульс, нічого не надумався зробити, як тільки приписати припарку, єдино вже для того, щоб хворий не залишився без доброчинної допомоги медицини; а втім, тут же оповістив йому за півтори доби неминучий капут. Після чого звернувся до хазяйки і сказав: «А ви, матінко, і часу марно не гайте, замовте йому одразу ж соснову труну, бо дубова буде для нього дорога». Чи чув Акакій Акакійович ці вимовлені фатальні для нього слова, а коли чув, то чи вразили вони його тяжко, чи пожалкував він за безталанним життям своїм, — нічого про це невідомо, бо він перебував увесь час у маренні та в гарячці. Видива, одне одного дивніші, ввижалися йому безперестанку: то він бачив Петровича і замовляв йому пошити шинель з якимись пастками на злодіїв, що привиджувалися йому безперестанку під ліжком, і він щохвилини кликав хазяйку витягти в нього одного злодія навіть з-під ковдри; то запитував, чого це висить перед ним старий капот його, коли в нього є нова шинель; то здавалося йому, що він стоїть

перед генералом, вислухуючи належне розпікання, і промовляє: «Винуват, ваше превосходительство!» — то, нарешті, навіть лихословив, виголошуючи найжахливіші слова, аж стара хазяйка навіть хрестилася, зроду не чувши від нього нічого такого, тим більше, що слова ці вимовлялися безпосередньо за словом «ваше превосходительство». Далі він говорив цілковиту нісенітницю; так що нічого не можна було зрозуміти; можна було тільки бачити, що безладні слова й думки оберталися все навколо однієї і тієї ж самої шинелі. Нарешті, бідолашний Акакій Акакійович помер. Ні кімнати, ні речей його не опечатували, бо, по-перше, не було спадкоємців, а по-друге, залишилось дуже небагато спадщини, а саме: пучок гусячих пер, десть білого казенного паперу, три пари шкарпеток, два чи три ґудзики, що відірвалися від панталонів, і відомий уже читачеві капот. Кому все воно дісталось, Бог відає: цим, признатися, навіть не цікавився розповідач цієї повісті. Акакія Акакійовича одвезли й поховали. І Петербург зостався без Акакія Акакійовича, наче в ньому його ніколи й не було. Зникла і сховалась істота, ніким не оборонена, нікому не дорога, ні для кого не цікава, що навіть не привернула до себе уваги і природодослідника, який не промине настромити на шпильку звичайну муху і роздивитись її в мікроскоп; істота, що зносила покірно канцелярські глузування і без будь-якого надзвичайного діла лягла в домовину, та для якої все ж, хоч перед самим кінцем життя, промайнув світлий гість в образі шинелі, що оживив на мить злиденне життя, і на яку отак потім нестерпно звалилося нещастя, як звалюється воно на голови володарів світу цього!.. Через кілька днів після його смерті послано було до нього на квартиру з департаменту сторожа з наказом негайно з'явитися: начальство, мовляв, кличе; але сторож мусив був повернутися ні з чим, доповівши, що не може вже прийти, і на запитання: «з якої причини?» відповів словами: «Та так: він уже помер; три дні як поховали». Отак довідалися в департаменті про смерть Акакія Акакійовича, і на другий день на його місці сидів інший чиновник, значно вищий на зріст, що виставляв літери не таким рівним почерком, а куди похиліше й косіше.

Та хто міг би уявити, що це ще не все про Акакія Акакійовича, що судилося йому кілька днів прожити гучно по своїй смерті, ніби в нагороду за не помічене ніким життя? Але так трапилось, і бідна історія наша несподівано набуває фантастичного закінчення. По Петербургу раптом пішли чутки, що біля Калинкиного мосту і далеко подалі став появлятися ночами мрець в образі чиновника,

що шукає якусь украдену шинель, і, під приводом украденої шинелі, здирає з усіх плечей, не зважаючи ні на чин, ні на звання, всякі шинелі: на котах, на бобрах, на ваті, єнотові, лисячі, ведмежі шуби, одно слово, всякого роду хутра й шкури, які тільки вигадали люди, щоб прикрити власну. Один з департаментських чиновників на власні очі бачив мерця і впізнав у ньому одразу Акакія Акакійовича; але це нагнало на нього такого страху, що він кинувся бігти скільки сили й через те не міг гаразд роздивитись, а бачив тільки, як той здаля посварився на нього пальцем. Звідусіль надходили безперестанку скарги, що спини й плечі, нехай би вже тільки титулярних, а то й тайних радників, зазнають справжньої простуди з причини частого здирання шинелі. В поліції видано було наказ спіймати мерця хоч би що, живого чи мертвого, і покарати його, для прикладу іншим, найнемилосерднішим способом, і його за малим було не спіймали. Якраз будочник якогось кварталу в Кирюшкиному провулку схопив був уже зовсім мерця за комір на місці злочину, коли той намірився здерти фризову шинель з якогось відставного музиканта, що свистів у свій час на флейті. Схопивши його за комір, він викликав своїм криком двох товаришів, доручивши їм тримати його, а сам поліз на якусь хвилину за халяву, щоб добути звідти тавлинку з табакою, освіжити на якийсь час шість разів на віку примороженого носа свого; але табака, мабуть, була така, що її не міг витримати навіть і мрець. Не встиг будочник, затуливши пальцем свою праву ніздрю, потягти лівою півжмені, як мрець чхнув так сильно, що зовсім забризкав їм усім трьом очі. Поки вони піднесли кулаки протерти їх, і слід мерця пропав, так що вони й не знали навіть, чи був він справді в їх руках. Відтоді у будочників з'явився такий страх до мерців, що навіть побоювалися хапати й живих. І тільки здаля покрикували: «Гей, ти, рушай своєю дорогою!» — і мрець-чиновник почав з'являтись навіть за Калинкиним мостом, наганяючи великого страху на всіх полохливих людей. Та ми, однак, зовсім забули про *одну значну особу,* який, правду кажучи, мабуть, чи не був причиною фантастичного повороту, зрештою, зовсім правдивої історії. Насамперед обов'язок справедливості вимагає сказати, що *одна значна особа,* незабаром по відході нещасного, рознесеного в пух Акакія Акакійовича, відчув щось ніби жаль. Почуття жалю було йому властиве; серце його знало чимало добрих порухів, дарма що чин дуже часто заважав їм виявлятися. Як тільки вийшов з кабінету приїжджий приятель, він навіть задумався про бідолашного Акакія Ака-

кійовича, і з цього часу мало не щодня ввижався йому блідий Акакій Акакійович, що не витримав службового розпікання. Думка про нього такою мірою непокоїла його, що через тиждень він навіть послав до нього чиновника, щоб довідатись, що він і як, і чи не можна, справді, чим допомогти йому; і коли йому доповіли, що Акакій Акакійович нагло помер з гарячки, це його навіть вразило, він почув докори сумління і весь день був у поганому настрої. Щоб якось розважитись і забути про неприємне враження, вирядився він на вечірку до одного з приятелів своїх, де застав чимале товариство, а що найкраще, всі там були майже в однаковім чині, отож йому ніщо не могло заважати. Це мало надзвичайний вплив на душевний його стан. Він розходився, став приємним у розмові, чемним, одно слово, провів вечір дуже приємно. За вечерею випив він склянок зо дві шампанського — спосіб, що, як відомо, добре впливає щодо веселощів. Шампанське схилило його до всяких екстреностей, а саме: він надумався не їхати ще додому, а заїхати до однієї знайомої дами, Кароліни Іванівни, дами, здається, німецького походження, до якої він мав зовсім приятельські почуття. Треба сказати, що значна особа був уже чоловік немолодий, добрий сім'янин, поважний батько родини. Два сини, що з них один служив уже в канцелярії, і вродлива шістнадцятилітня дочка, з трохи вигнутим, але гарненьким носиком, приходили щодня поцілувати його руку, приказуючи: «bonjour, papa!»[1] Дружина його, жінка ще свіжа й навіть зовсім непогана, давала йому спершу поцілувати свою руку і потім, перевернувши її на другий бік, цілувала його руку. Але значна особа цілковито, зрештою, задоволений домашніми родинними ніжностями, вважав за пристойне мати для дружніх стосунків приятельку в іншій частині міста. Ця приятелька була нічим не краща і не молодша за дружину його; але такі вже загадки бувають на світі, і розбиратись у них не наше діло. Отож, значна особа зійшов сходами, сів у сани і сказав кучерові: «До Кароліни Іванівни», — а сам, закутавшись дуже розкішно в теплу шинель, перебував у тому приємному стані, що кращого й не вигадаєш для росіянина, тобто коли сам ні про що собі не думаєш, а тим часом думки самі впадають в голову, одна за одну приємніші, не завдаючи навіть клопоту ганятися за ними та шукати їх. Сповнений утіхи, він потроху пригадував усі веселі хвилини проведеного вечора, всі слова, що викликали сміх у невеличкому товаристві; багато з них

[1] Добрий день, тату! *(фр.)*

він навіть повторював півголосом і вважав, що вони такі ж смішні, як і раніш, а тому й не дивно, що й сам посміхався від щирого серця. Зрідка заважав йому, проте, поривчастий вітер, що, вихопившись раптом, бог знає звідки і не знати з якої причини, так і стьобав по обличчю, закидаючи його жменями снігу, здиблюючи, як парус, комір шинелі, або враз із надприродною силою накидаючи його на голову йому і завдаючи таким чином безнастанного клопоту з нього виборсуватись. Враз відчув значна особа, що його схопив хтось дуже міцно за комір. Обернувшись, він побачив чоловіка, невеликого на зріст, в старому, поношеному віцмундирі, і не без жаху впізнав у ньому Акакія Акакійовича. Обличчя в чиновника було бліде, як сніг, і мало вигляд зовсім як у мерця. Але жах значної особи переступив усі межі, коли він побачив, що рот мерця скривився і, дихнувши на нього страшною домовиною, вимовив такі слова: «А! то ось ти, нарешті! нарешті, я тебе, той, впіймав за комір! твоя шинель мені й потрібна! не потурбувався про мою, та ще й вилаяв — віддавай же тепер свою!» Бідна *значна особа* мало не вмер. Хоч який він був крутий у канцелярії та взагалі перед нижчими, і хоч, поглянувши на самий мужній вигляд його та поставу, кожний говорив: «У, який характер!» — але тут він, подібно до багатьох, що мають богатирську зовнішність, відчув такий страх, що не без причини почав навіть побоюватись якого-небудь хворобливого припадку. Він сам навіть скинув мерщій з плечей шинель свою і крикнув кучерові не своїм голосом: «Гони щодуху додому!» Кучер, почувши голос, що підвищується звичайно в рішучі хвилини і навіть у супроводі дечого значно більше діючого, втягнув на всякий випадок свою голову в плечі, замахнувся батогом і помчав, як стріла. Хвилин щось за шість значна особа вже був біля ґанку свого дому. Блідий, переляканий і без шинелі, замість до Кароліни Іванівни, приїхав він додому, доплентався сяк-так до своєї кімнати і перебув ніч у такому великому розладі, що на другий день вранці за чаєм дочка сказала йому просто: «Ти сьогодні зовсім блідий, тату». Але тато мовчав і нікому й слова про те, що з ним трапилось, і де він був, і куди хотів їхати. Ця пригода справила на нього сильне враження. Він навіть не так часто почав говорити підлеглим: «Як ви смієте, чи розумієте ви, хто перед вами?»; а коли й говорив, то вже не раніш, як вислухавши спершу, про що мова. Та ще дивніше те, що відтоді зовсім перестав з'являтися чиновник-мрець; видно, генеральська шинель була зовсім до міри; принаймні вже ніде не чути було таких випадків, щоб здира-

ли з кого шинель. А втім, багато невсипущих та клопітливих людей ніяк не хотіли заспокоїтись і говорили, що в далеких частинах міста все ще з'являвся чиновник-мрець. І справді, один коломенський будочник бачив на власні очі, як показався з-за одного будинку привид; але, бувши з природи своєї трохи безсилий, так що одного разу звичайний підсвинок, кинувшись із якогось приватного дому, збив його з ніг, на превеликий сміх візників, що стояли навколо, з яких він постягав за таке глузування по одному шагу на табаку, отож бувши безсилим, він не насмілився спинити його, а йшов собі за ним у темряві доти, аж поки привид кінець кінцем озирнувся і, спинившись, запитав: «Тобі чого хочеться?» — і показав такого кулака, якого і в живих не побачиш. Будочник сказав: «Нічого», — та й повернувся одразу ж назад. Привид, проте, був уже куди вищий на зріст, носив превеликі вуса і, попрямувавши, як здавалось, до Обухового мосту, зник зовсім у нічній темряві.

КОЛЯСКА

Містечко Б. дуже повеселішало, коли почав стояти в ньому *** кавалерійський полк. А до того часу було в ньому страх як нудно. Коли, бувало, проїздиш ним та поглянеш на низенькі мазані домочки, що дивляться на вулицю до неможливості кисло, то... сказати несила, що робиться тоді на серці: така нудьга, ніби от чи в карти програвся, чи встругнув не до речі якусь дурницю, одно слово: негаразд. Глина на них обвалилась від дощу, і стіни, замість білих, зробилися рябими; покрівлі здебільшого вкриті очеретом, як воно звичайно буває по південних містах наших; садочки, задля кращого виду, городничий давно звелів вирубати. На вулицях живої душі не стрінеш, хіба тільки півень перейде через бруківку, м'яку, як подушка від злеглого на чверть пилу, який при найменшому дощі перетворюється на болото, і тоді вулиці в містечку Б. наповнюються тими опасистими тваринами, яких тамтешній городничий називає французами. Виставивши серйозні морди із своїх купелів, вони зчиняють таке рохкання, що переїжджому залишається тільки чимдуж поганяти коней. А втім, переїжджого не так то й побачиш у містечку Б. Зрідка, дуже зрідка який-небудь поміщик, власник одинадцяти душ селян, у китайковім сюртуку тарабанить по бруківці якоюсь чи то бричкою, чи то возом, визираючи з-за купи мішків із борошном і постьобуючи гніду кобилу, що за нею слідом біжить лоша. Сам навіть базарний майдан має досить сумний вигляд: кравців будинок виходить надзвичайно безглуздо не цілим фасадом, а тільки рогом; проти нього будується років п'ятнадцять якась кам'яна будівля на двоє вікон; далі стоїть сам по собі новомодний дощаний паркан, пофарбований сірою фарбою під болотяний колір, який на зразок іншим будівлям збудував городничий в часи своєї молодості, коли не мав іще звичаю спати зараз-таки по обіді й пити на ніч якийсь декокт, заправлений сухим аґрусом. В інших місцях майже все пліт; серед майдану маленькі крамнички; в них завжди можна примітити в'язку бубли-

ків, бабу в червоній хустці, пуд мила, декілька фунтів гіркого мигдалю, стрілецький шріт, демікотон і двох купецьких прикажчиків, що з ранку до вечора грають коло дверей у швайки.

Та як почав стояти в повітовому містечку Б. кавалерійський полк, все змінилося. Вулиці застрокатіли, ожили, одно слово, набули зовсім іншого вигляду. Низенькі домочки раз у раз бачили, як проходить повз них моторний ставний офіцер з султаном на голові, прямуючи до товариша поговорити про підвищення в чині, про чудесний тютюн, а інколи то й поставити потайки від генерала на карту дрожку, що її можна б назвати полковою, бо вона, не виходячи з полку, встигала обходити всіх: сьогодні катався нею майор, завтра стояла вже вона в поручиковій стайні, а за тиждень, глянь, знову майорів денщик підмащував її салом. Дерев'яний пліт між будинками весь був укритий вивішеними на сонці солдатськими кашкетами; сіра шинеля стирчала доконче десь на воротях; по завулках траплялися солдати з такими шорсткими вусами, як щітки для чобіт. Вуса ці можна було бачити скрізь. Чи зберуться ото на ринку з кошиками міщанки, з-за плечей їх, так уже й знай, виглядають вуса. На лобному місці солдат з вусами, так уже і знайте, милив бороду якому-небудь сільському тюхтієві, що тільки кректав, закотивши очі під лоб. Офіцери оживили міське товариство, яке доти складалося тільки із судді, що жив в одному домі з якоюсь дияконихою, і городничого, чоловіка статечного, але звиклого спати цілісінький день: від обіду до вечора і з вечора до обіду.

Товариство зробилося ще численніше і веселіше, коли переведено було сюди квартиру бригадного генерала. Поміщики з околишніх сіл, про яких досі ніхто й не догадувався, що є вони на світі, почали приїжджати частіше до повітового містечка, щоб побачитися з панами офіцерами, а то й заграти в банчик, який уже дуже невиразно уявлявся в голові їхній, заклопотаній посівами, жінчиними дорученнями та зайцями. Дуже шкода, що не можу пригадати, з якої саме нагоди бригадний генерал давав великий обід; заготовлено для нього було навдивовижу багато: стукотіння кухарських ножів у генеральській кухні чути було ще від міської застави. Увесь чисто ринок було закуплено для обіду, так що суддя зі своєю дияконихою змушений був їсти самі тільки гречані коржі та кисіль із крохмалю. Невелике подвір'ячко біля генеральської квартири геть усе було заставлене дрожками та колясками. Гості все були чоловіки: офіцери та деякі околишні поміщики. Із поміщиків найвизначніший був Піфагор Піфагорович Чертокуцький, один із го-

ловних аристократів у Б... повіті, що більше за всіх галасував на виборах і приїздив туди прегарною коляскою. Він служив перше в одному з кавалерійських полків, був одним із числа значних і поважних офіцерів. Принаймні його бачили на багатьох балах та вечірках, де тільки кочував їх полк; а втім, про це можна розпитати панночок Тамбовської та Симбірської губерній. Дуже може бути, що він посіяв би й по інших губерніях вигідну для себе славу, коли б не вийшов у відставку через один випадок, який звичайно зветься неприємною історією: чи то він дав комусь за давніх років ляпаса, чи то йому дано його, про це певно не знаю, справа лише в тім, що його попросили вийти у відставку. А втім, він аж ніяк не втратив од цього своєї ваги: носив фрак із високою талією, на зразок військового мундира, на чоботях остроги і під носом вуса, щоб, бува, не подумали дворяни, ніби він служив у піхоті, яку він згорда називав іноді піхтурою, а іноді піхонтарією. Він бував на всіх багатолюдних ярмарках, куди осередина Росії, що складається з мамок, дітей, дочок і товстих поміщиків, наїздила веселитись бричками, таратайками, тарантасами і такими каретами, які й уві сні нікому не снились. Він носом чув, де стояв кавалерійський полк, і завжди приїздив одвідати панів офіцерів. Дуже спритно вискакував перед ними зі своєї легенької колясочки чи дрожки і на диво скоро знайомився. Минулих виборів дав він дворянству чудесний обід, на якому оголосив, що коли тільки його виберуть на предводителя, то він поставить дворян на щонайкращу ногу. Взагалі тримався по-панськи, як то кажуть у повітах та губерніях, одружився він з досить гарненькою, взяв за нею двісті душ посагу і кілька тисяч капіталу. Капітал зараз-таки пішов на шестірку справді-таки знаменитих коней, золочені замки до дверей, ручну мавпу для дому і француза-дворецького. А двісті душ, разом з двома сотнями його власних, були заставлені в ломбарді, задля якихось комерційних справ. Одно слово, був з нього поміщик як слід... Хоч куди поміщик. Опріч нього на обіді в генерала було іще декілька поміщиків, та про них нема чого казати. Решта були все військові з того ж таки полку і два штаб-офіцери: полковник та досить огрядний майор. Сам генерал був дебелий і товстий, а втім хороший начальник, як казали про нього офіцери. Говорив він досить густим, значущим басом. Обід був навдивовижу: осетрина, білуга, стерляді, дрохви, спаржа, перепілки, куріпки, гриби доводили, що кухар іще з учорашнього дня не брав у рот гарячого, і чотири солдати з ножами в руках виробляли, йому помагаючи, *фрикасеї* та *желеї*. Сила

пляшок, довгих з лафітом, короткошиїх з мадерою, прегарний літній день, вікна, відчинені навстіж, тарілки з льодом на столі, відстебнутий останній ґудзик у панів офіцерів, розтріпана маніжка у власників широчезного фрака, перехресна розмова, заглушувана генеральським голосом та заливана шампанським, — усе пасувало одно до одного. По обіді всі встали з приємною важкістю в шлунках і, запаливши люльки з довгими та короткими чубуками, вийшли з чашками кофе в руках на ґанок.

У генерала, полковника і навіть у майора мундири були зовсім розстебнуті, так що трохи видно було благородні підтяжки з шовкової матерії, але панове офіцери, зберігаючи належну пошану, зоставалися з застебнутими, за винятком трьох останніх ґудзиків.

— От тепер можна на неї глянути, — сказав генерал. — Будь ласка, голубо, додав він, звертаючись до свого ад'ютанта, досить моторного, приємного на вигляд молодця, — скажи-но, щоб привели сюди гніду кобилу! Ось ви побачите самі. — Тут генерал потяг із люльки й випустив дим. — Їй ще нема тут справжнього догляду: трекляте городисько, немає путящої стайні. Коняка, пуф, пуф, дуже добра!

— І давно, ваше превосходительство, пуф, пуф: зволили придбати її? — сказав Чертокуцький.

— Пуф, пуф, пуф, ну... пуф, не так давно. Оце тільки два роки, як я взяв її з заводу!

— І продано вам її, з ласки вашої, уже виїжджену, чи вже тут її зволили виїздити?

— Пуф, пуф, пу, пу, пу... у... у... ф, тут, — сказавши це, генерал весь потонув у диму.

Тим часом із стайні вискочив солдат, застукотіли копита, нарешті з'явився другий у білім балахоні з чорними величезними вусами, ведучи за вуздечку тремтячу полохливу кобилу, яка, піднявши зненацька голову, мало не підняла вгору солдата, що присів до землі, разом з вусами. «Ну-бо, ну! Аграфено Іванівно!» — промовляв він, підводячи її до ґанку.

Кобила звалась Аграфена Іванівна: сильна та дика, як південна красуня, вона вдарила копитами в дерев'яний ґанок і враз зупинилась.

Генерал, опустивши люльку, почав із задоволеним виглядом дивитись на Аграфену Іванівну. Сам полковник, зійшовши з ґанку, взяв Аграфену Іванівну за морду. Сам майор поплескав Аграфену Іванівну по нозі, інші поцмокали язиком.

Чертокуцький зійшов з ґанку й зайшов до неї ззаду. Солдат, виструнчившись і держачи уздечку, дивився гостям просто в очі, наче хотів ускочити в них.

— Дуже, дуже хороша! — сказав Чертокуцький, — з усіх боків показна коняка! а дозвольте, ваше превосходительство, спитати, як вона ходить?

— Хода в неї добра; тільки... чорт його знає... отой дурень фершал дав їй якихось там пілюль, і ось уже два дні все чхає.

— Дуже, дуже хороша. А чи маєте, ваше превосходительство, відповідний екіпаж?

— Екіпаж?.. Та це ж верхова коняка.

— Я це знаю; але я спитав, ваше превосходительство, для того, щоб довідатись, чи маєте ви й для інших коней відповідний екіпаж?

— Ну, екіпажів у мене не надто багато. Мені, правду вам сказавши, давно хочеться мати модну коляску. Я писав про це братові моєму, що тепер у Петербурзі, та не знаю, чи пришле він, чи ні.

— Мені здається, ваше превосходительство, — зауважив полковник, — нема кращої коляски, як віденська.

— Ви справедливо думаєте, пуф, пуф, пуф.

— У мене, ваше превосходительство, є прекрасна коляска, справжньої віденської роботи.

— Яка? Та, що ви нею приїхали?

— О, ні. Це так, на щодень, власне для моїх подорожей, але та... це просто чудо, легенька, як пір'їнка, а коли ви сядете в неї, то прямо, ніби, з дозволу вашого превосходительства, нянька вас у колисці гойдала.

— Така вигідна?

— Дуже, дуже вигідна; подушки, ресори, усе це наче на картинці намальоване.

— Це добре.

— А що вже містка! тобто, я, ваше превосходительство, і не бачив ще такої. Коли я служив, то у мене в ящики влазило десять пляшок рому і двадцять фунтів тютюну, крім того, зо мною ще було щось біля шести мундирів, білизна і два чубуки, ваше превосходительство, такі довгі, як з дозволу сказати, солітер, а в кармани можна цілого бика покласти.

— Це добре.

— Я, ваше превосходительство, заплатив за неї чотири тисячі.

— Як така ціна, то, певне, хороша, і ви купили її самі?

— Ні, ваше превосходительство; вона дісталася випадково. Її купив мій приятель, прехороший чоловік, товариш мого дитинства, з яким би ви зійшлися цілком; ми з ним, що твоє, що моє, од-

— А, ви тут!.. — промовив вражений генерал.

наково. Я виграв її у нього в карти. Чи не зволите, ваше превосходительство зробити мені честь завітати до мене завтра на обід, і на коляску поглянете.

— Не знаю вже, що вам на це сказати. Мені самому якось воно... Хіба вже дозволите разом з панами офіцерами.

— І панів офіцерів прошу покірно. Панове, я матиму за велику собі честь радість бачити вас у себе в домі!

Полковник, майор та інші офіцери подякували за те ввічливим поклоном.

— Я, ваше превосходительство, сам тієї думки, що коли купувати річ, то доконче хорошу, а коли абияку, то нема чого й заводитись. От у мене, коли вшануєте мене завтра відвідинами, я покажу дещо, заведене мною для хазяйства.

Генерал подивився і випустив із рота дим.

Чертокуцький був надзвичайно радий, що запросив до себе панів офіцерів; він заздалегідь замовляв у голові своїй паштети та соуси, поглядав дуже весело на панів офіцерів, які теж із свого боку якось подвоїли до нього свою приязнь, що було видно з очей їх та з невеликих порухів, схожих на півуклони. Чертокуцький виступав наперед якось сміливіше, і в голосі його забриніла знеможеність: ознака голосу, обтяженого насолодою.

— Там, ваше превосходительство, познайомитеся з господинею.

— Мені дуже приємно, — сказав генерал, погладжуючи вуса.

Чертокуцький хотів після цього зараз-таки рушити додому, щоб завчасу приготувати все для прийому гостей і завтрашнього обіду; він уже взяв був і капелюх у руки, та якось воно дивно вийшло, що він зостався ще на якийсь час. Тим часом уже в кімнаті були розставлені ломберні столи. Незабаром усе товариство розділилось на четверні партії у віст і посідало в різних кутках генеральських кімнат.

Подали свічки. Чертокуцький довго не знав, сідати чи не сідати йому до вісту. Та як пани офіцери почали запрошувати, то йому видалось дуже супротивним звичаям людським одмовитись. Він сів. Непомітно опинилась перед ним склянка з пуншем, яку він, забувшись, ту ж мить випив. Зігравши два роберти, Чертокуцький знову знайшов перед себе склянку з пуншем, яку теж, забувшись, випив, промовивши спочатку: «Час, панове, мені додому, далебі, час». Проте знову сів і на другу партію. Тим часом розмова по різних кутках кімнати набрала уже цілком своєрідного характеру. Гравці у віст були досить мовчазні, але ті, що не грали, а сиділи на канапах осто-

ронь, провадили свою розмову. В однім кутку штаб-ротмістр, підклавши собі під бік подушку, з люлькою в зубах, розказував досить вільно й плавно любовні свої пригоди і до краю зацікавив усіх, що навколо нього зібралися. Один дуже товстий поміщик з короткими руками, трохи схожими на дві пророслі картоплини, слухав з надзвичайно солодкою міною і тільки інколи намагався закласти коротеньку свою руку за широку спину, щоб витягти звідтіля табакерку. В іншому кутку зав'язалась досить палка суперечка про батальйонне навчання, і Чертокуцький, який у цей час уже двічі, замість дами, скинув валета, втручався раптом у чужу розмову і кричав із свого кутка: «В якому році?» або «Якого полку?», не помічаючи, що іноді питання було зовсім не до речі. Нарешті, за кілька хвилин до вечері, віст припинився, але він іще продовжувався на словах. І, здавалося, голови всіх були заповнені вістом. Чертокуцький добре пам'ятав, що виграв багато, але руками не взяв нічого і, вставши з-за стола, довго стояв так ото, як людина, що не має в кишені носової хусточки. Тим часом подали вечерю. Певне діло, вин було досить, і Чертокуцький мало не мимохіть мусив інколи наливати собі в склянку, бо й праворуч і ліворуч стояли пляшки.

Розмова зайшла при столі предовга, тільки чудно якось вона велася. Один поміщик, що служив іще в кампанію 1812 року, розповів про таку баталію, якої ніколи не було, а потім, зовсім невідомо з яких причин, узяв пробку з графина та й увіткнув її в пирожне. Одно слово, як почали роз'їздитись, то вже була третя година, і кучери мусили взяти кількох осіб на оберемок, начебто клунки з покупкою, і Чертокуцький, хоч який він був аристократ, сидячи в колясці, так низько кланявся і так розмахував головою, що, приїхавши додому, привіз у вусах своїх два реп'яхи.

У домі геть усе спало; кучер ледве міг знайти камердинера, а той провів пана через вітальню і здав покоївці, йдучи за якою Чертокуцький якось-таки добрався до опочивальні та й ліг коло своєї молоденької і гарненької жінки, напрочуд чарівної в постелі, у білому, як сніг, спальному одязі. Струс, що зчинився, коли чоловік її падав на ліжко, розбудив її. Потягшись, підвівши свої вії і тричі кліпнувши очима, вона розплющила їх з напівсердитою усмішкою; але бачивши, що він аж ніяк не хоче цього разу її приголубити, вона з досади повернулася на другий бік і, поклавши свіжу свою щічку на руку, незабаром після нього заснула.

Був уже такий час, який на селі не називається *рано,* коли прокинулась молода господиня біля свого чоловіка, що хропів. Зга-

давши, що він повернувся вчора додому о четвертій годині ночі, вона пожаліла будити його і, надівши спальні черевички, які чоловік її виписав із Петербурга, у білій кофточці, що спадала на ній, як струмиста вода, вона вийшла до своєї убиральні, умилася свіжою, як сама, водою і підійшла до туалету. Глянувши на себе разів зо два, вона побачила, що сьогодні дуже гарна. Ця, напевне, незначуща обставина примусила її посидіти перед дзеркалом цілих дві години зайвих. Нарешті вона зодяглась дуже мило і вийшла відсвіжитись у сад. Як на те, година була тоді пречудова, якою може тільки похвалитись південний літній день. Сонце, ставши на південь, пекло всією силою проміння, але в темних густих алеях прогулюватися було прохолодно, і квітки, пригріті сонцем, потроювали свої пахощі. Гарненька хазяйка зовсім забула про те, що вже дванадцята година, а чоловік її ще спить. Уже чути було їй пообіднє хропіння двох кучерів та одного форейтора, що спали в стайні за садом. А вона все сиділа в густій алеї, звідки видно було великий шлях, і неуважно дивилась на безлюдну його пустинність, коли раптом курява, що підіймалася віддалік, привернула її увагу. Придивившись, вона незабаром побачила кілька екіпажів. Попереду їхала відкрита, на дві особи, легенька колясочка; в ній сидів генерал з товстими еполетами, що блищали проти сонця, і поруч нього полковник. Далі йшла друга на чотири особи; в ній сидів майор з генеральським ад'ютантом і ще двома офіцерами, що сиділи навпроти; за коляскою йшла відома всім полкова дрожка, якою володів на цей раз товстий майор; за дрожкою чотиримісний бонвояж, в якому сиділи чотири офіцери і п'ятий на руках, за бонвояжем хизувалися три офіцери на прегарних гнідих конях в темних яблуках.

«Невже це до нас? — подумала хазяйка дому. — Боже мій! справді, вони повернули на міст!» Вона скрикнула, сплеснула руками і побігла через клумби та квіти просто в спальню до чоловіка. Той спав як убитий.

— Уставай, уставай! уставай швидше! — кричала вона, сіпаючи його за руку.

— Га? — промовив, потягуючись, Чертокуцький, не розплющуючи очей.

— Вставай, пульпультику! чи чуєш? гості!

— Гості, які гості? — сказавши це, він злегка замукав, як теля, коли шукає мордою дійки своєї матері. — Мм... — мурмотів він, — протягни, моньмуню, свою шийку! я тебе поцілую!

— Серденько, вставай, ради Бога, скоріше. Генерал з офіцерами! Ах, Боже мій, у тебе у вусах реп'ях.

— Генерал? А, то він уже їде? Та що ж це, чорт забирай, мене ніхто не розбудив. А обід, як там обід, чи все там готове як слід?

— Який обід?

— А хіба я не замовляв?

— Ти? ти приїхав о четвертій годині ночі і хоч як я тебе розпитувала, ти нічого не сказав мені. Я тебе, пульпультику, тому не будила, що мені шкода тебе стало: ти й трошки не спав... — Останні слова вимовила вона дуже ніжним та повним благання голосом.

Чертокуцький, витріщивши очі, хвилину лежав на постелі, як громом прибитий. Нарешті, зіскочив він у самій сорочці з постелі, забувши, що це зовсім непристойно.

— Ох, коняка ж я! — сказав він, ударивши себе по лобі. — Я запросив їх на обід. Що робити? далеко вони?

— Я не знаю... вони повинні цю ж хвилину вже бути тут.

— Серденько... сховайся! Гей, хто там! ти, мала! біжи, чого, дурна, боїшся, приїдуть офіцери зараз. Ти скажи, що пана немає вдома, скажи, що й не буде зовсім, що ще зранку виїхав, чуєш! і дворовим усім скажи, та швидше-бо!

Сказавши це, він схопив нашвидку халат і побіг сховатись у екіпажний сарай, гадаючи, що там йому зовсім буде безпечно. Але, ставши в кутку сарая, він побачив, що й тут його можуть як-небудь побачити. «А так ось буде краще», — майнуло йому в голові, і він за мить одкинув східці у колясці, що стояла ближче, стрибнув туди, зачинив за собою дверцята, задля більшої безпечності прикрився хвартухом та шкірою і притих зовсім, зігнувшись у своєму халаті.

Тим часом екіпажі під'їхали до ґанку.

Вийшов генерал і струснувся, за ним полковник, поправляючи руками султан у себе на капелюсі. Далі вискочив з дрожки товстий майор, держачи під пахвою шаблю. Далі вискочили з бонвояжа тоненькі підпоручики з прапорщиком, що сидів на руках, нарешті зійшли з сідел офіцери, які хизувалися на конях.

— Пана нема вдома, — сказав, виходячи на ґанок, лакей.

— Як то нема? одначе, він же таки буде на обід?

— Ні, пане. Вони поїхали на цілий день. Хіба що завтра на цю годину будуть.

— От тобі й на! — сказав генерал, — як же це...

— Далебі, чудасія, — сказав полковник, сміючись.

— Та ні, як же це так робити? — вів своєї незадоволений генерал: — Фіть... Чорт... Ну, не можеш пригостити, навіщо напрошуватись?

— Я, ваше превосходительство, не розумію, як можна таке робити, — сказав один молодий офіцер.

— Що? — сказав генерал, що мав звичай раз у раз вимовляти це запитальне слівце, коли розмовляв з обер-офіцером.

— Я казав, ваше превосходительство: як можна так чинити.

— Натурально... Ну, не випадає там, чи як, — дай знати принаймні або не запрошуй.

— Що ж, ваше превосходительство, нічого робити їдьмо назад! — сказав полковник.

— Певна річ, іншого способу нема. А втім, на коляску ми можемо глянути і без нього. Він, мабуть, її не взяв з собою. Гей, хто там, підійди, братіку, сюди!

— Чого зволите?

— Ти конюх?

— Конюх, ваше превосходительство.

— Покажи-но нам нову коляску, що недавно придбав твій пан.

— А ходіть, будьте ласкаві, до сарая!

Генерал рушив разом з офіцерами до сарая.

— От дозвольте, я її трохи викочу, тут темненько.

— Досить, досить, гаразд!

Генерал та офіцери обійшли навкруг коляски; старанно оглянули колеса та ресори.

— Ну, нічого нема особливого, — сказав генерал, — коляска як коляска.

— Зовсім непоказна, — сказав полковник, — нічогісінько нема в ній доброго.

— Мені здається, ваше превосходительство, що вона зовсім не варта чотирьох тисяч, — сказав один з молодих офіцерів.

— Що?

— Я кажу, ваше превосходительство, що мені здається, вона не варта чотирьох тисяч.

— Яких там чотирьох тисяч! вона й двох не варта. Просто нічого тут нема. Хіба всередині є щось незвичайне... Будь ласка, одстебни-но, хлопче, хвартух...

І перед очима в офіцерів постав Чертокуцький, що сидів у халаті, чудернацьки зігнувшися.

— А, ви тут!.. — промовив вражений генерал.

По тім слові генерал мерщій причинив дверці, закрив знову Чертокуцького хвартухом і поїхав разом з панами офіцерами.

ЗАПИСКИ БОЖЕВІЛЬНОГО

Жовтня 3.

Сьогоднішнього дня трапилася надзвичайна пригода. Я встав уранці досить пізно, і коли Мавра принесла мені почищені чоботи, я спитав, котра година. Почувши, що вже давно вибило десяту, я поспішив скоріше одягтися. Правду кажучи, я б зовсім не пішов до департаменту, знаючи заздалегідь, як кисло скривиться наш начальник відділу. Він давно вже мені каже: «Що це в тебе, братіку, в голові завжди розгардіяш такий? Ти часом бігаєш, мов очманілий, справу іноді так переплутаєш, що й сам сатана не розбере, в титулі поставиш маленьку літеру, не виставиш ні числа, ні номера». Проклята чапля! він, певне, заздрить, що я сиджу в директорському кабінеті та направляю пера для його превосходительства. Одно слово, я не пішов би до департаменту, коли б не мав надії побачитись із скарбником та якраз, може, випросити в того жида хоч що-небудь із платні наперед. От іще створіння! Щоб він тобі видав коли за місяць наперед гроші — Боже ти мій Господи, та скоріше Страшний суд настане! Проси, хоч лусни, хоч у якій будь скруті — не дасть чортяка сивий. А на квартирі власна куховарка б'є його по щоках. Про це весь світ знає. Я не розумію, що за користь служити в департаменті. Ніякісінських ресурсів. От у губернському правлінні, гражданських та казенних палатах зовсім інша річ: там, дивись, приткнувся котрийсь у самім куточку та й пописує. Фрачина на ньому паскудний, пика така, що плюнути хочеться, а глянь-но ти, яку він дачу наймає! Фарфорової золоченої чашки і не неси до нього: «Це, — каже, — лікарський подарунок»; а йому давай пару рисаків, чи дрожку, чи бобра карбованців на триста. З вигляду такий тихенький, говорить так делікатно: «Позичте ножичка загострити перце», — а там обчистить так, що саму сорочку залишить на прохачеві. Правда, в нас зате служба благородна, чистота така у всьому, якої довіку не бачити губернському правлінню: столи з червоного дерева, і всі начальники на *ви*. Так, правду кажучи, коли б не благородство служби, я б давно покинув департамент.

Я надів стару шинель і взяв зонтик, бо дощик так і лив. На вулицях не було нікого; самі тільки баби, накрившись полами, та ру-

ські купці під зонтиками, та кучери попадалися мені на очі. З благородних тільки наш брат чиновник плентався. Я побачив його на перехресті. Я, скоро побачив його, зараз сказав собі: «Еге! ні, голубчику, ти не до департаменту йдеш, ти поспішаєш он за тією, що біжить попереду, і дивишся на її ніжки». Що то за бестія наш брат чиновник! Їй-богу, не згірше за якого офіцера: аби тільки пройшла яка-небудь в капелюшку, зачепить безпремінно. Коли я думав про це, побачив, як під'їхала карета до крамниці, повз яку я проходив. Я зараз упізнав її: це була карета нашого директора. «Але ж йому нема за чим до крамниці, — я подумав, — певне, це його дочка». Я притулився до стіни. Лакей розчинив дверцята, і вона випурхнула з карети, мов пташечка. Як поглянула вона праворуч та ліворуч, як мелькнула своїми бровами та очима... (Боже ти мій Господи! пропав я, пропав та й годі. І чого їй виїжджати в такий дощ. От і кажи тепер, що жінки не такі вже й охочі до всього того шмаття. Вона не впізнала мене, та я й сам навмисне намагався закутатись якомога більше; бо на мені була шинель дуже заяложена та ще й старого фасону. Тепер плащі носять з довгими комірами, а на мені були коротенькі один поверх другого; та й сукно зовсім не дегатироване. Собача її, не встигши проскочити в двері крамниці, залишилось на вулиці. Я знаю це собача. Звуть його: Меджі. Не встиг я пробути хвилини, як раптом чую тихенький голосок: «Здорова будь, Меджі!» От тобі й на! хто це говорить? Я розглянувся і побачив двох дам, що йшли під зонтиком: одну стареньку, другу молоденьку; та вони вже пройшли, а біля мене знову пролунало: «Гріх тобі, Меджі!» Що за біс! я побачив, що Меджі обнюхується з собачам, яке йшло за дамами. «Еге! — сказав я сам до себе, — та чи я, бува, не п'яний! Тільки ж це, здається, зо мною рідко трапляється». — «Ні, Фідель, ти даремне думаєш, — я бачив сам, що проказала Меджі, — я була, гав! гав! я була, гав, гав, гав! дуже хвора». Ах ти ж собача! Признатися, я дуже здивувався, почувши людську від неї мову. Але потім, коли я розміркував усе це до ладу, то зараз і перестав дивуватися. Справді, на світі вже було безліч отаких прикладів. Кажуть, у Англії випливла риба, яка сказала двоє слів такою чудною мовою, що вчені вже три роки стараються визначити і ще й досі нічого не відкрили. Читав я також у газетах, як дві корови зайшли до крамниці й сказали дати собі фунт чаю. Але признатися, я далеко більше здивувався, коли Меджі сказала: «Я писала до тебе, Фідель; видно, Полкан не приніс листа мого!» Та щоб я й платні не одержав! Я ще не чував, одколи живу, щоб собака та міг

писати. Правильно писати може тільки дворянин. Щоправда, деякі й купчики-конторники і навіть кріпосний люд пописують іноді; але писання їхнє здебільшого механічне: ні тобі коми, ні крапки, ні стилю.

Це мене здивувало. Правду кажучи, з недавнього часу я починаю іноді чути і бачити таке, чого ніхто ще не чув і не бачив.

«Піду-но я, — сказав я сам до себе, — за цим собачам і дізнаюся, що воно і що таке в нього на думці».

Я розгорнув свій зонтик і рушив за двома дамами. Перейшли на Горохову, повернули на Міщанську, звідти на Столярну, нарешті до Кокушкиного мосту і спинились перед великим будинком. «Цей будинок мені по знаку, — сказав я сам до себе. — Це будинок Звєркова». Ото махина! Якого тільки люду тут не мешкає: скільки куховарок, скільки поляків! а нашого брата, чиновників, як собак, один на одному сидить. Там є і в мене один приятель, який гарно на трубі грає. Дами піднялись на п'ятий поверх. «Добре, — подумав я, — тепер не піду, а запам'ятаю місце, і при першій нагоді скористуюсь доконче».

Жовтня 4.

Сьогодні середа, і тому я був у нашого начальника в кабінеті. Я навмисне прийшов раніше і, засівши, загострив усі пера. Наш директор, мабуть, дуже розумна людина. Весь кабінет його заставлений шафами з книгами. Я читав назви деяких: усе вченість, така вченість, що наш брат і не підступайся: все чи по-французькому, чи по-німецькому. А глянути йому в обличчя: ух, яка поважність сяє в очах! Я ще ніколи не чув, щоб він сказав зайве слово. Тільки хіба як подаси папери, запитає: «Як там надворі?» — «Вогко, ваше превосходительство!» Еге, не те що наш брат! Державна людина. Помічаю я, однак, що він мене особливо любить. Коли б то й дочка... ех, канальство!.. Нічого, нічого, мовчу! Читав «Пчелку». Ї дурні ж оті французи! Ну, чого вони хочуть? От взяв би, їй-богу, їх усіх та й одшмагав різками! Там же читав дуже приємне змалювання балу, описане курським поміщиком. Курські поміщики хороше пишуть. Після цього помітив я, що вже вибило пів на першу, а наш не виходив із своєї опочивальні. Та близько половини другої сталась подія, що її жодне перо не опише. Відчинились двері, я думав, що директор, і скочив зі стільця з паперами; але це була вона, вона сама! Святителі, як вона була одягнена! плаття на ній було біле, мов той лебідь: ух, яке пишне! а як глянула: сонце, їй-богу,

сонце! Вона вклонилась і сказала: «Папа́ тут не було?» Ай, ай, ай! що за голос! Канарка, далебі, канарка! «Ваше превосходительство, — хотів я було сказати, — не веліть карати, а коли вже маєте скарати, то скарайте своєю генеральською ручкою». Та, чорт забирай, якось язик не повернувся, і я сказав тільки: «Ні». Вона глянула на мене, на книги і впустила хусточку. Я кинувся чимдуж, послизнувся на проклятому паркеті і трохи-трохи не розквасив носа, проте вдержався і дістав хусточку. Святі, що за хусточка! тонесенька, батистова — амбра, справжня тобі амбра! так і дихнуло від неї генеральством. Вона подякувала і злегенька всміхнулась, так що медові її вуста майже не зворухнулись, і після цього вийшла. Я ще годину сидів, аж раптом прийшов лакей і сказав: «Ідіть, Оксентію Івановичу, додому, пан уже поїхав з дому». Я терпіти не можу лакейського кодла: завжди розляжеться в прихожій і хоч би головою завдав собі клопоту кивнути! Цього ще мало: одного разу одна з цих бестій додумалась, не встаючи з місця, почастувати мене табакою. Та чи знаєш ти, дурне бидло, що я чиновник, я благородного походження! Взяв я, одначе, капелюх і сам надів на себе шинель, бо це панство ніколи не подасть, та й вийшов. Вдома здебільшого лежав на ліжку. Потім списав дуже гарні віршики: «Душечки я мить не бачив, Думав, рік не зустрічав; Певне, Бог оце призначив, Так собі я сам сказав». Пушкінове, певне, писання. Надвечір, закутавшись шинеллю, ходив до під'їзду її превосходительства і чекав довго, чи не вийде сісти в карету, щоб поглянути ще разок, — та ні, не виходила.

Листопада 6.

Розлютувався я на начальника відділу. Коли я прийшов до департаменту, він підкликав мене до себе і почав мені казати так: «Ну, скажи, на ласку, що ти робиш?» — «Як то що? Я нічого не роблю», — відказав я. — «Ну, подумай добре! та тобі ж більше як сорок літ — час би до розуму дійти. Що ти уявляєш собі? Ти думаєш, я не знаю всіх твоїх витівок? Ти ж залицяєшся до директорової дочки! Ну, глянь на себе, подумай тільки, що ти таке? ти ж нуль, та й годі. В тебе ж і шеляга нема за душею. Глянь хоч у дзеркало на своє обличчя, куди тобі думати про таке!» Чорт забирай, що в нього обличчя скидається трохи на аптекарську пляшечку та на голові кущик волосся, закручений чубчиком, що дере він її догори та примащує якоюсь там розеткою, то вже думає, що йому тільки все дозволено. Розумію, розумію, чого він злиться на мене! Його заздрість бере; він побачив, можливо, переважно мені приділювані

В Іспанії є король. Він знайшовся. Цей король я.

ознаки прихильності. Та я плюю на нього! Велика цяця надвірний радник! привісив золотого ланцюжка до годинника, замовляє чоботи по тридцять карбованців — та чорти б його побрали! Хіба я з яких-небудь різночинців, із кравців, з унтер-офіцерських дітей? Я дворянин. Що ж, і я можу дослужитися. Мені ще сорок два роки — час такий, коли по-справжньому тільки починається служба. Зачекай-но, друже! будемо й ми полковником, а може, як Бог дасть, і чим-небудь і значнішим. Заведемо й ми собі репутацію ще й кращу, як у тебе. Що ж це ти вбив собі в голову, ніби, крім тебе, зовсім уже й немає порядної людини. Дай-но мені ручевського фрака, пошитого по моді, та нехай би я вив'язав собі такого, як ти, галстука, — ти не годен тоді й в слід мені ступити. Достатків нема — от біда!

Листопада 8.

Був у театрі. Грали руського дурня Філатку. Дуже сміявся. Був ще якийсь водевіль з кумедними віршиками про стряпчих, особливо про одного колезького реєстратора, дуже вільно написані, так що я дивувався, як пропустила цензура, а про купців прямо кажуть, що вони обманюють народ і що синки їхні бешкетують та лізуть у дворяни. Про журналістів теж дуже кумедний куплет: що вони люблять усе лаяти і що автор просить у публіки захисту. Дуже забавні п'єси пишуть тепер сочинителі. Я люблю бувати в театрі. Аби тільки копійка завелася в кишені — ніяк не втерпиш, щоб не піти. А от із нашого брата чиновників є такі свині: нізащо не піде, мужик, до театру; хіба даси йому квиток даром. Співала одна співачка дуже гарно. Я згадав про ту... ех, канальство!.. нічого, нічого... мовчу.

Листопада 9.

О восьмій годині вирушив до департаменту. Начальник відділу удав, ніби він не помітив мого приходу. Я теж із свого боку, — ніби нічого поміж нами і не було. Переглядав та звіряв папери. Вийшов о четвертій годині. Проходив повз директорову квартиру, але нікого не було видно. По обіді здебільшого лежав на ліжку.

Листопада 11.

Сьогодні сидів у кабінеті нашого директора, загострив для нього двадцять три пера і для її, ой! ой!.. для її превосходительства четверо пер. Він дуже любить, щоб стояло багато пер. У! мудра

десь-то голова! Усе мовчить, а в голові, я думаю, все розмірковує. Хотілося б мені знати, про що він найбільше думає; що там снується в тій голові. Хотів би я придивитись ближче до життя того панства, до всіх отих еківоків та придворних штук, як вони, що вони роблять у своєму колі — от про що хотів би я дізнатись! Я кілька разів думав почати розмову з його превосходительством, тільки, чорт забери, ніяк не слухається язик: скажеш тільки холодно чи тепло надворі, а більше нізащо нічого не вимовиш. Хотів би я заглянути до вітальні, куди бачиш тільки іноді розчинені двері, за вітальнею ще в одну кімнату. Ех, як там пишно прибрано! Які дзеркала та фарфори. Хотілось би заглянути туди, на ту половину, де її превосходительство, — от куди б мені хотілось! до будуару, як то там стоять усі ці баночки, пляшечки, квіти такі, що й дихнути на них страшно, як лежить там розкидане вбрання її, більше схоже на повітря, аніж на вбрання. Хотілось би заглянути в опочивальню... там, я думаю, дива, там, я думаю, рай, якого й на небесах немає. Глянути б на той стільчик, що на нього ставить вона, встаючи з постелі, свою ніжку, як надівається на ту ніжку біла, мов сніг, панчішка... ай! ай! ай! нічого... нічого... мовчу.

Сьогодні, одначе, мене ніби світлом осіяло: я згадав про розмову двох собачат, яку чув на Невському проспекті. «Добре, — подумав я сам собі, — я тепер про все дізнаюсь. Треба захопити листування, що його вели поміж собою ті паскудні собачата. Звідти я, певне, про дещо довідаюся». Правду кажучи, я навіть одного разу був підкликав до себе Меджі і сказав: «Слухай-но, Меджі, от ми тепер самі, я, коли хочеш, і двері замкну, отже, ніхто нас не буде бачити, розкажи мені все, що ти знаєш про панночку, що вона, і як? Я забожуся перед тобою, що нікому не розповім». Та хитре собача підібгало під себе хвоста, скоцюрбилось удвоє і вийшло тихесенько в двері, мовби нічого не чуло. Я давно мав підозру, що собака далеко розумніший за людину; я був навіть певний, що він може говорити, та що є в ньому тільки якась упертість. Він чудовий політик: все помічає, кожен людський крок. Ні, що б там не було, я взавтра ж вирушаю у дім Звєркова, допитаю Фідель і, коли пощастить, перехоплю всі листи, які писала до неї Меджі.

Листопада 12.

О другій годині після півдня вирушив, маючи на меті доконче побачити Фідель та допитати її. Я не терплю капусти, якою так і тхне зі всіх роздрібних крамниць на Міщанській; до того ж з-під воріт кожного дому несе таким пеклом, що я, затуливши носа, біг

навзаводи. Та й негідні ремісники напускають із своїх майстерень стільки кіптяви та диму, що благородній людині нема ніякої змоги тут проходжатися. Коли я вибрався на шостий поверх і задзвонив у дзвіночок, вийшла дівчина, не зовсім погана з себе, трохи у ластовинні. Я впізнав її. То була та сама, що йшла разом із старенькою. Вона трошки зашарілася, і я зразу зметикував: тобі, голубонько, заміж хочеться. «Чого вам треба?» — сказала вона. «Мені треба поговорити з вашим собачам». Дівчина була дурна! я зразу побачив, що дурна! Собача підбігло на той час, гавкаючи; я хотів його вхопити, та паскудне трохи не вхопило мене зубами за ніс. Я побачив, проте, в кутку його козуб. Е, цього-от мені й треба! Я підійшов до нього, перетрусив солому в дерев'яній коробці і, на превелику радість собі, дістав невеличкий жмут маленьких папірців. Паскудне собача, побачивши таке, спершу вкусило мене за литку, а тоді, як донюхалось, що я забрав папери, почало вищати та лащитись, але я сказав: «Ні, голубонько, прощавай!» — і кинувся навтікача. Дівчина, мабуть, подумала, що я божевільний, бо злякалася страшенно. Прийшовши додому, я хотів був зразу взятися до роботи і розсортувати ті листи, бо при свічках трохи недобачаю. Але Мавра заходилася мити підлогу. Ці дурні чухонки завжди не до речі охайні. І через те я пішов проходитись та обмірковувати цю подію. Аж тепер дізнаюсь я нарешті про всі діла, помисли, всі ті пружини і дійду, нарешті, до всього. Ці листи все мені відкриють. Собаки народ розумний, вони знають усі політичні взаємини і через те буде там, певне, все: портрет та всі діла цього мужа. Буде там що-небудь і про ту, яка... нічого, мовчу! Надвечір я прийшов додому. Здебільшого лежав на ліжку.

Листопада 13.

Ану, поглянемо: писання досить чітке. Однак у почерку все ж є ніби щось собаче. Прочитаємо:

Люба Фідель! я все не можу звикнути до твого міщанського ймення. Ніби вже не могли назвати тебе краще? Фідель, Роза — який пошлий тон, одначе все це дрібниці. Я дуже рада, що ми надумались писати одна до одної.

Листа писано дуже правильно. Пунктуація і навіть буква ѣ скрізь на своєму місці. Та так просто не напише й наш начальник відділу, хоч він і хвалиться, ніби десь-то вчився в університеті. Глянемо далі:

Мені здається, що ділитися своїми думками, почуттями, враженнями з другим, це одне з найбільших благ у світі.

Гм! думку цю запозичено з одного твору, перекладеного з німецької. Не пригадую, як зветься.

Кажу це я з досвіду, хоч по світу і не бігала далі, як до брами нашого будинку. Хто ж бо знає в житті стільки втіхи, як я? Панночка моя, на яку папа́ каже Софі, любить мене, як душу.

Ай! ай!.. нічого, нічого. Мовчу!

Папа́ теж дуже пестять. Я п'ю чай та кофе з вершками. Ах, ma chére[1], я мушу тобі сказати, що зовсім не бачу задоволення у великих, обгризених кістках, що їх жере на кухні наш Полкан. Кістки добрі тільки з дичини, та й то лише тоді, коли ніхто не висмоктав з них мозку. Дуже добре змішати кілька соусів докупи, але щоб без каперсів та без зелені; але не знаю я гіршої звички, як давати собакам виліплені з хліба кульки. Сидить собі за столом якийсь пан, що тримав у своїх руках усякі гидоти, почне м'яти тими руками хліб, підкличе тебе і ткне тобі в зуби кульку. Одмовитись якось незвичайно, ну й їси; з огидою, а їси...

Чорт знає, що таке! Яка нісенітниця! Не було ніби чогось кращого, про що написати. Подивимось на другій сторінці. Чи не буде чого цікавішого.

Я дуже охоче сповіщатиму тобі про всі, що в нас трапляються, події. Я вже тобі дещо казала про найстаршого пана, якого Софі називає папа́. Це дуже чудна людина.

Ага! ось нарешті! Так, я знав: у них політичний погляд на всі речі. Побачимо, що папа́:

...дуже чудна людина. Він здебільшого мовчить. Говорить дуже рідко; але тиждень тому все говорив сам із собою: «Дадуть чи не дадуть?» Візьме в одну руку папірця, другу стисне порожню та й говорить: «Дадуть чи не дадуть?» Раз якось він звернувся і до мене з запитанням: «Як на твою думку, Меджі? дадуть чи не дадуть?» Я нічогісінько не могла зрозуміти, понюхала його чобота й пішла собі геть. Потім, ma chére, так за тиждень, папа́ прийшов радий-радісінький. Цілий ранок ходили до нього пани в мундирах і з чимось поздоровляли. За столом папа́ був такий веселий, як іще ніколи я не бачила, розповідав анекдоти, а по обіді підняв мене до своєї шиї й сказав: «А глянь, Меджі, що воно таке». Я побачила якусь стрічечку. Я нюхала її, та не знайшла ніякого аромату; нарешті потихеньку лизнула: солонувате трошки.

Гм! Це собача, здається мені, занадто вже... щоб не одшмагали його часом! А! то він честолюбець! Це треба взяти до уваги.

Прощай! ma chére! я біжу і таке інше... і таке інше... Взавтра закінчу листа. Ну, здорова будь! я тепер знову з тобою. Сьогодні панночка моя Софі...

---

[1] Моя люба *(фр.)*.

А! ну, побачимо, що Софі. Ех, канальство!.. Нічого, нічого... читаємо далі.

...панночка моя Софі надзвичайно метушилася. Вона збиралася на бал, і я зраділа, що коли її не буде, зможу писати до тебе. Моя Софі завжди надзвичайно радо їде на бал, хоч одягаючись завжди майже сердиться. Ніяк не розумію, ma chére, приємності їхати на бал. Софі приїжджає з балу додому о шостій годині ранку, і я майже завжди догадуюсь, бачачи її такою блідою та охлялою, що їй, бідолашній, не давали там їсти. Я, правду кажучи, ніколи не могла б отак жити. Коли б мені не давали соусу з рябчиком, чи печені з курячих крилець, то... я й не знаю, що б зо мною було. Добрий також соус із кашкою. А морква чи ріпа, чи там артишоки ніколи не будуть добрі.

Надзвичайно нерівний стиль. Зразу видно, що не людина писала. Почне так, як слід, а скінчить собачиною. Заглянемо ще в одну писульку. Довгенька щось. Гм! і числа не проставлено.

Ах! люба, яке відчутне наближення весни. Серце моє б'ється, ніби все сподівається чогось. У вухах шумить безперестанку. Так що я часто, піднявши ніжку, стою кілька хвилин, прислухаючись до дверей. Я тобі признаюсь, що в мене багато куртизанів. Я часто, сидячи на вікні, розглядаю їх. Ах, коли б ти знала, які поміж них є потвори! Який-небудь незграбний дворняга, дурний страшенно, з лиця видно, що дурний, іде поважно вулицею і уявляє, що він превельможна особа, думає, що так на нього й задивляться всі. Аж ніяк. Я навіть і уваги не звернула, так, ніби й не бачила його. А який страшний дога зупиняється в мене перед вікном! Коли б він став на задні лапи, чого він, нечема, певно, й не вміє, то був би він на цілу голову вищий за папа́ моєї Софі, який теж досить високий на зріст і товстий із себе. Цей дурень нахаба, мабуть, престрашенний. Я погарчала на нього, а йому й байдужісінько. Хоч би скривився! висолопив свого язика, розвісив величезні вуха та й дивиться у вікно — такий мужик! Але невже ти думаєш, ma chére, що серце моє байдуже до всіх упадань, — ой, ні... Коли б ти бачила одного кавалера, що перелазить через паркан сусіднього дому, Трезора на ймення. Ах, ma chére, яка у нього мордочка!

Тьху, к чорту!.. Яке паскудство!.. І як то можна наповнювати листи отакими дурницями. Мені давайте людину! Я хочу бачити людину; я вимагаю поживи тієї, яка живила б та втішала мою душу; а замість того отакі тобі теревені... Перегорнемо через сторінку, чи не буде краще:

...Софі сиділа за столиком і щось шила. Я дивилась у вікно, бо я люблю розглядати перехожих. Але раптом увійшов лакей і сказав: «Теплов!» — «Проси!» — крикнула Софі й кинулась обнімати мене. «Ах, Меджі, Меджі! Коли б ти знала, хто це: брюнет, камер-юнкер, а очі які! чорні та ясні, мов огонь». І Софі побігла до себе. За хвилину увійшов молодий камер-юнкер, з чорними бакенбардами, підійшов до дзеркала, поправив зачіску і оглянувся по кімнаті. Я погарчала і сіла на своє місце. Софі незабаром вийшла і весело

вклонилась на його шаркання; я ж собі так, ніби нічого й не помічаю, все дивилася у вікно, голову, одначе, нахилила трохи набік і намагалася почути, про що вони говорять. Ах, ma chére, про які дурниці вони говорили. Вони говорили про те, як одна дама, танцюючи, замість одного коліна та зробила якесь інше; також, що якийсь там Бобов дуже скидався у своєму жабо на лелеку і трохи був не впав; що якась там Лідіна уявляє, ніби в неї голубі очі, а тимчасом вони в неї зелені, — і таке інше. Куди там, подумала я сама до себе: коли порівняти камер-юнкера з Трезором! Небо! яка різниця! У камер-юнкера, поперше, зовсім гладеньке, широке обличчя, а навкруги бакенбарди, ніби він обв'язав його чорною хусткою; а в Трезора мордочка тонесенька, і на самому лобі біла лисинка. Талію у Трезора не можна й порівняти з камер-юнкерською. А очі, манери, звички зовсім не ті. О, яка різниця! Я не знаю, чим він їй так сподобався. Чого вона від нього в такому захваті?..

Мені самому здається, що тут щось воно не так. Не може того бути, щоб її міг так причарувати камер-юнкер. Подивимось далі:

Мені здається, коли подобається камер-юнкер, то незабаром подобатиметься і той самий чиновник, що сидить у папá в кабінеті. Ах, ma chére, якби ти знала, що це за потвора! Справжня черепаха в мішку...

Що ж би то був за чиновник?..

Прізвище в нього пречудне. Він завжди сидить та гострить пера. Волосся в нього на голові дуже схоже на сіно. Папá часом посилає його замість слуги...

Мені здається, що це паскудне собача натякає на мене. Де ж у мене волосся неначе сіно?

Софі ніяк не може втриматись від сміху, коли дивиться на нього.

Брешеш ти, кляте собача! Який паскудний язик! Ніби я не знаю, що все те робить заздрість. Ніби я не знаю, чиї тут штуки. Це штуки начальника відділу. Заклявся ж чоловік на смерть ворогувати — і от шкодить та й шкодить, на кожному кроці шкодить. Подивлюсь одначе ще на один лист. Там, може, справа сама якось розкриється.

Ma chére Фідель, ти даруй мені, що я так давно не писала. Я сп'яніла була від щастя вкрай. Правду щиру сказав якийсь-то письменник, що кохання є друге життя. До того ж у нас в домі тепер великі зміни. Камер-юнкер тепер у нас щодня. Софі закохалася в нього до нестями. Папá дуже веселий. Я навіть чула від нашого Григорія, який замітає підлогу і майже завжди говорить сам із собою, ніби незабаром має бути весілля; бо папá доконче хоче бачити Софі чи за генералом, чи за камер-юнкером, чи за військовим полковником.

Чорт забери! я не можу більше читати... Все або камер-юнкер, або генерал. Все, що є кращого на світі, все дістається або камер-юнкерам, або генералам. Найдеш собі бідне багатство, думаєш ру-

кою його досягти — зірве поперед тебе камер-юнкер або генерал. Чорт забери! Хотів би я сам зробитись генералом, не для того, щоб одружитися і таке інше. Ні, хотів би бути генералом для того тільки, щоб побачити, як вони будуть упадати і робити всі ці різні придворні штуки та еківоки, а тоді сказати їм, що я плюю на вас обох. Чорт забирай! Прикро! Я на клапті порвав дурного листа того собачати.

Грудня 3.

Не може того бути. Брехня! Не бути весіллю! Що з того, що він камер-юнкер. Адже це один тільки титул; не яка-небудь річ видима, яку б можна було взяти в руки. Адже з того, що камер-юнкер, не проріжеться третє око в лобі. Адже ж у нього ніс не з золота зроблений, а так само, як і в мене, як і в кожного; адже він ним нюхає, а не їсть, чхає, а не кашляє. Я вже кілька разів хотів зрозуміти, через що виникає вся ця нерівність. Через що я титулярний радник і з якої речі я титулярний радник? Може, я граф якийнебудь, чи генерал, а тільки так здається, що я титулярний радник? Може, й сам я не знаю, хто я такий. Адже скільки прикладів у історії: який-небудь простий, не кажу вже дворянин, а просто який-небудь міщанин або навіть селянин — і раптом виявляється, що він який-небудь вельможа, а іноді навіть і государ. Коли в мужика та виходить часом таке, то що ж із дворянина може вийти? Входжу я раптом, скажімо, у генеральському мундирі: у мене і на правому плечі еполета і на лівому плечі еполета, через плече голуба стрічка — що? якої тоді заспіває красуня моя? що то казатиме й сам папа́, директор наш? О, це великий честолюбець! Це масон, доконче масон, хоч він і прикидається таким та отаким, та я зразу помітив, що він масон: він коли подає кому руку, то висовує тільки два пальці. Та хіба мене не можуть от зараз-таки настановити за генерал-губернатора, чи за інтенданта, чи за когось там ще іншого? Хотів би я знати, чому я титулярний радник? Чому саме титулярний радник?

Грудня 5.

Я сьогодні цілий ранок читав газети. Дивні діла робляться в Іспанії. Я навіть не міг до ладу розібрати їх. Пишуть, що престол скасовано і що тепер чини в скрутному становищі щодо обрання наслідника, і з того виникають заколоти. Мені здається те надзвичайно дивним. Як же може бути скасований престол? Якась,

кажуть, дона має зійти на престол. Не може зійти дона на престол. Ніяк не може. На престолі повинен бути король. Та, кажуть, немає короля, — не може того статись, щоб не було короля. Держава не може бути без короля. Король є, та тільки про нього не знають. Він, може статись, там-таки й перебуває, тільки через якісь причини фамільні, чи через страхання від сусідніх держав, як-от: Франції та інших земель, мусить ховатись, або є ще тому інші які причини.

Грудня 8.

Я вже зовсім хотів був іти до департаменту, але різні причини та міркування мене затримали. Все не могли вийти мені з голови іспанські діла. Як же то може бути, щоб дона та зробилась королевою? Не дозволять цього. І найперша Англія не дозволить. Та ще до того й справи політичні всієї Європи: австрійський імператор, наш государ... Правду кажучи, всі ці події так мене приголомшили, так вразили, що я ніяк не міг взятись за що-небудь цілий день. Мавра закидала мені, що я за столом був надзвичайно неуважний. І справді, я дві тарілки, здається, від неуважності кинув на підлогу, які й порозбивалися на місці. По обіді ходив під гори. Нічого повчального не мав з того. Здебільшого лежав на ліжку і міркував про іспанські справи.

Рік 2000 квітня 43 числа.

Сьогоднішній день — є днем превеликого торжества! В Іспанії є король. Він знайшовся. Цей король я. Саме тільки сьогодні про це дізнався я. Правду кажучи, мене раптом наче блискавка осіяла. Я не розумію, як я міг думати та уявляти собі, що я титулярний радник. Як могла мені спасти на думку така нісенітниця? Ще добре, що ніхто не догадався тоді засадити мене до божевільні. Тепер мені все зрозуміло. Тепер я бачу все, мов на долоні. А раніше, я не розумію, раніше все передо мною було немов туманом повите. І все це буває, думаю, від того, що люди уявляють собі, нібито мозок людський міститься в голові; зовсім ні: його приносить вітер від Каспійського моря. Спершу я об'явив Маврі, хто я. Коли вона почула, що перед нею іспанський король, то сплеснула в долоні й трохи не померла від ляку. Вона, дурна, ще ніколи не бачила іспанського короля. Я, одначе, намагався її заспокоїти і милостивими словами намагався їй довести ласкаву прихильність, сказавши, що я зовсім не гніваюсь за те, що вона мені іноді погано чистила чоботи. Це ж простий люд.

З ними не можна говорити про високі матерії. Вона злякалася тому, що певна, ніби всі королі в Іспанії схожі на Філіппа II. Але я розтлумачив їй, що між мною та Філіппом немає ніякої подібності і що в мене немає жодного капуцина. До департаменту не ходив. Чорт з ним! Ні, голубчики, тепер не заманите мене; не переписуватиму я тепер паскудних паперів ваших!

Мартобря 86 числа. Поміж днем та ніччю.

Сьогодні приходив наш екзекутор з тим, щоб я йшов до департаменту, що вже більше, як три тижні, відколи я не ходжу на службу. Я для штуки пішов до департаменту. Начальник відділу думав, що я йому вклонюся й почну перепрошувати, але я глянув на нього байдуже, не надто гнівно і не надто прихильно, і сів на своє місце, ніби нікого не помічаючи. Я дивився на всю канцелярську наволоч і думав: «Що, якби ви знали, хто поміж вами сидить... Боже ти мій Господи! який би то ви гармидер зчинили, та й сам начальник відділу почав би мені так само кланятися в пояс, як він тепер кланяється перед директором». Передо мною поклали якісь там папери, щоб я зробив із них екстракт. Та я й пальцем не доторкнувся. За кілька хвилин усе заметушилось. Сказали, що директор іде. Багато чиновників побігли наввипередки, щоб йому показатись. А я ні з місця. Коли він проходив нашим відділом, всі застебнули на ґудзики свої фраки; а я хоч би тобі що! Що мені директор? щоб я встав перед ним — ніколи! Який він директор? Він пробка, а не директор. Пробка, звичайна проста пробка, та й годі. Ота, що нею затикають пляшку! Мені найутішніше було, коли мені підсунули папір, щоб я підписав. Вони думали, що я напишу на листку з самого краєчку: столоначальник такий-то, коли б не так? а я на найчільнішому місці, де підписується директор департаменту, черконув: «Фердінанд VIII». Треба було бачити, яка побожна тиша запанувала; та я хитнув тільки рукою, сказавши: «Не треба ніяких знаків підданства!» — і вийшов. Звідти я пішов просто до директорової квартири. Його не було вдома. Лакей не хотів мене пустити, та я йому таке сказав, що в нього й руки опустились. Я пробрався просто до вбиральні. Вона сиділа перед дзеркалом, схопилася й відступила від мене. Я, однак, не сказав їй, що я іспанський король, я сказав тільки, що її чекає таке щастя, якого вона собі й уявити не може, і що, незважаючи на підступи ворогів, ми будемо в парі. Я більше нічого не хотів казати, і вийшов. О, це зрадлива істота — жіноцтво! Я тепер тільки збагнув, що таке жінка. До цього часу

ніхто ще не дізнався, в кого вона закохана: я перший відкрив це. Жінка закохана в чорта. Так, без жартів. Фізики пишуть дурниці, що вона і се й те — вона любить самого тільки чорта. Он бачите, з ложі першого ярусу вона наводить лорнет. Ви думаєте, що вона дивиться на того товстуна із звіздою? зовсім ні, вона дивиться на чорта, що стоїть у нього за плечима. Он він заховався до нього у звізду. Он він киває звідти до неї пальцем! І вона піде за нього. Піде. А ці всі, чиновні батьки їхні, оці всі, що упадають на всі боки та лізуть до двору, і говорять, що вони патріоти, і те і се: оренди, оренди хочуть ці патріоти! Матір, батька, Бога продадуть за гроші, честолюбці, христопродавці! Все це честолюбство, і честолюбство від того, що під язичком робиться маленький пухирець, а в ньому невеличкий хробачок, так як голівка у булавці завбільшки, а виробляє це якийсь цирульник, що живе на Гороховій. Я не пам'ятаю, як його звати. Але головна пружина всього цього турецький султан, який підкуповує цирульника і хоче привернути увесь світ до магометанства. Уже, кажуть, у Франції більша частина люду визнає Магометову віру.

Ніякого числа. День був без числа.

Ходив інкогніто по Невському проспекту. Проїжджав государ імператор. Усе місто поскидало шапки, і я теж; проте я не подав жодного знаку, що я іспанський король. Вважав, то не годиться назвати себе тут-таки, прилюдно; бо треба найперше представитися до двору. Мене затримувало тільки те, що я досі не маю королівського костюма. Хоч би яку-небудь дістати мантію. Я хотів був замовити кравцеві, та то справжні осли, до того ж вони зовсім занехаяли свою роботу, кинулись на афери і здебільшого вкладають на вулиці бруківку. Я вирішив зробити мантію з нового віцмундира, який надівав всього тільки два рази. Але щоб ті мерзотники не змогли зіпсувати, то я сам надумав шити, замкнувши двері, щоб ніхто не бачив. Я порізав ножицями його всього, бо крій повинен бути зовсім інакший.

Числа не пам'ятаю. Місяця теж не було.
Було чорт знає що таке.

Мантія зовсім готова й пошита. Мавра скрикнула, коли я надів її. Проте я ще не наважуюсь представлятися до двору. Досі немає депутації з Іспанії. Без депутатів не годиться. Не матиме ніякої ваги моя гідність. Я чекаю їх з години на годину.

Число 1.

Дивують мене страшенно депутати своїм зволіканням. Які б то причини могли їх затримати. Невже Франція? Так, це найнеприятливіша держава. Ходив довідатись на пошті, чи не прибули іспанські депутати. Та поштмейстер страшенно дурний, нічого не знає: немає тут, каже, ніяких іспанських депутатів, а листи коли хочете написати, то ми приймемо за встановленим курсом. Чорт забирай! Що лист? Лист дурниця. Листи пишуть аптекарі...

Мадрид. Февруарій тридцятий.

От я і в Іспанії, і так воно хутко трапилось, що я ледве міг отямитись. Сьогодні рано з'явилися до мене депутати іспанські, і я разом з ними сів у карету. Мене здивувало, як швидко ми їхали. Мчали ми так швидко, що за півгодини досягли іспанських кордонів. А втім, тепер же по всій Європі чавунна колія, і пароплави їздять надзвичайно скоро. Чудна земля Іспанія: коли ми зайшли до першої кімнати, то я побачив безліч людей з виголеними головами. Я, одначе, дорозумівся, що то, певне, чи домінікани, чи капуцини, бо вони голять голови. Надзвичайно дивною видалась мені поведінка державного канцлера, який вів мене за руку; він пхнув мене в невелику кімнату і сказав: «Сиди тут, і коли ти взиватимеш себе королем Фердінандом, то я виб'ю з тебе цю охоту». Та я, знаючи, що це було тільки випробування, заперечив, за що канцлер ударив мене два рази палицею по спині й так боляче, то я мало не крикнув, проте стримався, згадавши, що то рицарський звичай, коли вступаєш у високе звання, бо в Іспанії ще й до цього часу живуть рицарські звичаї. Залишившись на самоті, я вирішив узятися до справ державних. Я відкрив, що Китай та Іспанія одна і зовсім та сама земля, і тільки через неуцтво вважають їх за різні держави. Я раджу всім написати зумисне на папері Іспанія, от і вийде Китай. Але мене, одначе, надзвичайно засмутила подія, що має статися взавтра. Взавтра о сьомій годині відбудеться дивне явище: земля сяде на місяць. Про це і славетний англійський хімік Веллінгтон пише. Правду кажучи, відчув я неспокій на серці, коли уявив надзвичайну ніжність та неміцність місяця. Адже місяць роблять звичайно в Гамбурзі; і препогано роблять. Я дивуюсь, як не зверне на це уваги Англія. Робить його кривий бондар, і видно, що дурень ніякого поняття не має про місяць. Він поклав просмолений канат і трохи оливи; і через те по всій землі сморід страшенний, що треба затуляти носа. І через те сам місяць — така ніжна куля, що люди

ніяк не можуть жити, і там тепер живуть самі тільки носи. І тому ми своїх носів бачити не можемо, бо всі вони перебувають на місяці. І коли я уявив собі, що земля речовина тяжка і може, насівши, на борошно розмолоти носи наші, то охопив мене такий неспокій, що я, надівши панчохи й черевики, поспішив до зали державної ради з тим, щоб віддати поліції наказ не допустити, щоб земля сіла на місяць. Капуцини, що їх дуже багато застав у залі засідань державної ради, були люди вельми розумні, і коли я сказав: «Урятуймо, панове, місяць, бо земля хоче на нього сісти», — то всі миттю кинулись виконувати мою монаршу волю і багато їх полізло на стіни для того, щоб дістати місяця; та на той час увійшов великий канцлер. Побачивши його, всі порозбігались. Я, як король, залишився сам. Але канцлер, на диво мені, ударив мене палицею, і прогнав у мою кімнату. Таку-то силу мають в Іспанії народні звичаї!

Січень того самого року, що випав після лютого.

До цього часу не можу зрозуміти, що воно за земля така Іспанія. Народні звичаї та етикети придворні зовсім надзвичайні. Не розумію, не розумію, зовсім не розумію нічого. Сьогодні обголили мені голову, хоч я й кричав з усієї сили, що не хочу бути ченцем. Та я вже не можу й пригадати, що було зо мною тоді, коли почали капати мені на голову холодною водою. Такого пекла я ще ніколи не зазнавав. Я мало не ошалів, так що ледве могли мене вдержати. Я не розумію зовсім, що має означати цей дивний звичай. Звичай дурний, безглуздий! Не можу я збагнути, чого ті королі такі безрозсудні, що до цього часу не знищать його. З усього, що робиться, догадуюся: чи не попався я в руки до інквізиції, і той, що я його вважав за канцлера, чи не є він сам великий інквізитор. Тільки я все не можу збагнути, як же міг король підпасти під інквізицію. Воно, правда, могло з боку Франції, і особливо Поліняк. О, то бестія Поліняк! Заклявся, що робитиме мені шкоду до самої смерті. І от переслідує та й переслідує; та знаю я, голубе, що тобою верховодить англієць. Англієць великий політик. Скрізь він крутиться. То вже весь світ знає, що коли Англія нюхає табаку, то Франція чхає.

Число 25.

Сьогодні великий інквізитор зайшов до мене в кімнату, але я, ще здалека зачувши його ходу, сховався під стілець. Він, поба-

чивши, що немає мене, почав гукати. Спершу крикнув: «Поприщін!» — я ні слова. Потім: «Оксентію Івановичу! титулярний раднику! дворянине!» Я все мовчу. — «Фердінанде VIII, королю іспанський!» Я хотів був виткнути голову, та потім подумав: «Ні, братіку, не обдуриш! Знаємо ми тебе: знов литимеш холодну воду мені на голову». Він, одначе, побачив мене і вигнав палицею з-під стільця. Надзвичайно боляче б'є проклята палиця. А втім, за все це було мені нагородою відкриття: я довідався, що кожен півень має свою Іспанію, що вона в нього міститься під пір'ям. А великий інквізитор пішов, проте, від мене гнівний і погрожуючи мені якоюсь карою. Та я зовсім не звернув уваги на його безсилу злість, знаючи, що він діє, як машина, як знаряддя англійця.

Чи 34 сло. Мць ркуо. ппшоц̆г 349.

Ні, я більше не маю сили терпіти. Боже! що вони роблять зо мною! Вони ллють мені на голову холодну воду! Вони не зважають, не бачать, не чують мене. Що зробив я їм? За що вони мучать мене? Чого вони хочуть від мене, бідолашного? Що можу дати я їм? Я не маю сили, я не можу знести всі муки їх, голова горить у мене і все йде обертом передо мною. Рятуйте мене! візьміть мене! дайте мені тройку бистрих, мов вихор, коней! Сідай, мій фурмане, дзвони, мій дзвіночку, рвоніть, мої коні, і несіть ви мене з цього світу! Далі й далі, щоб не видно було нічого, нічого. Ген небо клубочиться передо мною; зіронька сяє здалека; лине ліс з темними деревами та місяцем; сизий туман стелеться під ногами; струна дзвенить у тумані; по цей бік море, по той бік Італія; он і руські хатки манячать. Чи не дім то мій синіє вдалині? Чи не мати моя сидить край вікна? Матінко, рятуй свого бідного сина! зрони сльозину на недужу його голівоньку! глянь, як мучать вони його! пригорни до грудей своїх бідного сирітку! Немає йому місця на світі! Матінко! пожалій бідне своє дитятко!.. А чи ви знаєте, що в алжирського дея під самим носом ґуля?

РИМ

Уривок

Спробуй глянути на блискавку, коли, розкраявши чорні, як вугіль, хмари, нестерпно затріпоче вона цілим потоком блиску. Ось такі очі в альбанки Аннунціати. Все нагадує в ній ті античні часи, коли оживлявся мармур і блищали скульптурні різці. Густа смола волосся важкою косою піднеслася двома кільцями над головою і чотирма довгими кучерями розсипалася по шиї. Як не поверне вона сяючий сніг свого обличчя — образ її весь відбивався в серці. Чи стане профілем — благородством дивним дихає профіль, і визначається краса ліній, яких не створював пензель. Чи обернеться потилицею з підібраним догори чудесним волоссям, показавши сліпучо-білу позаду шию і красу невиданих землею пліч — і там вона чудо. Але чудесніше над усе, коли гляне вона прямо очима в очі, водрузивши холод і завмирання в серце. Повний голос її дзвенить, як мідь. Ніякій гнучкій пантері не зрівнятися з нею в бистроті, силі й гордовитості рухів. Все в ній вінець творіння, від пліч до античної дихаючої ноги й до останнього пальчика на її нозі. Куди не піде вона — вже несе з собою картину: чи спішить увечері до фонтана з кованою мідною вазою на голові — все навколо, обнімаючи її, проймається дивною гармонією: лише відходять у далечінь чудесні лінії альбанських гір, синіша глибина римського неба, пряміше летить угору кипарис, і красуня південних дерев, римська пінна, тонше й чистіше вимальовується на небі зонтикоподібною, майже пливучою на повітрі верхівкою. І все: і сам фонтан, де вже стовпилися в купу на мармурових східцях, одна за одну вища, альбанські городянки, переговорюючись сильними срібними голосами, поки вода по черзі б'є дзвінкою алмазною дугою в підставлювані мідні чани, і сам фонтан, і сам натовп — все, здається, для неї, щоб яскравіше виявити торжествуючу красу, щоб видно було, як вона веде перед в усьому, подібно до того, як цариця веде за собою придворний чин свій. Чи святкового дня, коли темна дерев'яна галерея, що веде з Альбано до Кастель-Ган-

дольфо, вся повна святково-прибраного народу, коли мелькають під її похмурим склепінням чепуруни міненті в бархатному вбранні, з яскравими поясами і золотистою квіткою на пуховім капелюху, бредуть чи мчать навскач осли з напівпримруженими очима, мальовничо несучи на собі струнких і сильних альбанських та фраскатанських жінок, що далеко виблискують білими головними уборами, або несучи зовсім не мальовничо, з трудом і спотикаючись, довгого, непорушного, в гороховому непроникному макінтоші англійця, який скорчив у гострий кут свої ноги, щоб не зачепити ними землі, або несучи художника в блузі, з дерев'яним ящиком на ремені й чепурною вандіківською борідкою, а тінь і сонце перебігають поперемінно по всій групі — і тоді, і в той святковий день з нею далеко краще, ніж без неї. Глибина галереї видає її з хмурної темряви своєї всю сяючу, всю в блиску. Пурпурне сукно альбанського її вбрання спалахує, як іщер, торкнуте сонцем. І, зустрівши її, зупиняються як укопані: і чепурун міненте з квіткою за капелюхом, мимоволі вигукнувши; і англієць у гороховому макінтоші, виявивши запитальний знак на кам'яному обличчі своєму; і художник з вандіківською борідкою, який довше за всіх зупинився на одному місці, подумуючи: «То ж була б чудова модель для Діани, гордої Юнони, спокусливих Грацій і всіх жінок, які тільки передавалися на полотно!» — і сміливо думаючи в той же час: «То ж був би рай, якби таке диво прикрасило назавжди смиренну його майстерню!»

Але хто ж той, чий погляд невідхильніше втупився за її слідом? Хто стежить за її словами, рухами і перебігом думок на її обличчі? Двадцятип'ятилітній юнак, римський князь, нащадок фамілії, яка являла собою колись честь, гордість і безслав'я середніх віків, а нині пустинно догоряє у пишному палаці, розписаному фресками Гверчіна й Караччей, з потьмянілою картинною галереєю, з полинялими штофами, лазурними столами й посивілим, як лунь, maestro di casa[1]. Недавно з'явився він на римських вулицях, несучи свої чорні очі, що метали вогні з-за перекинутого через плече плаща, ніс, окреслений античною лінією, слонову білизну лоба та кинутий на нього літучий шовковий кучер. Він з'явився в Римі після п'ятнадцяти років відсутності, з'явився гордим юнаком замість ще недавно бувшого дитяти.

[1] Домоправитель, дворецький *(італ.)*.

Але читачеві треба знати неодмінно, як же це сталося, і тому пробіжимо нашвидку історію його життя, ще молодого, але багатого на сильні враження. Раннє дитинство його минуло в Римі; виховувався він так, як у звичаї в римських вельмож, що доживали свій вік. За вчителя, гувернера, дядьку й усе, що завгодно, був у нього абат, суворий класик, шанувальник листів Пієтра Бембо, творів Джіованні делла Casa та п'яти-шести пісень Данта, що читав їх не інакше, як із сильними викликами: «Dio, che cosa divina!»[1] і потім через два рядки: «Diavolo, che divina cosa!»[2], в чому полягала майже вся художня оцінка й критика, що звертав усю іншу розмову на броколі й артишоки, улюблені свої предмети, що знав дуже добре, в який час краща телятина, з якого місяця треба починати їсти козеня, що любив, зустрівшись із приятелем, іншим абатом, про все це побалакати на вулиці, що обтягував дуже вміло литки свої в шовкові панчохи, раніш запхнувши під них вовняні, що чистив себе регулярно раз на місяць ліками olio di ricino[3] в чашці кофію та товщав з кожним днем і годиною, як товщають усі абати. Натурально, що молодий князь дізнався небагато про що під таким началом. Дізнався він тільки, що латинська мова є матір'ю італійської, що монсиньйори бувають трьох родів — одні в чорних панчохах, другі в лілових, а треті такі, які бувають майже те саме, що й кардинали; дізнався про декілька листів Пієтра Бембо до тодішніх кардиналів, здебільшого привітальних; вивчив добре вулицю Корсо, якою ходив прогулюватися з абатом, та віллу Боргезе, та дві-три крамниці, перед якими зупинявся абат для закупки паперу, пер і нюхального тютюну, та аптеку, де брав своє olio di ricino. Цим обмежувався весь горизонт знань вихованця. Про інші землі і держави абат натякнув у якихось неясних і нетвердих рисах: що є земля Франція, багата земля, що англійці — хороші купці й люблять їздити, що німці — п'яниці, і що на півночі є варварська земля Московія, де бувають такі жорстокі морози, від яких може лопнути мозок людський. Далі від цих відомостей вихованець напевно б не дізнався, досягнувши до двадцятип'ятилітнього свого віку, якби старому князеві не спало раптом на думку змінити стару методу виховання й дати синові освіту європейську, що можна було почасти приписати впливові якоїсь французької дами, на яку

[1] Боже, яка божественна річ! *(італ.)*
[2] Дияволе, яка божественна річ! *(італ.)*
[3] Касторове масло *(італ.)*.

він з недавнього часу почав наводити безперестанно лорнет на всіх театрах і гуляннях, засовуючи щохвилини своє підборіддя у величезне біле жабо та поправляючи чорний кучер на парику. Молодий князь був виряджений у Лукку, до університету. Там, за час шестилітнього його перебування, розгорнулася його жива італійська природа, що дрімала під нудним наглядом абата. В юнака виявилася душа, жадібна до насолод вишуканих, та спостережливий розум. Італійський університет, де наука животіла схована в черствих схоластичних образах, не задовольняв нової молоді, яка вже чула уривками про неї живі натяки, що перелітали через Альпи. Французький вплив ставав помітним у Верхній Італії: він заносився туди разом з модами, віньєтками, водевілями й напруженими творами нестримної французької музи, дивовижної, гарячої, але місцями не без ознак таланту. Сильний політичний рух у журналах з Липневої революції відгукнувся і тут. Мріяли про повернення загиблої італійської слави, з обуренням дивилися на ненависний білий мундир австрійського солдата. Але італійська природа, любителька спокійних насолод, не спалахнула повстанням, над яким не задумався б француз; все закінчилося тільки непереборним бажанням побувати в заальпійській, у справжній Європі. Постійний її рух і блиск манливо мелькали вдалині. Там була новість, протилежність ветхості італійській, там починалося XIX століття, європейське життя. Сильно поривалася туди душа молодого князя, чекаючи пригод і світла, і кожного разу тяжке почуття смутку його охоплювало, коли він бачив цілковиту до того неможливість: йому був відомий непохитний деспотизм старого князя, з яким було не під силу ладнати, — як раптом одержав він від нього листа, в якому наказано було йому їхати до Парижа, закінчити навчання в тамошньому університеті, і діждатися в Луцці тільки приїзду дядьки, з тим щоб вирядитися з ним разом. Молодий князь стрибнув з радості, перецілував усіх своїх друзів, угостив усіх у заміській остерії і через два тижні був уже в дорозі, з серцем, готовим зустріти радісним биттям кожну річ. Коли переїхали Сімплон, приємна думка пробігла в голові його: він на другому боці, він у Європі! Дика потворність швейцарських гір, що нагромаджувалися без перспективи, без легких далей, трохи жахнула його зір, привчений до велично спокійної ніжної краси італійської природи. Але він просвітлів враз, побачивши європейські міста, розкішні світлі готелі, вигоди, розставлені кожному мандрівникові, що розташовувався, як дома. Незвичайна чистота, блиск — все було для нього нове.

В німецьких містах дещо вразив його чудний склад тіла німців, позбавлений стрункої гармонії краси, чуття якої зароджено вже в грудях італійця; німецька мова теж вразила неприємно його музикальний слух. Але перед ним був уже французький кордон, серце його здригнулося. Пурхливі звуки європейської модної мови пестливо поцілували слух його. Він з таємним задоволенням ловив легкий шелест їх, що вже в Італії здавався йому чимсь піднесеним, очищеним від усіх гарячкових рухів, якими супроводяться сильні мови південних народів, що не вміють стримувати себе. Ще більше враження справив на нього особливий рід жінок — легких, пурхливих. Його вразила ця ефірна істота з ледве визначеними легкими формами, з маленькою ніжкою, з тоненьким легким станом, з відповідним вогнем у поглядах і легкими словами, які майже не вимовлялися. Він ждав з нетерпінням Парижа, населяв його баштами, палацами, склав собі по-своєму образ його і з сердечним трепетом побачив, нарешті, близькі ознаки столиці: наклеєні афіші, велетенські літери, збільшене число диліжансів, омнібуси... нарешті, понеслися будинки передмістя. І ось він у Парижі, незв'язно обійнятий його дивовижною зовнішністю, вражений рухом, блиском вулиць, безладдям дахів, гущиною труб, безархітектурними згуртованими масами будинків, тісно обліплених магазинами, бридкістю голих непритулених бокових стін, незчисленною змішаною юрмою золотих літер, які лізли на стіни, на вікна, на дахи і навіть на димарі, світлою прозорістю нижніх поверхів, що були тільки з самих дзеркальних стекол. Ось він, Париж, це постійне, хвилююче жерло, водограй, що мече іскри новин, просвіти, мод, вишуканого смаку і дрібних, але сильних законів, від яких не владні відірватися й самі осудники їх, велика виставка всього, що створює майстерство, мистецтво та всякий талант, захований у невидних кутках Європи, трепет і улюблена мрія двадцятилітньої людини, розмін і ярмарок Європи! Як приголомшений, не в силі зібрати себе, пішов він по вулицях, що пересипалися всяким народом і були покреслені коліями рухливих омнібусів, вражаючись то виглядом кафе, яке виблискувало небаченим царським обладнанням, то знаменитими критими переходами, де оглушав його глухий шум декількох тисяч шумливих кроків суцільного, рухливого натовпу, який весь майже складався з молодих людей, і де осліплював його тремтливий блиск магазинів, осяюваних світлом, що падало крізь скляну стелю в галерею; то зупиняючись перед афішами, які мільйонами рябіли і впадали в очі, кричачи про

двадцять чотири щоденні вистави та про безліч усяких музикальних концертів; то розгубившись, нарешті, зовсім, коли вся ця чарівна купа спалахнула ввечері при чарівному освітленні газу — всі будинки раптом стали прозорими, сильно засяявши знизу; вікна й стекла в магазинах, здавалося, зникли, пропали цілком, і все, що лежало всередині їх, залишилося просто серед вулиці безохоронно, виблискуючи й відбиваючись в заглибленні дзеркалами. «Ma quest'é una cosa divina!»[1] — повторював жвавий італієць.

І життя його потекло жваво, як тече життя багатьох парижан та юрми молодих чужоземців, що наїжджають до Парижа. О дев'ятій годині ранку, схопившись з постелі, він уже був у розкішному кафе з модними фресками за склом, із стелею, облитою золотом, з аркушами довгих журналів і газет, з благородним прислужником, який проходив повз відвідувачів, держачи чудовий срібний кофейник у руці. Там пив він із сибаритською насолодою своє жирне кофе з величезної чашки, ніжачись на еластичному, пруткому дивані та згадуючи про низенькі, темні італійські кафе з нечепурним ботегою, що ніс невимиті склянки. Потім брався він за читання колосальних журнальних аркушів, і згадував про жалюгідні журнальчики Італії, про який-небудь «Diario di Roma», «il Pirato»[2] і такі інші, де були вміщені невинні політичні відомості й анекдоти мало не про Термопіли та перського царя Дарія. Тут, навпаки, всюди видно було кипуче перо. Запитання на запитання, заперечення на заперечення — здавалося, кожен з усіх сил бундючився: той загрожував близькою зміною речей і провіщав зруйнування державі; кожний ледве помітний рух та дія камер і міністерства розросталися в рух величезного розмаху між упертими партіями і майже одчайдушним криком чулися в журналах. Навіть страх відчував італієць, читаючи їх, думаючи, що завтра ж спалахне революція, неначе в чаду виходив з літературного кабінету, і тільки Париж зі своїми вулицями міг вивітрити в одну хвилину весь цей тягар. Його пурхливий блиск на всьому та строкатий рух, після цього важкого читання, здавалися чимсь схожим на легкі квітки, що збігли по урвищу безодні. В одну мить він переселявся весь на вулицю і робився подібно до всіх зівакою у всіх відношеннях. Він затримувався перед світлими, легкими продавицями, які тільки-но вступили в свою весну і якими були наповнені всі паризькі магазини, ніби сувора зовнішність мужчини була б непристойна і миготіла б

[1] Та це божественна річ! *(італ.)*
[2] «Щоденник римський», «Пірат» *(італ.)*.

темною плямою з-поза цільних стекол. Він дивився, як заманливо ніжні тонкі руки, вимиті всякими милами, загортали папірці конфект, тимчасом як очі ясно й пильно втуплялися в прохожих, як рисувалася в іншому місці світловолоса голівка, мальовничо схилившись, опустивши довгі вії на сторінки модного роману, не бачачи, що навколо неї зібралася вже купа молоді, яка розглядає і її легку сніжну шийку і кожну волосинку на голові її, підслухує саме коливання грудей, утворене читанням. Він зупинявся і перед книжною крамницею, де, як павуки, темніли на слоновому папері чорні віньєтки, накидані розгонисто, згарячу, так що іноді й розібрати не можна було, що на них таке, і здавалися ієрогліфами чудні літери. Він стояв і перед машиною, яка сама займала весь магазин і ходила за дзеркальним склом, качаючи величезний вал, що розтирав шоколад. Він затримувався перед крамницями, де зупиняються цілими годинами паризькі крокодили, засунувши руки в кишені та роззявивши рота, де червонів у зелені величезний морський рак, надималася набита трюфелями індичка з лаконічним надписом: «300 fr.», і миготіли золотистим пером та хвостами жовті й червоні риби в скляних вазах. Він гуляв і на широких бульварах, що велично проходять через весь тісний Париж, де серед міста стоять дерева у зріст шестиповерхових будинків, де на асфальтові тротуари сунула наїзна юрба та купа доморослих паризьких левів і тигрів, не завжди вірно відображених у повістях. І, надивившись вволю й досхочу, забирався він до ресторану, де вже давно сяяли газом дзеркальні стіни, відбиваючи в собі незчисленні юрми дам і мужчин, які гомоніли розмовами за маленькими столиками, розкиданими по залу. Після обіду вже він поспішав до театру, не знаючи тільки, який вибрати; в кожному з них своя знаменитість, в кожному свій автор, свій актор. Всюди новина. Там блищить водевіль, жвавий, пустотливий, як сам француз, новий кожного дня, що створювався весь у три хвилини дозвілля, смішив весь від початку до кінця, завдяки невичерпним капризам веселості актора; там палка драма. І він мимоволі порівнював суху, убогу драматичну сцену Італії, де повторювалися один і той самий старик Гольдоні, що його знають усі напам'ять, або ж нові комедійки, невинні й наївні до того, що дитина б занудилася над ними; він порівнював їхню убогу групу з цією жвавою стрімкою драматичною повіддю, де все кувалося, поки було гаряче, де кожний боявся тільки, щоб не прохолонула його новина. Насміявшись досхочу, нахвилювавшись, надивившись, втомлений, пригнічений вражен-

нями, повертався він додому і кидався в постіль, яка, як відомо, одна тільки потрібна французові в його кімнаті: кабінетом, обідом і вечірнім освітленням він користується в публічних місцях. Але князь, проте ж, не забув з цим різноманітним спогляданням поєднати заняття розуму, яких потребувала нетерпляча душа його. Він узявся слухати всіх знаменитих професорів. Жвава мова, часто піднесена, нові точки й сторони, помічені промовистим професором, були несподіваними для молодого італійця. Він почував, як почала спадати з очей його пелена, як в іншому, яскравому світлі поставали перед ним раніше не помічені предмети, і самий набутий ним мотлох деяких знань, які звичайно загибають у більшої частини людей без усяких пристосувань, пробуджувався і, оглянутий іншими очима, стверджувався назавжди в його пам'яті. Він не пропустив також почути жодного знаменитого проповідника, публіциста, оратора, камерних дебатів і всього, чим гучно гримить у Європі Париж. Незважаючи на те, що не завжди вистачало його коштів, що старий князь присилав йому утримання, як студентові, а не князеві, він устиг, одначе ж, найти випадок побувати всюди, найти доступ до всіх знаменитостей, про які дзвонять, повторюючи один одного, європейські листки, навіть побачив у обличчя тих модних письменників, чудними творіннями яких була вражена, поряд з іншими, його палка, молода душа, і в яких усім хотілося чути ще неторкані досі струни, невловимі досі згини пристрастей. Словом, життя італійця набрало широкого, багатостороннього образу, охопилося всім велетенським блиском європейської діяльності. Разом, в один і той самий день, безтурботне споглядання і тривожне пробудження, легка робота очей і напруження розуму, водевіль на театрі, проповідник у церкві, політичний вихор журналів і камер, оплески в аудиторіях, потрясаючий грім консерваторного оркестру, легкий блиск танцюючої сцени, гуркіт вуличного життя — яке велетенське життя для двадцятилітнього юнака! Нема кращого міста, як Париж; ні за що не проміняв би він такого життя. Як весело й любо жити в самому серці Європи, де, ідучи, підносишся вище, відчуваєш, що член великого всесвітнього суспільства! В голові його навіть крутилася думка відмовитись зовсім від Італії і влаштуватися назавжди в Парижі. Італія здавалася йому тепер якимсь темним, заплеснявілим кутком Європи, де затихло життя і всякий рух.

Так пронеслися чотири полум'яні роки його життя, — чотири роки, надто значні для юнака, і на кінець їх уже багато що з'явило-

ся не в тому вигляді, як було раніше. Багато в чому він розчарувався. Той самий Париж, що завжди приваблював до себе чужоземців, постійна пристрасть парижан, уже здався йому зовсім, зовсім не тим, чим був раніше. Він бачив, як уся ця багатосторонність і діяльність його життя зникла без висновків і плодоносних душевних осадків. У русі повсякчасного його кипіння й діяльності бачилася тепер йому дивна бездіяльність. Страшне царство слів замість дії. Він бачив, як кожний француз, здавалося, тільки працював у самій розпаленій голові; як це журнальне читання величезних аркушів поглинало весь день і не залишало години для життя практичного; як кожний француз виховувався цим дивним вихором книжної політики, що рухалася друком, і, що сторонній у стані, до якого належав, ще не дізнавшись на ділі про всі права і стосунки свої, уже приставав до тої чи іншої партії, гаряче й жарко беручи до серця всі інтереси, виступаючи люто проти своїх супротивників, ще не знаючи в очі ні інтересів своїх, ні супротивників... і слово «політика» остогидло кінець кінцем дуже італійцеві.

У рухові торгівлі, розуму, всюди, у всьому бачив він тільки напружене зусилля й стремління до новини. Один силкувався перед одним будь-що узяти верх, хоч би на одну хвилину. Купець увесь капітал свій витрачав на саме тільки обладнання магазина, щоб блиском і пишнотою його заманити до себе натовп. Книжка літератора вдавалася до картинок та друкарської розкоші, щоб ними привабити до себе охолоджену увагу. Чудовинністю нечуваних пристрастей, потворністю винятків з людської природи силкувалися повісті й романи оволодіти читачем. Усе, здавалося, нахабно набивалося й напрошувалося, як розпусна жінка, що ловить мужчину вночі на вулиці; все, одне з-перед одного витягало вище свою руку, оточивши, мов юрба набридливих старців. У самій науці, в її натхненних лекціях, гідність яких не міг не визнати він, тепер стало йому помітне всюди бажання показатися, похизуватися, виставити себе; всюди яскраві епізоди, і немає урочистої величавої течії всього цілого. Всюди зусилля піднести досі непомічені факти й дати їм величезний вплив іноді на шкоду гармонії цілого, з тим тільки, щоб залишити за собою честь відкриття; нарешті, всюди майже зарозуміла упевненість і ніде смиренної свідомості власного незнання, — і він нагадав собі вірш, яким італієць Альфієрі, в їдкому настрої свойого духу, докорив французам:

Tutto fanno, nulla sanno,
Tutto sanno, nulla fanno;

Gira volta son Francesi,
Piu gli pesi, men ti danno[1].

Сумний настрій опанував його. Даремно старався він розважити себе, старався зійтися з людьми, яких поважав, але не зійшлася італійська природа з французьким елементом. Дружба зав'язувалася швидко, але вже за один день француз виявив себе всього до останньої риси: другого дня нічого було й пізнавати в ньому, далі певної глибини вже не можна було занурити питання в його душу, не встромлялося далі вістря думки; а почуття італійця були надто сильні, щоб зустріти собі повну відповідь у легкій природі. І знайшов він якусь дивну порожнечу в серцях тих, яким не міг відмовити в пошані. І побачив він, нарешті, що при всіх своїх прекрасних рисах, при благородних поривах, при рицарських спалахах, вся нація була щось бліде, недосконале, легкий водевіль, нею ж породжений. Не спочила на ній велично-поважна ідея. Всюди натяки на думки, і нема самих думок; всюди напівпристрасті, і нема пристрастей; все не закінчене, все наметане, накидане нашвидкуруч; вся нація — блискуча віньєтка, а не картина великого майстра.

Чи хандра, що раптово найшла на нього, дала йому можливість побачити все в такому вигляді, чи внутрішнє вірне й свіже почуття італійця було тому причиною, те чи інше, тільки Париж з усім своїм блиском і гамором скоро зробився для нього тяжкою пустелею, і він мимоволі вибирав глухі віддалені кінці його. Тільки в саму ще італійську оперу заходив він, там тільки неначе відпочивала душа його, і звуки рідної мови тепер виростали перед ним у всій могутності й повноті. І почала уявлятися йому частіше забута ним Італія, вдалині, в якомусь принадному світлі; з кожним днем поклики її ставали чутніші, і він вирішив, нарешті, писати до батька, щоб дозволив йому повернутися до Рима, що в Парижі залишатися більше він не бачить для себе потреби. Два місяці не одержував він ніякої відповіді, ні навіть звичайних векселів, які давно належало йому одержати. Спочатку дожидав він терпляче, знаючи капризну вдачу свого батька; нарешті, почав оволодівати ним неспокій. Декілька разів на тиждень навідувався він до свого банкіра і завжди одержував одну й ту саму відповідь, що з Рима нема ні-

[1] Все роблять, нічого не знають, все знають, нічого не роблять; французи — жевжики: що більше їм відважуєш, то менше вони тобі дають за це *(італ.)*.

ких відомостей. Відчай готовий був спалахнути в душі його. Засоби утримання вже давно в нього всі вичерпалися, вже давно зробив він у банкіра позику, але й ці гроші давно розійшлися, давно вже він обідав, снідав і жив сяк-так у борг; косо й неприємно починали поглядати на нього — і хоч би від кого-небудь з друзів яка-небудь вістка. Тут ось він дуже відчув свою самотність. У неспокійному чеканні блукав він у цьому набридлому до смерті місті. Влітку воно було для нього ще нестерпнішим: всі наїзні юрми розлетілися по мінеральних водах, по європейських готелях і шляхах. Примара порожнечі виднілася на всьому. Будинки й вулиці Парижа були нестерпні, сади його мліли засмучено поміж будинків, спалюваних сонцем. Як убитий, зупинився він над Сеною, на громіздкому, тяжкому мосту, на її душній набережній, даремно намагаючись чим-небудь розважитися, на що-небудь задивитися; туга безмежна жерла його, і безіменний черв'як точив його серце. Нарешті, доля над ним змилостивилася — і одного дня банкір вручив йому листа. Він був од дядька, який сповіщав його, що старий князь уже не існує, що він може приїхати розпорядитися спадщиною, яка потребує його особистої присутності, тому що розстроєна сильно. В листі був бідний білет, якого ледве стало на дорогу й четверту частину боргів. Молодий князь не хотів гаяти й хвилини, умовив сяк-так банкіра відстрочити борг і взяв місце в кур'єрській кареті. Здавалося, страшний тягар спав з його душі, коли зник з очей Париж і дихнуло на нього свіжим повітрям полів. За дві доби він уже був у Марселі, не хотів відпочити й години, і того ж вечора пересів на пароплав. Середземне море здалося йому рідним: воно омивало береги його вітчизни, і він посвіжішав уже, тільки дивлячись на самі безкраї його хвилі. Важко було пояснити почуття, що обняло його, коли він побачив перше італійське місто, — це була розкішна Генуя! У подвійній красі піднеслися над ним її строкаті дзвіниці, смугасті церкви з білого й чорного мармуру та весь багатобаштовий амфітеатр її, що враз обніс його з усіх боків, коли пароплав прийшов до пристані. Ніколи не бачив він Генуї. Ця весела строкатість будинків, церков і палаців на тонкому небесному повітрі, що сіяло незбагненною голубизною, була особливою. Зійшовши на берег, він опинився раптом у цих темних, чудних, вузеньких, мощених плитами вулицях, з одною вузенькою вгорі смужкою голубого неба. Його вразила ця тіснота між будинками високими, величезними, відсутність екіпажного стукоту, трикутні маленькі площадки і між ними, як тісні коридори, пови-

кривлювані лінії вулиць, наповнених крамничками генуезьких сріблярів та золотих майстрів. Мальовничі мереживні покривала жінок, що їх ледве хвилював теплий широко; їх тверда хода, дзвінкий говір на вулицях; відчинені двері церков, кадильний запах, що нісся звідти, — все це війнуло на нього чимсь далеким, минулим. Він згадав, що вже багато років не був у церкві, яка втратила своє чисте, високе значення в тих розумних землях Європи, де він був. Тихо ввійшов він і став у мовчанні на коліна біля чудових мармурових колон, і довго молився, сам не знаючи за що, — молився, що його прийняла Італія, що зійшло на нього бажання молитися, що святково було в нього на душі, і молитва ця, певно, була найкращою. Словом, як прекрасну станцію поніс він за собою Геную: в ній його вперше поцілувала Італія. З таким самим ясним почуттям побачив він Ліворно, Пізу, що порожніла, Флоренцію, мало знайому йому раніше. Велично глянув на нього важкий гранований купол її собору, темні палаци царственої архітектури та сувора велич невеликого міста. Потім понісся через Аппеніни, супроводжуваний тим же світлим настроєм духу, і коли, нарешті, після шестиденної дороги показався в ясній далині, на чистому небі, купол, що чудесно закруглявся, — о!.. скільки почуттів тоді скупчилося разом в його грудях! Він не знав і не міг передати їх; він оглядав кожний горбок та пологість. І ось, нарешті, Ponte Molle, міські ворота, і ось обійняла його красуня площ Piazza del Popolo, глянув Monte Pincio з терасами, сходами, статуями й людьми, які прогулювалися на вершинах. Боже! як забилося його серце! Ветурин понісся вулицею Корсо, де колись ходив він з абатом, невинний, простодушний, знавши тільки, що латинська мова є мати італійської. Ось предстали перед ним знову всі будинки, які він знав напам'ять: Palazzo Ruspoli з своїм величезним кафе, Piazza Colonna, Palazzo Sciarra, Palazzo Doria; нарешті, звернув він у завулки, що їх так лаяли чужоземці, не киплячі завулки, де зрідка тільки зустрічалася крамниця цирульника з намальованими ліліями над дверима, та крамниця капелюшника, який висунув з дверей довгополого кардинальського капелюха, та крамничка плетених стільців, роблених тут же на вулиці. Нарешті, карета зупинилася перед величавим палацом брамантівського стилю. Нікого не було в голих неприбраних сінях. На сходах зустрів його старезний maestro di casa, тому що швейцар зі своєю булавою пішов, за звичаєм, у кафе, де проводив весь час. Старик побіг відчиняти ставні й освітлювати мало-помалу стародавні величні зали. Сумне почуття

охопило його, — почуття, зрозуміле кожному, хто після декількох літ відсутності приїхав додому, де все, що не було, здається ще старішим, ще порожнішим і де тяжко промовляє кожна річ, знана в дитинстві, і що веселіші були з нею поєднані випадки, то тяжчим був сум, що насилала вона на серце. Він пройшов довгий ряд зал, оглянув кабінет і опочивальню, де ще не так давно старий володар палацу засинав у ліжку під балдахіном з китицями і гербом і потім виходив у шлафроці й туфлях до кабінету випити склянку ослиного молока, з наміром поповнішати; вбиральню, де він одягався з витонченим старанням старої кокетки й звідкіля вирушав потім у колясці зі своїми лакеями на гуляння в віллу Боргезе лорнірувати постійно якусь англійку, що приїжджала туди також прогулюватися. На столах і в ящиках видно було ще рештки рум'ян, білил та всяких притирань, якими молодив себе старик. Maestro di casa оповістив, що вже за два тижні до смерті він прийняв був твердий намір оженитися, і консультувався навмисне з чужоземними лікарями, як підтримати con onore i doveri di marito[1]; але одного дня, зробивши два чи три візити кардиналам та якомусь пріорові, він повернувся стомлений додому, сів у крісло й помер смертю праведника, хоч смерть його була б ще блаженнішою, якби він, за словами maestro di casa, догадався послати на дві хвилини раніше за своїм духівником il padre Benvenuto. Все це слухав молодий князь неуважливо, не думаючи ні про що. Відпочивши од дороги й од дивних вражень, він зайнявся своїми справами. Його вразило страшне безладдя в них. Все, від малого до великого, було в безтолковому, заплутаному вигляді. Чотири незакінчені позови за обвалені палаци й землі в Феррарі й Неаполі, зовсім вичерпані доходи за три роки вперед, борги і старцівський нестаток серед пишноти — ось що з'явилося очам його. Старий князь був незрозумілим поєднанням скупості й пишноти. Він тримав величезну прислугу, яка не одержувала ніякої платні, нічого, крім лівреї, і задовольнялася подаянням чужоземців, які приходили дивитись галерею. Біля князя були єгери, офіціанти, лакеї, які їздили в нього за коляскою, лакеї, які нікуди не їздили й просиджували цілими днями в сусідньому кафе або остерії, базікаючи про всякі дурниці. Він розпустив зразу ж усю цю наволоч, усіх єгерів і мисливців, і залишив самого тільки старика maestro di casa, зліквідував майже всю конюшню, продавши ніколи не використовуваних коней; прикликав

[1] З честю обов'язки мужа *(італ.)*.

адвокатів і розпорядився зі своїми позовами, принаймні так, що з чотирьох склав два, кинувши решту, як зовсім марні; вирішив обмежити себе у всьому і провадити життя з усією суворістю економії. Це було йому неважко зробити, тому що вже завчасно він звик обмежувати себе. Йому неважко було також відмовитися від усяких взаємин зі своїм товариством, яке, зрештою, все складалося з двох-трьох фамілій, що доживали, товариством, вихованим сяк-так відголосками французької освіти, та багача банкіра, який збирав навколо себе коло чужоземців, та неприступних кардиналів, людей нетовариських, черствих, що самотньо проводили час за карточною грою в tresette (рід дурня) з своїм камердинером або цирульником. Словом, він усамітнився зовсім, почав розглядати Рим і став у цьому відношенні подібним до іноземця, який спочатку буває вражений дрібною, неблискучою його зовнішністю, поплямованими, темними будинками, і з непорозумінням запитує, попадаючи з провулка в провулок: де ж величезний древній Рим? — і потім уже пізнає його, коли мало-помалу з тісних провулків починає висовуватись древній Рим, де темною аркою, де мармуровим карнизом, що прикрашує стіну, де порфіровою потемнілою колоною, де фронтоном серед вонючого рибного ринку, де цілим портиком перед нестаровинною церквою, і нарешті далеко, там, де закінчується зовсім живе місто, велично здіймається він серед тисячолітніх плющів, алое й відкритих рівнин, велетенським Колізеєм, тріумфальними арками, рештками неосяжних цезарських палаців, імператорськими куполами, храмами, гробницями, розкиданими по полях; і вже не бачить іноземець нинішніх тісних його вулиць і провулків, весь охоплений стародавнім світом; в пам'яті його постають колосальні образи цезарів; вигуками й оплесками стародавнього натовпу вражається слух...

Але не так, як іноземець, відданий самому Тіту Лівію і Таціту, який біжить мимо всього, до самої тільки старовини, який бажав у пориві благородного педантизму зрити все нове місто, — ні, він вважав все однаково прекрасним: світ древній, що ворушиться з-під темного архітраву, могутнє середньовіччя, яке наклало на все сліди художників-велетнів та пишної щедрості пап, і, нарешті, приліплений до них новий вік з натовпами нового народонаселення. Йому подобалося це чудесне їх злиття в одне, ці ознаки людної столиці й пустелі разом: палац, колони, трава, дикі кущі, що біжать по стінах, трепетливий ринок серед темних, мовчазних, заслонених знизу громад, жвавий крик рибного продавця біля порти-

ка, лимонадник з легкою прикрашеною зеленню крамничкою перед Пантеоном. Йому подобалася сама непоказність вулиць темних, неприбраних, відсутність жовтих та світленьких фарб на будинках, ідилія серед міста: стадо козлів, що відпочивають на вуличній мостовій, крики дітлахів і якась невидима присутність на всьому ясної урочистої тиші, що обіймала людину. Йому подобалися ці безперервні раптовості, несподіваності, що вражають у Римі. Як мисливець, що виходить зранку на ловитву, як давній рицар, шукач пригод, він вирушав відшукувати кожного дня нові й нові чудеса і зупинявся мимоволі, коли враз серед нікчемного завулку підносився перед ним палац, який дихав суворою похмурою величчю. З темного травертину були складені його тяжкі незламні стіни, вершину вінчав прекрасно набраний колосальний карниз, мармуровими брусами обтяжені були великі двері, і вікна дивилися величаво, обкладені розкішним архітектурним оздобленням; або ж як раптом несподівано разом з невеликою площею виглядав мальовничий фонтан, який обризкував самого себе і свої спотворені мохом гранітні східці; як темна брудна вулиця закінчувалася несподівано грайливою архітектурною декорацією Берніні, або злітаючим обеліском, або церковною й монастирською стіною, що спалахувала блиском сонця на темно-лазурному небі з чорними, як вугіль, кипарисами. І що далі вглиб відходили вулиці, то частіше росли палаци й архітектурні витвори Браманта, Борроміні, Сангалло, Делпаорта, Віньоли, Бонаротті — і зрозумів він, нарешті, ясно, що тільки тут, тільки в Італії чути присутність архітектури та сувору її велич як мистецтва. Ще вища була духовна його насолода, коли він переносився у внутрішність церков і палаців, де арки, плоскі стовпи та круглі колони із усіх можливих сортів мармуру, перемішані з базальтовими, лазурними карнизами, порфіром, золотом і античними каменями, поєднувалися гармонійно підкорені обдуманій ідеї, і вище від усіх їх піднеслися безсмертні творіння пензля. Вони були високо прекрасні, ці обдумані обладнання зал, сповнені царської величі й архітектурної розкоші, що завжди вміла схилитися перед живописом у цей плодотворний вік, коли художник бував і архітектор, і живописець, і навіть скульптор разом. Могутні витвори пензля, що вже не повторюється нині, підносилися похмуро перед ним на потемнілих стінах, все ще незбагненні й недоступні для наслідування. Входячи й поринаючи більше й більше в споглядання їх, він відчував, як розвивався його смак, запорука якого вже зберігалася в душі його. І якою здалася

йому тепер низькою розкіш XIX століття перед цією величною прекрасною розкішшю, дрібна, нікчемна розкіш, що годилася тільки для прикрашення магазинів і вивела на поле діяльності золотильників, меблярів, обійників, столярів та майстрових, позбавивши світ Рафаелів, Тиціанів, Мікель-Анжелів, звівши до ремесла мистецтво. Якою низькою здалася йому оця розкіш, що вражає тільки перший погляд і споглядається потім байдуже, перед цією величавою ідеєю оздобити стіни віковічним творінням пензля, перед цією прекрасною думкою власника палацу дати собі повсякчасний предмет насолоди в години відпочинку від діл і від гучних життєвих чвар, усамітнившись там, у кутку., на старовинній софі, далеко від усіх, втупивши безмовно зір і разом із зором увіходячи глибше душею в таємниці пензля, зріючи невидимо в красі душевних помислів. Підносить-бо високо мистецтво людину, надаючи благородства й краси чудової рухам душі. Якими низькими здавалися йому перед цією непохитною плодотворною розкішшю, що оточила людину предметами, які розвивають і виховують душу, нинішні дріб'язкові оздоблення, що їх ламає й викидає щорічно неспокійна мода, чудне незрозуміле породження XIX віку, перед яким безмовно схилялися мудреці, згубниця й руїнниця всього колосального, величного, святого. За таких міркувань мимоволі спадало йому на думку: чи не через те цей байдужий холод, який обіймає нинішній вік, торговий, низький розрахунок, рання притупленість почуттів, що не встигли розвинутись і виникнути. Ікони винесли з храму — і храм уже не храм: кажани і злі духи живуть у ньому.

Що більше вдивлявся він, то більше вражала його ця незвичайна плодотворність віку, і він мимоволі вигукував: коли і як устигли вони це створити! Ця пишна сторона Рима нібито зростала перед ним щоденно. Галереї і галереї, і кінця їм нема... І там, і в тій церкві зберігається яке-небудь чудо пензля. І там на ветхій стіні ще дивує готовий зникнути фреск. І там на піднесених мармурах і стовбах, набраних із стародавніх язичеських храмів, сяє немеркнучим пензлем плафон. Все це було схоже на сховані золоті рудники, покриті звичайною землею, знайомі одному лише рудокопові. Якою переповненою була в ньому кожного разу душа, коли повертався він додому; як відрізнялося це почуття, оповите спокійною урочистістю тиші, від тих тривожних вражень, якими безглуздо наповнювалась душа його в Парижі, коли він повертався додому стомлений, рідко будучи в силі підсумувати їх.

Тепер йому здавалося ще більше відповідною до цих внутрішніх скарбів Рима його неприваблива, потемніла, забруднена зовнішність, яку так лають іноземці. Йому неприємно було б вийти після всього цього на модну вулицю з блискучими магазинами, франтуватістю людей і екіпажів: це було б чимось розважаючим, святотатственим. Йому краще подобалась ця скромна тиша вулиць, цей особливий вираз римського населення, цей привид вісімнадцятого століття, що ще мелькав по вулиці то у вигляді чорного абата з трикутним капелюхом, чорними панчохами і черевиками, то у вигляді старовинної пурпурової кардинальської карети з позолоченими вісями, колесами, карнизами й гербами — все це якось відповідало поважності Рима: цей живий, непоспішаючий народ, що мальовничо і спокійно походжає по вулицях, закинувши півплащ або накинувши собі на плече куртку, без тяжкого виразу на обличчях, який так вражав його на синіх блузах і на всьому народонаселенні Парижа. Тут саме убозтво з'являлося в якомусь світлому вигляді, безжурне, далеке від терзань і сліз, безтурботно і красиво простягаючи руку; мальовничі полки ченців, що переходили вулиці в довгому білому або чорному одязі; нечистий рудий капуцин, що раптом спалахував на сонці ясно-верблюжим кольором; нарешті, це населення художників, що зібралися з усіх країн світу, залишили тут вузенькі клаптики одягу європейського і з'явилися у вільному мальовничому вбранні; їх величні поважні бороди, зняті з портретів Леонарда да Вінчі й Тиціана, такі не схожі на ті потворні, вузькі борідки, які француз переробляє і стриже собі по п'ять разів на місяць. Тут художник відчув красу довгого хвилястого волосся і дозволив йому розсипатися кучерями. Тут сам німець з кривизною ніг своїх і неохопністю стану набув значного виразу, розкидавши по плечах золотисті свої локони, драпіруючись легкими складками грецької блузи або бархатним убранням, відомим під назвою cinquecento[1], яке засвоїли собі тільки самі художники в Римі. Сліди суворого спокою і тихої праці відбивалися на їх обличчях. Самі розмови і думки, чутні на вулицях, у кафе, в остеріях, були зовсім протилежні або не схожі на ті, які вчувалися йому в містах Європи. Тут не було розмов про знижені фонди, про камерні дебати, про іспанські справи: тут чути було мову про відкриту недавно древню статую, про майстерність пензлів великих майстрів, лунали суперечки і розбіжності з приводу виставле-

[1] Костюм XVI століття.

ного твору нового художника, розмови про народні свята і, нарешті, приватні розмови, в яких розкривалася людина, витиснуті з Європи нудними громадськими розмовами і політичними думками, що зігнали щирий вираз з облич.

Часто залишав він місто для того, щоб оглянути його околиці, і тоді його вражали інші чудеса. Прекрасні були ці німі пустельні римські поля, усіяні рештками стародавніх храмів, які з невимовним спокоєм розстилалися навколо, де пломеніючи суцільним золотом від злитих в одне жовтих квіточок, де сяючи розжеврілим вугіллям від пунцового листя дикого маку. Вони являли собою чотири чудесні краєвиди з чотирьох сторін: з однієї з'єднувалися вони просто з обрієм однією різкою рівною рискою, арки водопроводів здавалися стоячими в повітрі й ніби наклеєними на блискучому срібному небі. З другої — над полями сяяли гори; не вириваючись поривчасто й потворно, як у Тіролі або Швейцарії, а гармонійними пливучими лініями вигинаючись і схиляючись, осяяні чудесною ясністю повітря, вони готові були полетіти в небо; біля підошви їх неслася довга аркада водопроводів, схожа на довгий фундамент, і вершина гір здавалася повітряним продовженням чудової будови, і небо над ними було вже не срібне, але невимовного кольору весняного бузку. З третьої — ці поля закінчувалися теж горами, які вже ближче і вище підносилися, виступаючи сильніше передніми рядами і легкими уступами відходячи вдалину. В чудесну райдугу кольорів убирало їх тонке голубе повітря; і крізь це повітряно-голубе їх покривало сяяли ледве помітні будинки й вілли Фраскаті, яких де-не-де тонко і злегка торкнулося сонце і які йшли у світлу млу гаїв, що мріли вдалині. Коли ж обертався він раптом назад, тоді уявлялася йому четверта сторона краєвиду: поля закінчувалися самим Римом. Сяяли різко й яскраво стіни й лінії будинків, округлість куполів, статуї Латранського Іоанна і величний купол Петра, що виростав вище і вище в міру віддалення од нього, і владно залишався нарешті один на всьому півгоризонті, коли вже зовсім сховалося все місто. Ще краще любив він оглянути всі ці поля з тераси якої-небудь із вілл Фраскаті або Альбано, в години заходження сонця. Тоді вони здавалися неоглядним морем, що сяяло і підносилося з темних перил тераси; пологості й лінії зникали в світлі, що обняло їх. Спочатку вони ще здавалися зеленуватими, і по них ще видно було там і там розкидані гробниці й арки, потім вони проступали вже світлою жовтизною в райдужних відтінках світла, ледве показуючи стародавні залишки, і, нарешті,

ставали пурпуровішими й пурпуровішими, поглинаючи в себе і самий безмірний купол і зливаючись в один густий малиновий колір, і одна тільки сяюча вдалині золота смуга моря відокремлювала їх од пурпурового, так само як і вони, обрію. Ніде, ніколи йому не траплялося бачити, щоб поле перетворювалося на полум'я, подібно до неба. Довго, сповнений невимовним захопленням, стояв він перед таким краєвидом, і потім уже стояв так, просто, не захоплюючись, забувши все, коли і сонце вже ховалося, погасав швидко горизонт і ще швидше погасали вмить померклі поля, все вкривав своїм темним покривалом вечір, над руїнами вогнистими фонтанами піднімалися світляки, і незграбна крилата комаха, що неслася стоячи, як людина, і відома під ім'ям диявола, вдарялася безглуздо йому в очі. Тоді тільки він відчував, що холод південної ночі, наступивши, вже пройняв його всього, і поспішав на міські вулиці, щоб не схопити південної лихоманки.

Так протікало життя його в спогляданнях природи, мистецтв і старовини. Серед цього життя відчув він, більше ніж коли-небудь, бажання проникнути глибше в історію Італії, досі йому відому епізодами, уривками; без неї здавалося йому неповним сучасне, і він жадібно взявся за архіви, літописи й записки. Він тепер міг їх читати не так, як італієць-домосід, що входить і тілом і душею в читані події і не бачить за обличчями і подіями, що обступили його, всієї маси цілого, — він тепер міг оглядати все спокійно, як із ватиканського вікна. Перебування поза Італією, серед шуму й руху діючих народів і держав, було суворою перевіркою всіх його висновків, надало багатосторонності і всеохоплюючої властивості його окові. Читаючи, тепер він ще більше і разом з тим безпосередніше був вражений величчю і блиском минулої епохи Італії. Його дивував такий швидкий різнобічний розвиток людини на такому тісному кутку землі, такий сильний рух усіх сил. Він бачив, як тут кипіла людина, як кожне місто говорило своєю мовою, як у кожного міста були цілі томи історії; як разом виникли тут усі образи і види громадянства і правлінь: схвильовані республіки сильних нескорених характерів і повновладні деспоти серед них; ціле місто царственних купців, оплутане таємними урядовими нитками, під привидом єдиної влади дожа; прикликані чужоземці серед тубільців; сильні натиски і відсічі у надрах незначного містечка; майже казковий блиск герцогів і монархів малюсіньких земель; меценати, покровителі і гонителі; цілий ряд великих людей, що зіткнулися в один і той самий час; ліра, циркуль, меч і палітра;

храми, споруджувані серед битв і заворушень; ворожнеча, кривава помста, великодушні риси і безліч романтичних подій приватного життя серед політичного суспільного вихору і чудовий зв'язок між ними: таке дивне розкриття всіх сторін життя політичного і приватного, таке пробудження в надто тісному обсязі всіх елементів людини, що відбувалися в інших містах тільки частинами і на більших просторах! І все це зникло і минуло раптом, все застигло, як погасла лава, і викинуте навіть із пам'яті Європою, як старий непотрібний мотлох. Ніде, навіть у журналах, не виявляє бідна Італія свого розвінчаного чола, позбавлена значення політичного, а з ним і впливу на світ.

«І невже, — думав він, — не воскресне ніколи її слава? Невже нема засобів повернути минулий блиск її?» І пригадав він той час, коли ще в університеті, в Луцці, марив він про відновлення її минулої слави, бо це було улюбленою думкою молоді, що за склянками добродушно і простосердо мріяла про те, і побачив він тепер, яка короткозора була молодь і які короткозорі бувають політики, що докоряють народові за безтурботність і лінощі. Відчув він тепер, збентежившись, великий перст, що перед ним падає в прах німіюча людина, — великий перст, що накреслює з неба всесвітні події. Він викликав із середовища її ж гнаного її громадянина, бідного генуезця, який один убив свою вітчизну, вказавши світові невідому землю й інші широкі шляхи. Розсунувся всесвітній горизонт, величезним розмахом закипіли рухи Європи, понеслися навколо світу кораблі, зрушивши могутні північні сили. Залишилося пустим Середземне море; як обміліле річкове русло, обміліла обійдена Італія. Стоїть Венеція, відбивши в Адріатичних хвилях свої погаслі палаци, і жаль розриває серце іноземця, коли пониклий гондольєр везе його під пустельними стінами і зруйнованими поручнями безмовних мармурових балконів. Оніміла Феррара, лякаючи дикою похмурістю свого герцогського палацу. Здаються одинокими на всьому просторі Італії її похилі вежі й архітектурні дива, опинившись серед байдужого до них покоління. Дзвінко котиться луна по вулицях, що колись шуміли, і бідний ветурин під'їжджає до брудної остерії, що поселилася в прекрасному палаці. В злиденному вретищі опинилася Італія, і запиленим лахміттям висять на ній шматки її померклого царственного вбрання.

У пориві душевного жалю готовий він був навіть лити сльози. Але втішна, велична думка приходила сама до нього в душу, і відчував він іншим вищим чуттям, що не вмерла Італія, що чується

її непереборне вічне панування над усім світом, що вічно віє над нею її великий геній, який уже з самого початку зав'язав у грудях її долю Європи, вніс хрест в європейські темні ліси, захопив громадянським багром на далекому краю їх дикообразну людину, закипів тут вперше всесвітньою торгівлею, хитрою політикою і складністю громадянських пружин, піднісся потім усім блиском розуму, увінчавши чоло своє святим вінцем поезії і, коли вже політичний вплив Італії став зникати, розпростершись над усім світом урочистими дивами — мистецтвами, що подарували людині незнані насолоди і божественні почуття, які досі не піднімалися з лона душі її. Коли ж і вік мистецтва сховався і до нього збайдужіли заглиблені в розрахунки люди, він віє і розноситься над світом у завиваючих зойках музики, і на берегах Сени, Неви, Темзи, Москви, Середземного, Чорного моря, в стінах Алжира і на віддалених, ще недавно диких, островах гримлять захоплені оплески дзвінким співакам. Нарешті, самою ветхістю і руйнуванням своїм він грізно панує тепер у світі: ці величаві архітектурні чудеса залишились, як привиди, щоб докорити Європі за її китайську дріб'язкову розкіш, за іграшкове роздрібнення думки. І саме це чудне зібрання віджилих світів, і принадність з'єднання їх з вічно-квітучою природою — все існує для того, щоб будити світ, щоб жителю півночі, як крізь сон, уявлявся іноді цей південь, щоб мрія про нього виривала його із середовища холодного життя, відданого заняттям, які очерствляють душу, — виривала б його звідти, блиснувши йому несподівано перспективою, що несе в далечінь, колізейською ніччю при місяці, прекрасно вмираючою Венецією, невидимим небесним блиском і теплими поцілунками чудесного повітря, — щоб хоч раз у житті був він прекрасною людиною...

В таку урочисту хвилину він мирився з руйнуванням своєї вітчизни, і вбачалися тоді йому в усьому зародки вічного життя, завжди кращого майбутнього, яке вічно готує світові його вічний творець. У такі хвилини він навіть дуже часто задумувався над теперішнім значенням римського народу. Він бачив у ньому матеріал ще непочатий. Ще ні разу не грав він ролі в блискучу епоху Італії. Відзначали на сторінках історії імена свої папи та аристократичні доми, але народ залишався непомітним. Його не зачіпав хід вируючих у ньому і поза ним інтересів. Його не торкнулась освіта і не підкинула вихором сховані в ньому сили. В його природі містилося щось по-дитячому благородне. Ця гордість римським ім'ям, внаслідок якої частина міста, вважаючи себе нащадками

стародавніх квіритів, ніколи не вступала в шлюб з іншими. Ці риси характеру, змішаного з добродушності й пристрастей, показують світлу його натуру: ніколи римлянин не забував ні зла, ні добра, він або добрий, або злий, або марнотратник, або скнара, в ньому чесноти і пороки в своїх самородніх шарах і не змішались, як у освіченої людини, в непевні образи, у якої всяких жалюгідних пристрастей потроху під верховним началом егоїзму. Ця нестримність і порив розвернутися на всі гроші, — замашка сильних народів, — все це мало для нього значення. Ця світла щира веселість, якої тепер нема в інших народів: скрізь, де б він не був, йому здавалося, що стараються веселити народ, тут, навпаки, він тішиться сам. Він сам хоче бути учасником, його насилу вдержиш у карнавалі; все, що накопичено ним протягом року, він готовий промарнотратити за ці півтора тижня; все вгатить він на саме вбрання: одягнеться паяцом, жінкою, поетом, лікарем, графом, верзе дурниці і лекції, і слухаючому і неслухаючому — і веселість ця обіймає, як вихор, усіх — від сорокалітнього до хлопчиська: останній бобиль, якому нема в що вдягнутися, вивертає собі куртку, вимазує обличчя вугіллям і біжить туди ж, у строкатий натовп. І веселість ця в нього просто з природи; нею не хміль діє, — той самий народ освище п'яного, якщо зустріне його на вулиці. Потім риси природного художнього інстинкту і почуття: він бачив, як проста жінка вказувала художникові на погрішність у його картині; він бачив, як виражалося мимоволі це почуття в мальовничому одязі, в церковних оздобах, як у Дженсано народ прибирав квітковими килимами вулиці, як різнокольорове листя квітів перетворювалося на фарби і тіні, на брукові з'являлися візерунки, кардинальські герби, портрет Папи, вензелі, птахи, звірі й арабески. Як напередодні Великодньої неділі продавці харчів, *піцикароли,* прибирали свої крамнички: свинячі окороки, ковбаси, білі пузирі, лимони і листя перетворювалися на мозаїку і складали плафон; круги пармезанів та інших сирів, лягаючи один на одного, ставали в колони; із сальних свічок скаладалася бахрома мозаїчної завіси, що драпірувала внутрішні стіни; із сала, білого, як сніг, відливалися цілі статуї, історичні групи християнського і біблейського змісту, які здивованому глядачеві здавалися алебастровими — вся крамничка перетворювалася на світлий храм, сяючи позолоченими зірками, майстерно освітлюючись розвішаними плошками і відбиваючи дзеркалами безконечні купи яєць. Для всього цього потрібна була присутність смаку, і піцикароло робив це не заради

яких-небудь прибутків, але для того, щоб помилувалися інші і помилуватися самому. Нарешті, народ, в якому живе почуття власної гідності: тут він il popolo[1], а не чернь, і носить у своїй природі прямі начала часів первісних квіритів; його не могли навіть спокусити наїзди іноземців, розбещувачів недіючих націй, що породжують по трактирах і дорогах найогидніший клас людей, по яких мандрівник робить часто висновок про весь народ. Сама безглуздість урядових постанов, ця безвладна купа всяких законів, що виникли в усі часи і відносини і не знищені досі, між якими навіть є Дикти часів стародавньої Римської республіки, — все це не викоренило високого почуття справедливості в народі. Він ганьбить неправедного домагателя, освистує труну покійника і впрягається великодушно в колісницю, що везе тіло, яке шанує народ. Самі вчинки духівництва, часто спокусливі, що викликали б у інших місцях розпусту, майже не діють на нього: він уміє відокремити релігію від лицемірних виконавців і не заразився холодною думкою невір'я. Нарешті, самі злидні й бідність, неминуча доля стоячої держави, не ведуть його до похмурого злочинства: він веселий і переносить усе, і тільки в романах та повістях ріже по вулицях. Усе це показувало йому стихії народу сильного, цільного, для якого ніби готувалося якесь поприще попереду. Європейська освіта ніби навмисно не торкнулася його і не вдихнула в груди йому свого холодного вдосконалення. Сам духовний уряд, цей дивний уцілілий привид минулих часів, залишився ніби для того, щоб зберігати народ від стороннього впливу, щоб ніхто із честолюбних сусідів не посягнув на його особистість, щоб до часу в тиші таїлася його горда народність. Притому тут, у Римі, не відчувалося чогось померлого; в самих руїнах і прекрасній бідності Рима не було того томливого болісного почуття, яке проймає мимоволі людину, що споглядає пам'ятки заживо вмираючої нації. Тут протилежне почуття: тут ясний, урочистий спокій. І кожного разу, міркуючи про все це, князь мимоволі задумувався і почав підозрювати якесь таємниче значення в слові «вічний Рим».

Підсумком усього цього було те, що він старався узнавати більше і більше свій народ. Він спостерігав його на вулицях, у кафе, де в кожному були свої відвідувачі: в одному антикварії, в другому стрільці й мисливці, в третьому кардинальські слуги, в четвертому художники, в п'ятому вся римська молодь і римське фра-

[1] Народ *(італ.)*.

нтівство; спостерігав в остеріях, чисто римських остеріях, куди не заходить іноземець, де римський nobile[1] сідає іноді поряд з міненте і товариство скидає з себе сюртуки й галстуки в гарячі дні; спостерігав його у позаміських мальовничо-непоказних трактирах з повітряними вікнами без шибок, куди сім'ями й компаніями наїжджали римляни обідати, або, за їх виразом, far allegria[2]. Він сідав і обідав разом з ними, втручався охоче в розмову, дивуючись дуже часто з простої розсудливості й живої оригінальності розповіді простих неписьменних городян. Але більше за все він мав нагоду взнати його під час церемоній і свят, коли випливає наверх все народонаселення Рима і раптом показується сила-силенна доти не підозрюваних красунь, — красунь, яких образи мелькають тільки в барельєфах та в стародавніх антологічних віршах. Ці промовисті погляди, алебастрові плечі, смолисте волосся, в тисячу різних способів підняте на голові або перекинуте назад, мальовничо пронизане наскрізь золотою стрілою, руки, горда хода, скрізь риси і натяки на серйозну класичну красу, а не легку принадність граціозних жінок. Тут жінки здавалися подібними до будов у Італії: вони або палаци, або халупки, або красуні, або потворні; середини нема між ними: гарненьких нема. Він ними втішався, як втішався в прекрасній поемі віршами, що вибилися з ряду інших і насилали освіжаючий трепет на душу.

Але швидко до такої втіхи приєдналося почуття, що оголосило сильну боротьбу всім іншим, — почуття, що викликало з душевного дна сильні людські пристрасті, які підіймають демократичний бунт проти високого єдинодержавства душі: він побачив Аннунціату. І ось таким чином ми добралися, нарешті, до світлого образу, який осяяв початок нашої повісті.

Це було під час карнавалу.

— Сьогодні я не піду на Корсо, — сказав принчипе своєму maestro di casa, виходячи з дому, — мені набридає карнавал, мені краще подобаються літні свята і церемонії...

— Але хіба це карнавал? — сказав старик. — Це карнавал дітлахів. Я пам'ятаю карнавал: коли по всьому Корсо жодної карети не було і цілу ніч гриміла по вулицях музика; коли живописці, архітектори і скульптори вигадували цілі групи, історії; коли народ, — князь розуміє: весь народ, всі, всі, золотильники, рамники, мозаїсти, прекрасні жінки, вся синьйорія всі nobili, всі, всі, всі... о

[1] Знатна людина, дворянин *(італ.)*.
[2] Веселитися *(італ.)*.

quanta allegria![1] От коли був карнавал так карнавал, а тепер що за карнавал? Е! — сказав старий і знизав плечима, потім знову сказав: — Е! — й знизав плечима, і потім уже вимовив: — E una porcheria[2].

Потім maestro di casa в душевному пориві зробив незвичайно сильний жест рукою, але вгамувався, побачивши, що князя давно перед ним не було. Він був уже на вулиці. Не бажаючи брати участь у карнавалі, він не взяв з собою ні маски, ні залізної сітки на обличчя, і, закрившись плащем, хотів лише пробратися через Корсо на другу половину міста. Але народний натовп був дуже густий. Ще тільки пробрався він між двома чоловіками, як уже почастували його зверху борошном; строкатий арлекін ударив його по плечу тріскачкою, пролетівши повз нього зі своєю коломбіною; конфеті й пучечки квітів полетіли йому в очі, з двох боків почали йому дзижчати у вуха: з одного боку граф, з другого медик, який читав йому довгу лекцію про те, що в нього є в шлунковій кишці. Пробитися між ними не було сил, тому що народний натовп збільшився; ланцюг екіпажів, уже не маючи змоги рухатися, зупинився. Увагу натовпу привернув якийсь смільчак, що крокував на ходулях врівні з будинками, ризикуючи кожну хвилину, бути збитим з ніг і гримнутися на смерть об бруківку. Але про це, здається, в нього не було турбот. Він таскав на плечах чучело велетня, придержуючи його однією рукою, несучи в другій написаний на папері сонет, з приробленим до нього паперовим хвостом, який буває в паперового змія, і кричачи на весь голос: «Ессо il gran poeta morto! Ecco il suo sonetto colla coda!» («Ось померлий великий поет! ось його сонет з хвостом!»)[3]. Цей смільчак згустив за собою натовп до такої міри, що князь ледве міг перевести дух. Нарешті, весь натовп посунув уперед за мертвим поетом; ланцюг екіпажів зрушив з місця, з чого він зрадів дуже, хоч народний рух збив з нього капелюх, якого він кинувся піднімати. Піднявши капелюх, він підняв разом і очі, і остовпів: перед ним стояла нечувана красуня. Вона була в сяючому альбанському вбранні серед двох інших теж прекрасних жінок, які були перед нею як ніч перед днем. Це було чудо в найвищій мірі. Все мусило померкнути перед цим блиском. Дивля-

[1] О, які веселощі! *(італ.)*
[2] Одне свинство *(італ.)*.
[3] В італійській поезії існує рід вірша, відомий під назвою сонета з хвостом (con la coda), коли думка не вмістилася і веде за собою додаток, який часто буває довший за самий сонет.

чись на неї, ставало ясно, чому італійські поети і порівнюють красунь із сонцем. Це саме й було сонце, повна краса. Все, що розсипалося й прикрашає поодинці красунь світу, все це зібралося сюди разом. Глянувши на груди й бюст її, вже ставало очевидно, чого бракує в грудях та бюстах інших красунь. Перед її густим виблискуючим волоссям здавалося б рідким і мутним всяке інше волосся. Її руки були для того, щоб кожного зробити художником, — як художник, дивився б він на них вічно, не сміючи дихнути. Перед її ногами здалися б трісками ноги англійок, німкень, француженок та жінок усіх інших націй; самі тільки древні скульптори удержали високу ідею краси їх у своїх статуях. Це була краса повна, створена для того, щоб усіх однаково засліпити! Тут не треба було мати якого-небудь особливого смаку; тут усі смаки повинні були зійтися, всі повинні були впасти ниць; і віруючий і невіруючий впали б перед нею, як перед несподіваною появою божества. Він бачив, як увесь народ, скільки його там не було, задивився на неї, як жінки виявили мимовільний подив на своїх обличчях, змішаний з утіхою, і повторювали: «О, bella!»[1], як усе, що не було, здавалось, перетворилося на художника й дивилося пильно на неї одну. Але на обличчі красуні написана була тільки сама увага до карнавалу: вона дивилася тільки на натовп і на маски, не помічаючи звернутих на неї очей, ледве слухаючи мужчин у бархатних куртках, які стояли позад неї, мабуть, родичів, що прийшли разом з ними. Князь починав був розпитувати у тих, що стояли біля нього, хто була така чудова красуня і звідкіля. Але всюди одержував у відповідь саме тільки знизування плечима, супроводжуване жестом, і слова: «Не знаю, певно, іноземка»[2]. Непорушний, затаївши подих, він поглинав її очима. Красуня, нарешті, навела на нього свої промовисті очі, але тут же зніяковіла й відвела їх у інший бік. Його пробудив крик: перед ним зупинився величезний віз. Юрба масок у рожевих блузах, що містилися в ньому, назвавши його на ім'я, почала кидати в нього борошном, супроводжуючи одним довгим викликом: «У, у, у!..» І в одну хвилину з ніг до голови був він обсипаний білим пилом, при голосному сміхові всіх сусідів, що обступили його. Весь білий, як сніг, навіть з білими віями, князь побіг нашвидку додому переодягатися.

---

[1] Яка красуня! *(італ.)*

[2] Римляни всіх, хто не живе в Римі, називають іноземцями (forestieri), хоч би вони мешкали тільки в 10 милях від міста.

Поки він збігав додому, поки встиг переодягтися, вже тільки півтори години залишалося до Ave Maria. З Корсо поверталися порожні карети: ті, що сиділи в них, перебралися на балкони дивитися звідти на натовп, який не переставав рухатися, чекаючи кінного бігу. При повороті на Корсо зустрів він воза, повного чоловіків у куртках та сяючих жінок з квітковими вінками на головах, з бубнами й тимпанами в руках. Віз, здавалося, весело повертався додому, з боків він був прикрашений гірляндами, спиці й обіддя коліс обвиті зеленим гіллям. Серце його похололо, коли він побачив, що серед жінок сиділа в ньому красуня, яка вразила його. Виблискуючим сміхом осявалося її обличчя. Віз швидко промчав під вигуки і пісні. Першим ділом його було бігти вслід за ним, але дорогу перегородив йому величезний поїзд музикантів: на шести колесах везли страховинної величини скрипку. Один чоловік сидів верхи на підставці, другий, ідучи збоку неї, водив величезним смичком по чотирьох канатах, натягнутих на неї замість струн. Скрипка, напевно, коштувала великих трудів, витрат і часу. Попереду йшов велетенський барабан. Юрба народу й хлопчаків тісно сунула вслід за музикальним поїздом і похід замикав відомий у Римі своєю огрядністю піцикароло, несучи клістирну трубку заввишки як дзвіниця. Коли вулиця очистилася від поїзда, князь побачив, що бігти за возом безглуздо й пізно, та й до того ж невідомо, якими дорогами понісся він. Він не міг, проте, відмовитися від думки шукати її. В уяві його пурхав цей сяючий сміх і відкриті уста з чудовими рядами зубів. «Це сяйво блискавки, а не жінка, — повторював він собі, і в той же час з гордістю додавав: — Вона римлянка. Така могла родитися тільки в Римі. Я повинен неодмінно її побачити. Я хочу бачити її не з тим, щоб любити її, ні, я хотів би тільки дивитися на неї, дивитися на неї всю, дивитись на її очі, дивитись на її руки, на її пальці, на блискуче волосся. Не цілувати її, хотів би тільки дивитися на неї. І що ж? Адже це так повинно бути, це в законі природи; вона не має права сховати й занести красу свою. Повну красу дано для того в світ, щоб кожний її побачив, щоб ідею про неї зберігав назавжди в своєму серці. Коли б вона була просто прекрасна, а не така найвища довершеність, вона б мала право належати одному, її міг би він віднести в пустелю, сховати від світу. Але краса повна мусить бути бачена всіма. Хіба розкішний храм будує архітектор у тісному завулкові? Ні, він ставить його на відкритій площі, щоб людина з усіх боків могла оглянути його й подивуватися з нього. Хіба для того засвічений світильник, сказав Божествен-

ний Учитель, щоб ховати його й ставити під стіл? Ні, світильник засвічений для того, щоб стояти на столі, щоб усім було видно, щоб усі рухалися при його світлі. Ні, я повинен її бачити неодмінно». Так міркував князь, і потім довго передумував і перебирав усі засоби, як досягнути цього, — нарешті, як здавалося, зупинився на одному й попростував тут же, нітрохи не гаючись, в одну з тих віддалених вулиць, яких багато в Римі, де нема навіть кардинальського палацу з виставленими розмальованими гербами на дерев'яних овальних щитах, де видно номер над кожним вікном і дверима тісного домика, де йде горбом вигнута мостова, куди з іноземців заглядає тільки хіба пройдисвіт німецький художник з похідним стільцем і фарбами, та козел, що відстав від череди, яка пройшла, й зупинився подивитися з зачудованням, що за вулиця, ним ніколи не бачена. Тут лунають дзвінкі голоси римлянок: з усіх боків, із усіх вікон чути розмови й переговори. Тут всі відверті, і прохожий може досконально знати всі хатні таємниці; навіть мати з дочкою розмовляють не інакше між собою, як висунувши обидві свої голови на вулицю; тут чоловіків не видно зовсім. Ледве тільки блисне ранок, уже відчиняє вікно й висовується сьора Сусанна, потім з іншого вікна показується сьора Нанна. Потім вилізає сьора Лучія, розчісуючи гребенем косу; нарешті, сьора Чечілія висовує руку з вікна, щоб дістати на протягнутій вірьовці білизну, яка тут же й карається за те, що довго не давала дістати себе, карається жужманням, киданням на підлогу й словами: «Che bestia!»[1]. Тут усе жваве, все кипить: летить із вікна черевик з ноги в пустуна сина або в козла, який підійшов до корзинки, де поставлено річну дитину, почав її нюхати і, нахиливши голову, готувався пояснити їй, що таке означають роги. Тут нічого не було невідомого, все відоме. Синьори все знали, чисто все: яку сьора Джюдіта купила хустку, в кого буде риба на обід, хто коханець у Барбаруччі, який капуцин краще сповідає. Зрідка тільки вставляє своє слово чоловік, стоячи звичайно на вулиці, спершись біля стіни, з коротенькою люлькою в зубах, і вважаючи за необхідне, почувши про капуцина, додати коротку фразу: «Всі шахраї», — після чого продовжував знову пускати під ніс собі дим. Сюди не заїжджала ніяка карета, крім хіба тільки одної двоколісної трясучки, запряженої мулом, що привіз хлібникові муку, та сонного осла, який ледве дотарганив перекидну корзину з броколями, незважаючи на спону-

[1] Яка тварина! *(італ.)*

кання хлопчаків, що попадали камінням у його нелоскотливі боки. Тут немає ніяких магазинів, крім крамнички, де продавався хліб і віръовки із скляними бутелями, та темного вузенького кафе, що містилося в самому кутку вулиці, звідки видно було ботегу, який безперестанно виходив, розносячи синьорам кофе або шоколад на козячому молоці, у бляшаних маленьких кофейниках, відомий під ім'ям Аврори. Будинки тут належали двом, трьом, а іноді й чотирьом власникам, з яких один має тільки пожиттєве право, другий володіє одним поверхом і має право користуватися з нього прибутком тільки два роки, після чого, внаслідок заповіту, поверх повинен був перейти від нього до padre Vicenzo на 10 років, у якого, проте, хоче відтягати його якийсь родич колишньої фамілії, що живе в Фраскаті і вже завчасно затіяв процес. Були й такі власники, які володіли одним вікном в одному будинку, та іншими двома в другому будинку, та пополам з братом користувалися прибутком з вікна, за яке, зрештою, зовсім не платив несправний пожилець, — словом, предмет нескінченних позовів та утримання адвокатів і куріалів, що наповнювали Рим. Дами, про яких тільки-но було згадано, як першокласні, вшановані повними іменами, так і другорядні, що називалися зменшеними іменами, всі Тетти, Тутти, Нанни, — здебільшого нічим не займалися; вони були дружини: адвоката, дрібного урядовця, дрібного торговця, носильника, факіна, а найчастіше незайнятого громадянина, який умів тільки красиво драпіруватися у не дуже надійний плащ.

Багато хто з синьор служили моделями для художників. Тут були всіх родів моделі. Коли були гроші, вони проводили весело час в остерії з чоловіками і цілою компанією, не було грошей — не нудьгували і дивилися у вікно. Тепер вулиця була тихіша, ніж звичайно, тому що деякі вирядилися в народний натовп на Корсо. Князь підійшов до старих дверей одного будиночка, які всі були виверчені дірами, так що сам господар довго тицяв у них ключем, поки попадав у справжню. Вже готовий він був узятися за кільце, як раптом почув слова:

— Сьєр принчипе[1] хоче бачити Пеппе?

Він підняв голову догори: з третього поверху дивилася, висунувшись, сьора Тутта.

— Яка крикуха! — сказала з протилежного вікна сьора Сусанна: — Принчипе, може, зовсім прийшов не для того, щоб бачити Пеппе.

[1] Князь *(італ.)*.

— Звичайно, з тим, щоб бачити Пеппе, чи не правда, князю? З тим, щоб бачити Пеппе, чи не так, князю? Щоб побачити Пеппе?

— Який Пеппе, який Пеппе! — продовжувала з жестом обома руками сьора Сусанна: — Князь став би думати тепер про Пеппе! Тепер час карнавалу, князь поїде разом зі своєю куджиною, маркезою Монтеллі, поїде з друзями в кареті кидати квіти, поїде за місто far allegria. Який Пеппе! Який Пеппе!

Князь здивувався з таких подробиць про своє проведення часу; але дивуватися йому було нічого, тому що сьора Сусанна знала все.

— Ні, мої люб'язні синьори, — сказав князь, — мені, справді, треба бачити Пеппе.

На це дала відповідь князеві вже синьора Грація, яка давно висунулася з віконця другого поверху і слухала. Відповідь дала вона, злегка поцмокавши язиком і покрутивши пальцем — звичайний заперечний знак у римлянок — і потім додала:

— Нема дома.

— Але, може, ви знаєте, де він, куди пішов?

— Е! куди пішов! — повторила сьора Грація, нахиливши голову до плеча. — Може, в остерії, на площі, біля фонтана; певно, хто-небудь покликав його, куди-небудь пішов, chi lo sa (хто його знає)!

— Якщо хоче принчипе що-небудь сказати йому, — підхопила з протилежного вікна Барбаруччя, надіваючи в той же час сережку в своє вухо, — нехай скаже мені, я йому передам.

«Ну, ні», — подумав князь і подякував за таку готовність.

У цей час визирнув із перехресного провулка величезний забруднений ніс і, як велика сокира, повис над губами і всім обличчям, що показалися слідом за ним. Це був сам Пеппе.

— Ось Пеппе! — скрикнула сьора Сусанна.

— Ось іде Пеппе, sior principe[1], — скрикнула жваво зі свого вікна синьора Грація.

— Іде, іде Пеппе! — задзвеніла з самого кутка вулиці сьора Чечілія.

— Принчипе, принчипе! он Пеппе, он Пеппе (ессо Рерре, ессо Рерре)! — кричали на вулиці діти.

— Бачу, бачу, — сказав князь, оглушений таким жвавим криком.

— Ось я, eccelensa[2], ось! — сказав Пеппе, знімаючи шапку.

---

[1] Князь *(італ)*.

[2] Ваше сіятельство *(італ.)*.

Він, як видно, вже встиг спробувати карнавалу. Його звідкись збоку обсипало дуже борошном. Увесь бік і спина були в нього побілені зовсім, капелюх пом'ятий, і все обличчя було побите білими гвіздками. Пеппе вже був цікавий тим, що все життя своє залишався із зменшеним ім'ям своїм Пеппе. До Джузеппе він ніяк не добрався, хоч і посивів. Він походив навіть із хорошої фамілії, з багатого дому негоціанта, але останній будиночок був у нього відтяганий позовом. Ще батько його, людина теж схожа на самого Пеппе, хоч і називався sior Джіованні, проїв останнє майно, і він бідував тепер подібно до багатьох, тобто жив як доводилось: то раптом влаштовувався слугою в якого-небудь іноземця, то був на посилках в адвоката, то був прибиральником студії якого-небудь художника, то сторожем виноградника або вілли, і в міру того змінювався на ньому безперестанно костюм. Іноді Пеппе можна було зустріти на вулиці в круглому капелюсі й широкому сюртуку, іноді у вузенькому каптані, що лопнув у двох або трьох місцях, з такими вузенькими рукавами, що довгі руки його визирали звідти, як мітли, іноді на нозі його з'являлася попівська панчоха і черевик, іноді він показувався в такому костюмі, що вже й розібрати було важко, тим більше, що все це було надіте зовсім не як слід: іноді просто можна було подумати, що він надів на ноги замість панталонів куртку, зібравши і зав'язавши її як-небудь ззаду. Він був найсумлінніший виконавець усіх можливих доручень, часто зовсім безінтересно: тягнув продавати всякий мотлох, який доручали дами його вулиці, пергаментні книги розореного абата або антикварія, картину художника; заходив ранками до абатів забирати їх панталони і черевики для чистки до себе додому, які потім забував своєчасно віднести назад, від надмірного бажання услужити кому-небудь третьому, що попався йому, і абати залишались арештованими без черевиків і панталонів на весь день. Часто йому перепадали солідні гроші, але грішми він розпоряджався по-римському, тобто назавтра майже завжди їх не ставало, не тому, щоб він витрачав на себе або проїдав, але тому, що все у нього йшло на лотерею, до якої був він страшенно охочий. Навряд чи існував такий номер, якого б він не спробував. Всяка незначна щоденна подія в нього мала важливе значення. Чи траплялося йому знайти на вулиці яку-небудь погань, він зразу ж справлявся в ворожебній книзі, за яким номером вона там стоїть, з тим щоб його зараз же взяти в лотереї. Приснився йому якось сон, що сатана, який і без того йому снився невідомо з якої причини на початку кожної весни, —

що сатана потягнув його за ніс по всіх покрівлях всіх будинків, починаючи від церкви Св. Ігнатія, потім по всьому Корсо, потім по провулку tre Ladroni[1], потім по via della stamperia[2] і зупинився нарешті біля самої trinita[3] на сходах, примовляючи: «Ось тобі, Пеппе, за те, що ти молився святому Панкратію: твій білет не виграє». Сон цей викликав великі розмови між сьорою Чечілією, сьорою Сусанною і всією майже вулицею; але Пеппе розгадав його по-своєму: збігав зразу ж за ворожебною книгою, взнав, що чорт означає 13 нумер, ніс — 24, святий Панкратій — 30, і взяв того ж ранку всі три нумери. Потім склав всі три нумери, вийшло: 67, він узяв і 67. Усі чотири нумери, як звичайно, лопнули. Іншого разу трапилось йому завести суперечку з виноградарем, товстим римлянином, сьором Рафаелем Томачелі. За що вони посварилися, — Бог їх знає, але кричали вони голосно, роблячи сильні жести руками, і, нарешті, обидва зблідли — ознака жахлива, за якою звичайно з острахом висовуються з вікон усі жінки і перехожий пішоход відхиляється подалі, — ознака, що справа доходить, нарешті, до ножів. І справді, товстий Томачелі запустив уже руку за ремінну халяву, що обтягувала його товсту ікру, щоб витягти звідти ніж, і сказав: «Почекай ти, ось я тебе, теляча голово!» — як раптом Пеппе вдарив себе рукою по лобі і втік з місця битви. Він згадав, що на телячу голову він ще ні разу не взяв білета; відшукав нумер телячої голови і побіг бігом до лотерейної контори, так що всі, хто приготувався дивитись на криваву сцену, здивувалися з такого нежданого вчинку, і сам Рафаель Томачелі, засунувши знову ніж за халяву, довго не знав, що йому робити, і нарешті сказав: «Che uomo curioso! (Яка дивна людина!)». Що білети лопалися і пропадали, цим не бентежився Пеппе. Він був твердо впевнений, що буде багачем, і тому, проходячи повз крамниці, питав майже завжди, скільки коштує всяка річ. Одного разу, дізнавшись, що продається великий будинок, він зайшов навмисно поговорити про це з продавцем, і коли почали з нього сміятися ті, що знали його, він відповідав дуже простодушно: «Але нащо сміятися, нащо сміятися? Адже я не тепер хотів купити, а після, з часом, коли будуть гроші. Тут нічого нема такого... кожний повинен здобувати майно, щоб залишити потім дітям, на церкву, бідним, на інші різні речі...

[1] Трьох розбійників *(італ.)*.
[2] Вулиця друкарів *(італ.)*.
[3] Трійці *(італ.)*.

chi lo sa[1]!» Він уже давно був відомий князеві, був навіть колись узятий батьком його в будинок як офіціант, і тоді ж його було вигнано за те, що за місяць зносив свою ліврею і викинув за вікно весь туалет свого князя, ненавмисно штовхнувши його ліктем.

— Послухай, Пеппе, — сказав князь.

— Що хоче наказати eccelenza? — сказав Пеппе, стоячи з відкритою головою. — Князеві тільки сказати: «Пеппе!» — а я: «Ось я». Потім князь нехай тільки скаже: «Слухай, Пеппе», — а я: «Ессо me, eccelenza!»[2]

— Ти повинен, Пеппе, зробити мені тепер ось яку послугу... — З цими словами князь подивився навколо себе і побачив, що всі сьори Грації, сьори Сусанни, Барбаруччі, Тетти, Тутти — всі, скільки їх було, виставилися зацікавлено з вікна, а бідна сьора Чечілія мало не вивалилася зовсім на вулицю.

«Ну, справа погана!» — подумав князь.

— Ходімо, Пеппе, йди за мною.

Сказавши це, він пішов уперед, а за ним Пеппе, похнюпивши голову і розмовляючи сам з собою: «Е! жінки тому і цікаві, тому що жінки, тому що цікаві».

Довго йшли вони з вулиці у вулицю, заглибившись кожен у свої міркування. Пеппе думав ось про що: «Князь дасть, певно, яке-небудь доручення, може, важливе, тому що не хоче сказати при всіх; отже, дасть хороший подарунок або гроші. Якщо ж князь дасть гроші, що з ними робити? Чи віддати їх сьору Сервілію, власникові кафе, якому він давно винен? тому що сьор Сервіліо на першому ж тижні посту неодмінно вимагатиме з нього гроші, тому що сьор Сервіліо вгатив усі гроші на дивовижну скрипку, яку власноручно робив три місяці для карнавалу, щоб проїхатися з нею по всіх вулицях, — тепер, певно, сьор Сервіліо довго буде їсти, замість печеного на рожні козеняти, самі броколі, варені у воді, поки не набере знову гроші за кофе. Або ж не платити сьору Сервіліо, а замість цього покликати його обідати в остерію, тому що сьор Сервіліо il vero Romano[3] і за виявлену йому честь буде готовий почекати борг, — а лотерея неодмінно почнеться з другого тижня посту. Тільки яким чином до того часу зберегти гроші, як зберегти їх так, щоб не знав ні Джякомо, ні майстер Петручьо, точильник, які обов'язково попросять у нього в позику, тому що Джякомо за-

[1] Хто знає *(італ.)*.

[2] Ось я, ваше сіятельство! *(італ.)*

[3] Справжній римлянин *(італ.)*.

ставив у Гету жидам весь свій одяг, а майстер Петручьо теж заставив свій одяг у Гету жидам і розірвав на собі спідницю й останню хустку дружини, нарядившись жінкою... як зробити так, щоб не позичити їм?» Ось про що думав Пеппе.

Князь думав ось про що: «Пеппе може розшукати і дізнатися, як на ім'я, де живе, і звідки, і хто така красуня. По-перше, він усіх знає, і тому більше, ніж хто інший, може зустріти в натовпі приятелів, може через них розвідати, може зазирнути в усі кафе й остерії, може заговорити навіть, не викликавши ні в кому підозріння своєю фігурою. І хоч він часом надто балакучий і неуважна голова, але, якщо зобов'язати його словом справжнього римлянина, він збереже таємницю».

Так думав князь, ідучи з вулиці у вулицю, і нарешті зупинився, побачивши, що давно перейшов міст, давно вже був у Транстеверській стороні Рима, давно піднімається на гору, і недалеко від нього церква S. Pietro in Montorio. Щоб не стояти на дорозі, він зійшов на майданчик, з якого відкривався весь Рим, і промовив, обернувшись до Пеппе:

— Слухай, Пеппе, я тебе попрошу зробити мені одну послугу.

— Що хоче eccelenza? — сказав знову Пеппе.

Але тут князь глянув на Рим і зупинився: перед ним у чудесній сяючій панорамі з'явилося Вічне місто. Вся світла маса будинків, церков, куполів, шпилів ясно освітлена була блиском призахідного сонця. Групами і поодинці один з-поза одного виходили будинки, покрівлі, статуї, легкі тераси й галереї; там рябіла і грала маса тонкими шпилями дзвіниць і куполів з узорною вигадливістю ліхтарів; там виступав цілком темний палац; там плоский купол Пантеона; там прикрашена верхівка Антонинівської колони з капітеллю і статуєю апостола Павла; ще правіше підносили верхівки капітолійські будови з конями, статуями; ще правіше, над сяючим натовпом будинків і покрівель, велично й суворо здіймалася темна широчінь колізейської громади; там знову яскравий натовп стін, терас і куполів, вкритий сліпучим блиском сонця. І над усією сяючою масою темніли вдалині своєю чорною зеленню верхівки кам'яних дубів із вілл Людовізі, Медічис, і цілим стадом стояли над ними в повітрі куполоподібні верхівки римських пінн, підняті тонкими стовбурами. І потім на всю довжину всієї картини підносились і голубіли прозорі гори, легкі, як повітря, обняті якимось фосфоричним світлом. Ні словом, ні пензлем не можна було передати чудесної гармонії і сполучення всіх планів цієї картини. По-

вітря було до того чисте і прозоре, що найменша рисочка віддалених будов була ясна, і все здавалося таким близьким, ніби можна було схопити рукою. Останній дрібний архітектурний орнамент, узорне оздоблення карниза — все визначалося незбагненно чітко. В цей час пролунали: гарматний постріл і віддалений злитий крик народного натовпу — знак, що вже пробігли коні без сідоків, які завершували день карнавалу. Сонце спускалося нижче до землі; рум'янішим і гарячішим став блиск його на всій архітектурній масі; ще живішим і ближчим зробилося місто; ще темніше зачорніли пінни; ще голубішими і фосфорнішими стали гори; ще урочистіше і краще готове погаснути небесне повітря... Боже, який вид! Князь, захоплений ним, забув і себе, і красу Аннунціати, і таємничу долю свого народу, і все, що є на світі.

КОМЕНТАРІ

ПОВІСТІ

До тому входять сім повістей — «Невський проспект», «Ніс», «Портрет», «Шинель», «Коляска», «Записки божевільного», «Рим», — котрі сам Микола Гоголь поєднав у такій послідовності в третьому томі першого зібрання творів 1842 р. Три з названих повістей («Невський проспект», «Портрет» і «Записки божевільного») друкувалися ще 1835 р. в «Арабесках», «Ніс» і «Коляску» оприлюднив у 1836 р. пушкінський «Современник» (у цьому ж часописі 1842 р. з'явилася друга редакція «Портрета»), «Рим» був надрукований в альманасі «Москвитянин» 1842 р.; лише «Шинель» уперше побачила світ у третьому томі зібрання. Три повісті, які увійшли до «Арабесок», поєднувала міська тематика, всі вони були присвячені Петербургу: навіть сюжетна інтрига «Невського проспекту», «Портрета» і «Записок божевільного» зав'язувалася безпосередньо на вулицях міста. Втім, відзначивши «новий почерк» Гоголя, читачі «Арабесок» не сприйняли ці три повісті як цикл. Показовий приклад тут — відома рецензія В. Бєлінського «Про російську повість і повісті Гоголя», де розлога розповідь про «нову» малу прозу автора йде поруч із аналізом текстів, що увійшли свого часу до «Миргорода». Уже після оприлюднення видання 1842 р. стало очевидно — сім повістей третього тому утворюють цикл, подібно до повістей «Вечорів на хуторі біля Диканьки» і «Миргорода». Так, показово, що над творами, написаними найпізніше — «Римом» і «Шинеллю», Гоголь працює водночас зі створенням другої редакції «Невського проспекту» і «Носа». Згодом, на початку 1890-х років, з легкої руки В. Шенрока п'ять із семи повістей третього тому повного зібрання творів Гоголя (за винятком «Коляски» і «Рима») отримують назву «петербурзькі повісті», за композиційною аналогією і певним змістовним протиставленням до «українських повістей» автора.

Петербурзькі повісті об'єднані урбаністичною темою і відповідними мотивами (йдеться про міський, зокрема петербурзький, текст), певною стилістичною єдністю (тут варто виокремити оповідний тип нарації, фантастичний елемент, сатиру та анекдотичність), увагою до теми художника і суспільства, «маленької» людини, відчутною соціальною спрямованістю тощо. За формальними ознаками жодна з петербурзьких повістей не є повістю (незважаючи на Гоголеве самовизначення), це новели. Порівняно з українськими повістями, авторську манеру петербурзького циклу харак-

теризує більша економія виражальних засобів, спрощення сюжетів. Наразі жоден із сюжетів петербурзьких повістей не є вигадкою Гоголя, всі вони мають або літературне походження, або найчастіше почерпнуті з міських легенд і модних пліток. І хоча «офіційно» «Рим» і «Коляска» не належать до циклу петербурзьких повістей, їхня тематична і оповідна специфіка має багато спільного із названим циклом малої прози Гоголя і, власне, дозволяє йому відбутися в якості естетично-художньої цілісності, певного безперервного тексту. Адже невипадково у виданні 1842 р. Гоголь розміщує повісті не за хронологією: «Коляска» виступає проміжною ланкою між «Шинеллю» і «Записками божевільного», а «Рим» є певним завершенням міркувань Гоголя над стосунками людини і міста, ба навіть ширше — людини і цивілізації.

Очевидно, що в межах російської літератури Гоголь є одним з перших письменників-урбаністів. Описом петербурзьких вулиць і звичаїв мешканців міста починається не лише «Невський проспект», а й «Портрет», головного героя якого ми зустрічаємо в дрібній книжковій лавці; «Записки божевільного» інтродукує фатальна зустріч на вулиці Поприщіна із генеральською дочкою; історію зниклого носа розпочинає опис вивісок міщанського Петербурга; пейзажі провінційного містечка складають більшу частину розповіді про коляску; Рим стає головним героєм одноіменної повісті. В основі петербурзьких повістей — реальні враження Гоголя від Північної столиці (так само, як повість «Рим» посилається на «автобіографічні» судження письменника про Італію). Гоголь приїздить до Петербурга в грудні 1828 р., аби за тодішніми звичками української прогресивної молоді підкорити Північну Пальміру. Софія Капніст-Скалон згадує прощання з Гоголем напередодні його від'їзду у Петербург: «Прощаючись зі мною, він здивував мене словами: “Прощавайте, Софіє Василівно! Ви, певне, або нічого про мене не почуєте, або почуєте щось досить гарне”. Ця самовпевненість нас здивувала у той час, оскільки ми нічого особливого у ньому не бачили» (цит. за: *Вересаев В.* Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников. — М.; Л., 1933. — С. 30). Райдужні очікування Гоголя від Петербурга не справдилися. Не здійснилися сподівання на акторську діяльність, розчарувала викладацька зокрема і педагогічна діяльність взагалі, не знайшов себе Гоголь і на державній службі. У листах до М. Погодіна і до матері він часто згадував про те, що не має в Петербурзі людини, яка б розуміла його (і це з огляду на широкий «ніжинський гурт» товаришів, зібраних ним коло себе). Не розуміє він і того Петербурга, про який мріяв (чи наразі швидко зрозумів його реальну віддаленість від петербурзького міфу): «Хоча б одна студентська істота розуміла мене. Це люд безбарвний, як Петербург <...> Петербург здавався мені зовсім не таким, як я думав. Я уявляв його значно красивішим, вражаючим, і чутки, котрі ширили про нього інші, також брехливі... Життя в столиці дуже дороге, доводиться жити як в пустелі і навіть відмовляти собі в найкращому задоволенні — в театрі».

Гоголь петербурзького періоду — плідний і відомий письменник, але глибоко нещасна людина. Він добре відчував особливу петербурзьку атмосферу, і так само добре усвідомлював її ворожість, чужість для себе, осмислював і себе в якості Чужого в цьому просторі. Петербург для Гоголя завжди існує лише у вимірі взаємного відчуження. Зокрема, особливості петербурзького тексту Гоголя полягають у певному авторському відстороненні від Міста (і конкретного Петербурга, й ідеальної урбаністики), за яким стежить і котре описує письменник. Погляд Гоголя відбиває, за словами Ю. Барабаша, «погляд збоку», точку зору Іншого, позицію спостерігача інонаціонального. Саме тому, як стверджує дослідник, у погляді оповідача на Невський проспект і навіть у спостереженнях за Містом російського художника Піскарьова «знаходимо складову якщо не виражено національну, то регіональну <...> — у будь-якому випадку чужу» (*Барабаш Ю.Я.* Подтексты «петербургского текста» (-их, -ов) // Н.В. Гоголь: Загадка третьего тысячелетия: Первые Гоголевские чтения. — М., 2002. — С. 21). Більше того, «сторонній погляд» Гоголя не просто очужений, він іронічно-пародійний і скептично налаштований (що почасти маскується нарочитим захопленням), ба протиставлений масовій свідомості пересічного петербуржця. Зрештою саме болісним усвідомленням небезпечної для людини ілюзорності Петербурга завершується перша повість циклу: «О, не вірте цьому Невському проспекту!»

Тут варто придивитися уважніше до «проміжної ланки» міського тексту Гоголя — повісті «Коляска», в якій, за вдалим зауваженням В. Звиняцьковського, «петербурзька повість» набула «миргородського колориту» (*Звиняцьковський В.* «Нечувані історії» від Гоголя // *Гоголь М.* Всі повісті. — К., 2008. — С. 18). Близькість опису повітового містечка Б. до губернського міста N. із «Мертвих душ» очевидна. Анекдотичний сюжет про хвалька, котрий забув, що запросив на вечерю поважних господ, розгортається на тлі маленького патріархального, радше за все південного містечка, в якому відсутні будь-які значні споруди, а дощові патьоки на стінах глиняних будинків перетворюють його краєвиди на ряботіння «під колір бруду». Міський пейзаж не лише підкреслює сумовите існування своїх мешканців (уявлення про нього можна скласти, згадавши загальне пожвавлення, яке викликав приїзд у місто кавалерійського полку), а й наочно ілюструє «перехід побуту в характер людського буття» (*Крутикова Н.* Урбанистическая проблема в художественной прозе Гоголя. — Киев, 2007. — С. 38).

Урбанізм Гоголя вельми специфічний, адже топографія в поетиці письменника завжди має акцентований етичний вимір (див.: *Лотман Ю.* Проблема художественного пространства в прозе Гоголя // *Лотман Ю.* Избранные статьи. — Таллинн, 1992. — Т. 1. — С. 443—444). Американський історик російського походження Н.І. Ульянов слушно зауважив особливості топографії гоголівського Петербурга: Гоголь «створив це жахливе поселення (тут йдеться про Коломну. — *Г.У.*), надав йому вигляду

нетутешнього скупчення духовно мертвих істот <...> де немає ні небес, ні повітря, ні далини, в яку можна було б спрямувати погляд: наче гігантське підземелля» (*Ульянов Н.* На гоголевские темы: Кто подлинный создатель «демонического»-Петербурга? // Новый журнал. — 1969. — Вып. 94. — С. 112). Далебі, міський текст Гоголя визначає не стільки об'єкт і характер опису Петербурга (чи Міста як такого), скільки цільність установки — віднайти шлях до морального спасіння в умовах хаотичної переваги зла над добром. Надмірність речей в міському тексті Гоголя не знімає тут проблему їхньої ілюзорності. Не випадково художньою проблемою «програмних» петербурзьких повістей — «Записок божевільного», «Шинелі», «Невського проспекту» — стає фатальне зіткнення мрії і реальності. Тема розладу між мрією і дійсністю не нова для сучасного Гоголю мистецтва. Насамперед тут актуалізується ім'я Е.-Т.-А. Гофмана, з яким часто і цілком слушно порівнюють авторський стиль Гоголя. Однак, якщо у романтиків конфлікт мрії і дійсності розв'язується суто у фантастичних (казкових) формах і мотивах, то, скажімо, «Невський проспект» надає нам цілком реалістичне вирішення проблеми: ілюзії Піскарьова і їхня руйнація зумовлені самою суттю ілюзорного (пишність фасадів і порожнеча змісту) Петербурга. Потрапляючи у світ низьких матерій (а «матеріальність» у Гоголя періоду петербурзьких повістей майже завжди є свідоцтвом «низького»), мрія «бідних чиновників» перестає існувати, протиставлена упредметненій владі департаментів. Між тим часто-густо комізм Гоголя переважає над цією гуманістичною установкою: поєднання разючого гумору із співчуттям до «маленької людини» провокує двозначність сприйняття (і відповідно почасти діаметрально протилежні інтерпретації) міського тексту Гоголя. Аналізуючи категорію «петербурзький текст», В. Топоров наполягав на двозначності її рецепції і реалізації. З одного боку, Петербург постає єдиним європейським (а отже, цивілізованим та культурним) містом Росії, з іншого — людині надзвичайно важко жити в цьому місті. Стосунки героїв петербурзького тексту із Містом — це численні заклики до втеч, невдалі спроби «вийти» з гнітючого простору і повернення із програшем. При цьому «одичне» і «апокаліптичне» ставлення до Петербурга в авторській/читацькій свідомості взаємозалежні, вони доповнюють і обумовлюють одне одного (*Топоров В.Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ. — М., 1995. — С. 259—367). Гоголь чи не перший зі всією наочністю продемонстрував цю «двоєдушну» природу Петербурга. Побутовий, прозовий бік життя в поганому кліматі та в ситуації вічного перенаселення (а разом із тим і постійних неймовірно високих для тогочасної Росії показників смертності) органічно переплетена тут із фантасмагорією, загадковістю начебто пересічних петербурзьких подій (наголосимо ще раз: сюжети петербурзьких повістей Гоголь запозичив з міського фольклору). Північна природа Петербурга в зображенні Гоголя мовбито поглинає людину, яка повсякчас мусить і прагне втекти від її жорсткої опіки. У повістях владарює «поетична атмосфера вічного холоду» (Ділактор-

ська О.Г.), яка, на погляд Є.М. Мелетинського, дотикається до міфологічного наповнення Півночі як царства мертвих і мешкання злих духів (*Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. — М., 1976. — С. 284). Суворий Петербург набуває значення такого собі космічного хаосу, що його усвідомлюють протагоністи повістей як складову своєї душі. Скажімо, в повісті «Невський проспект» опис власне проспекту, по суті, відсутній; центральна вулиця Петербурга постає як низка знаків, явищ, сем. Разом із тим Невський проспект перебирає на себе знакові характеристики Петербурга як міфу (інколи за контрастом): тут і природні чинники («де все мокре, гладеньке, рівне, бліде, сіре, туманне»), і містобудівні (зважмо на згадку про лютеранську церкву, що будується на проспекті), і топографічні («вулиця тютюнових та роздрібних крамничок, німців-ремісників і чухонських німф»), і культурні та соціальні (опис кімнати Піскарьова і «темної височини четвертого поверху») і, нарешті, метафізичні (йдеться про сни художника). Рятуючись від небезпечного простору північного міста, герої петербурзьких повістей заглиблюються у власний внутрішній простір, де на них очікує рівнозначна чи ще більша небезпека. У такий спосіб актуалізується «апокаліптичне розуміння сучасного суспільного життя» (*Маркович В. М.* Петербургские повести Н. В. Гоголя. — Л., 1989. — С. 138.). Втім апокаліптичні мотиви хаосу як порушення первісного порядку тут відчутно переплетені з поняттям романтичного хаосу як основи «земної» норми. Для того варто звернути увагу хоча б на опис карнавалу — дійсності, що помирає і народжується, у «завершальній» повісті «Рим».

Наразі ж маємо і відкриті фінали «Шинелі» та «Портрета». Тема митця, яку Гоголь розгортає у «Невському проспекті» на тлі романтичного протиставлення темі пошлості, в «Портреті» посідає основну позицію та набуває відчутного релігійного забарвлення. Передусім романтичне протиставлення героя і натовпу реалізується в петербурзьких повістях у постаті художника, геніальність та душу якого не розуміють. Піскарьова з «Невського проспекту» відділяє від натовпу наявність незбагненної мрії, проте він так і залишається плоть від плоті Невського проспекту (показова зміна імені художника під час роботи над повістю від Палітрина до Піскарьова). У другій частині «Портрета» з'являється художник-монах, котрий бачить своє мистецтво як служіння Богу і репрезентує його в якості сили, протиставленої світовому (втіленому) злу. Мрія — це те, що є опозиційним чинником щодо спокус вулиці й моди (частиною яких стає Чартков) для Піскарьова. Віра — те, що надає сили та можливості художнику-монаху протистояти натовпові. Втім крадіжка портрета у фіналі не дає відбутися моральній відплаті (показова тут акцентовано побутова інтонація Гоголя: «Хтось уже встиг поцупити його»). Зло в художньому світі петербурзьких повістей постає таким, яке онтологічно неможливо винищити. Між тим маємо типовий хронотоп петербурзької повісті Гоголя: від послідовного викладу трагічної долі Чарткова автор повертається до історії створення портрета і відмовляється від фіналу, переносячи його у ймо-

вірне — апокаліптичне — майбутнє. Так само і парадокс відкритого фіналу «Шинелі» полягає в тому, що моральний закон, який неначе посідає нарешті своє місце у фабулі повісті (тобто мертвий Башмачкін з'являється значній особі генеральського чину і бере реванш), на рівні авторської свідомості не є символом чи знаком моральної гармонії і не пов'язаний зі співчуттям чи милосердям. Поява привиду Акакія Акакійовича (і навіть не примари, а чуток про примару) — явище в оповідному світі Гоголя катастрофічне, це відчутна дисгармонія і апокаліптика. І тут «місія» Башмачкіна суголосна у своїй фатальності суворому клімату («північному морозу») Петербурга: вони обидва стихійні явища — фатум, хаотична природа яких не допускає навіть питання про їхню справедливість. Не випадково, що остаточної «демонстрації» своєї амбівалентності петербурзький текст набуває саме в останній оповіді письменника про Петербург — у «Шинелі», над якою Гоголь працював вже за кордоном. Дивлячись на Петербург з ідилічного простору Рима, письменник, здається, не розбирає вже хаосу і надлишку речей та деталей петербурзького тексту. Не розрізняючи «цієї купи накиданих один на одного будинків, галасливих вулиць, киплячої меркантильності, цієї відразливої купи мод, парадів, чиновників, диких північних ночей»[1], Гоголь творить узагальнюючий, синтетичний образ Петербурга як символу ворожої для людини, бюрократичної, ірреальної за природою своєю імперії. Зрештою, гоголівський міф про Петербург виявляється — через поступову демонізацію плюс десакралізацію Міста — саме руйнацією петербурзького міфу. Але для цього письменнику знадобився погляд на Петербург із далекого Рима.

Простір Рима в прозі Гоголя — вияв передусім міфічної свідомості, майже архетипічний обшир — це мальовничий (картинний) пейзаж яскравих фарб із високим чистим небом і сліпучим світлом. Натомість смисловий та композиційний центр римського пейзажу — завжди людина: відносно до постаті й образу героя гармонуються описи Вічного міста й італійської природи. Князь чи молода альбанка не є протиставленими природі/місту, вони усвідомлюють і демонструють себе як частину злагодженого цілого. Природа Рима протиставляється цивілізації Парижа (а разом із тим і Петербурга), далебі, герой існує тут як елемент, що не вирізняється із неї — природи — своєю свідомістю. І йдеться про явище більш широке, ніж формальний паралелізм психологічного стану героя і опису (міського) пейзажу. Зважмо на один момент урбаністики Рима, що на ньому акцентує Гоголь. Письменник змальовує простір римської вулиці: тут і сусідки, що вічно стирчать у вікнах, перемовляючись одна з одною чи з чоловіками, які у свою чергу тиняються без діла попід вікнами, тут граються діти і випасаються тварини. Римській вулиці в повісті Гоголя

[1] Цитата з відомого гоголівського звернення до свого Генія 1834 р.: «Таємничий незбагненний 1834! Де означу я тебе великими трудами?» 1834 рік Гоголь провів у Петербурзі.

притаманна своєрідна просторова герметичність, закритість (це пояснюється і формальною архітектурою старого, не-туристичного Рима, на вулицях котрого майже відсутні сходи чи тротуари). Князь-перехожий, з одного боку, є стороннім спостерігачем дійства римської вулиці, з іншого — він невід'ємна частка замкненого живого (буквально) міського простору. Отже, йдеться про ідилію як настрій і мотив твору. А як прислухатися до оповідача «Рима», місто, що дало назву повісті, є чи не єдиним містом, де ідилія (тобто примирення із собою і світом) можлива. Далебі, ідеалістичне ставлення до Рима в творі, який завершує «міську тематику» Гоголя — автора малої прози, є частиною важливого авторського усвідомлення. Тут, в «Римі», на думку П. Михеда, дає про себе знати «апостольський проект» Гоголя: автор уперше співвідносить себе зі св. Петром і через «новий окуляр сприйняття світу», що його «надав Гоголю Рим» як сакральний (тобто гармонійний) простір, осягає свою месіанську культурну функцію — «це місто стало джерелом і натхненником Гоголівського апостольства» (*Михед П.* «Римская эпоха Гоголя...» // Гоголь и Пушкин. Четвертые гоголевские чтения. — М., 2005. — С. 241). Працюючи над «Римом», Гоголь виходить за межі реального петербурзького простору. І саме тут в його свідомості формується протиставлення сталого, традиційного Рима і Парижа, що стрімко цивілізується. Разом із тим актуалізується вельми прозора аналогія між Петербургом і Парижем та Італією і Україною. Щодо останнього: в листі з Рима до О. Данилевського Гоголь пише: «Що сказати тобі взагалі про Італію? Мені здається, наче я заїхав до предківських малоросійських поміщиків». Усвідомлено чи ні, але, творячи міський текст, Гоголь повсякчас мислить опозиціями, протиставляючи «своє» і «чуже». «Оповідаюча особистість» (С. Бочаров) Гоголя прибирає маску «нерозуміючого малоросіянина, простака, що опиняється у вишуканому товаристві, прихильного до патетики профана, який з цікавістю споглядає Петрополь і на кожному кроці відкриває на його вулицях химери і диковинки» (*Турбин В.* Пушкин. Гоголь. Лермонтов: Об изучении литературных жанров. — М., 1978. — С. 81). Петербурзька тема позбавлена в повістях Гоголя «традиційного для високого мистецтва прямого зв'язку з темою Петра і взагалі виноситься за межі високої "громадянської" історії» (*Маркович В.* Петербургские повести Н.В. Гоголя. — С. 127).

Оповідну манеру гоголівських петербурзьких повістей дослідив Борис Ейхенбаум у класичній статті початку минулого століття «Як зроблена "Шинель" Гоголя». Відокремивши гуманістичну лінію оповіді від комічної, Ейхенбаум стверджував однозначне домінування в повісті комічного сюжету, а співчуття Гоголя «маленькій людині» атрибував як привнесений реальною критикою мотив. Натомість гуманістична лінія втілюється цілковито в одному лише персонажеві — молодому чиновнику, який, спостерігаючи знущання колег над пристаркуватим Башмачкіним, усвідомив ступінь нелюдськості в людині. Важливим є наразі виокремлення російським формалістом двох художніх світів «Шинелі»: світу сюжетного і світу

оповідача, що є не менш (а то й більш) значущим композиційно та ідеологічно за сюжетні структури. Гоголівська оповідь, за Ейхенбаумом, є неперервним плетивом каламбурів, замовчувань і концентрацій на деталях, які не дають нових відомостей про персонажі чи події, а міжтим викривляють реальні пропорції зображуваного. Гротескною установкою пояснюється і фантастичний фінал «Шинелі», інтерпретація котрого є проблемою для читача (у тому числі й професійного читача) петербурзьких повістей. За Ейхенбаумом, фантастична розв'язка повісті відповідає не-реалістичному типу оповіді. Гоголівський гротеск петербурзьких повістей постає відповідником духовного світу героїв, в якому реальні пропорції порушені, так би мовити, за замовчанням.

Проблеми рецепції гоголівської оповіді полягають в тому, що виявити єдину смислову перспективу неможливо. Ми навіть не можемо почути за раз всю історію, адже сам тип деталізованої гротескної оповіді поступово цю історію руйнує. Скажімо, як звернемо увагу на один із фрагментів «Шинелі», в якому наратор дивується недоладному прізвищу героя, адже всі Башмачкіни носили чоботи — «і батько, і дід, і навіть шурин», то дізнаємося: Акакій Акакійович — удівець (оскільки шурин — це брат дружини, а жінка Башмачкіна на сторінках повісті так і не з'являється). Чи дає нам цей факт щось для усвідомлення особистості героя? Чи надасть він нових ракурсів «бідній історії»? Оповідь, що крок за кроком «руйнує» цілісність історії; натяк, а не пояснення — це загальний прийом для петербурзьких повістей Гоголя. Так, Д. Фангер зауважує цю особливість письменницького стилю автора, який уникає «ясності викладу, аби залишити дражливі питання у формі загадки» (*Фангер Д.* В чём же, наконец, существо «Шинели» и в чём её особенность // Н.В. Гоголь: Материалы и исследования. — М., 1995. — С. 59). Про це говорить й інший дослідник повістей, стверджуючи: «Будь-яка визначеність тут просто відсутня, позаяк у мовленні оповідача вона терміново набуває ознак проблематичності» (*Кривонос В.* Трудные места «Шинели» Гоголя // Нові гоголезнавчі студії. — Симферополь; Киев, 2005. — Вып. 2 (13). — С. 105—106).

Для прикладу, багатовекторні проблемні прочитання «Шинелі» в цілому зумовлені особливостями комунікативної форми твору, в якій вочевидь простежується парадоксальна етична і естетична авторська позиція. Згадаймо релігійно-християнські прочитання «Шинелі» (аналіз інших підходів див.: *Грекова Е.В.* Социально-бытовые и христианские начала в повести Н.В. Гоголя «Шинель»: (К вопросу о трехверсионном считывании текста) // Русская литература XIX века и христианство. — М., 1997. — С. 233—239). З погляду П. Бухаркіна, «одним з основних джерел» «Шинелі» є вірші з Євангелія від Матвія про збирання скарбів на землі й небі (6: 24—34) (*Бухаркин П.Е.* Риторика и смысл: Очерки. — СПб., 2001. — С. 115). Підстави для релігійного потрактування «Шинелі» надає насамперед агіографічний підтекст і пов'язані з ним оповідні структури повісті. Ще Г. Макогоненко, пояснюючи вибір імені для героя «Шинелі»,

згадав житіє святого Акакія Синайського, в якому добачив можливу аналогію до страдницького життя та чудесного воскресіння гоголівського чиновника. Акакій був учнем злого і несправедливого ченця, але йому стало сили перетерпіти безчестя та катування й отримати зрештою божественне позбавлення від мук. Коли чернець, який завдав Акакію стільки страждань, спитав на могилі святого: «Чи помер ти?», то почув у відповідь: «Не помер, отче, адже тому, хто взяв на себе послух, померти неможливо». Страждання Башмачкіна через нову шинель дублюють і певним чином травестують митарства страстотерпця святого Акакія, що жив у Вірменії 520 р. Святий Акакій добровільно віддав себе на катування: він замерз на кризі Севастийського озера. Аскеза гоголівського Башмачкіна, очевидно, пародіює аскезу святого Акакія, роблячи проблемним атрибуцію авторського ставлення до героя як співчуття «маленькій людині». «Шинель» постає наразі не маніфестом на захист людини (такою була позиція реальної критики), а розповіддю про «згасання, спустошення людини як під впливом низьких пристрастей, так і під впливом високих <...> Якщо людина всією душею заплуталась в цих дрібницях, їй немає порятунку» (*Чижевский Д.И.* О «Шинели» Гоголя // Дружба народов. — 1997. — № 1. — С. 217). Акакій Акакійович у такий спосіб входить у ряд інших героїв петербурзьких повістей, які втрачають особистість і божественний дар у пошуках мирської слави: Поприщіна, Чарткова, Піскарьова — кожен з них робить зі своєї слабкості ідола (амбіції Поприщіна, корисливість Чарткова, кохання Піскарьова). Маємо знов і знов повторюваний Гоголем мотив гротескного перетворення жалюгідної «маленької людини» на надлюдину (чи то на привид, чи то на іспанського короля), яка прагне відплатити за своє приниження. Акакій Башмачкін натомість не має «великої пристрасті», він втрачає свою особистість через дрібницю — шинель. Башмачкін з людини остаточно перетворений на автомат, навіть його діяльність — переписування — фігурує як опозиція до іншої, більш творчої, осмисленої діяльності, до якої гоголівський герой виявляється нездатним (пригадаймо пропозицію «доброї людини» з керівництва, що підказала урізноманітнити роботу Башмачкіна). Наразі притча про праведника Акакія, перенесена на ґрунт гоголівського Петербурга, не знімає теми соціального страждання, а, завдяки елементам сентименталізму, комізму і не в останню чергу фантастичності (тобто завдяки тому комплексу, що і творить унікальну оповідну манеру Гоголя), надає християнським мотивам повісті інтерпретаційної багатозначності.

Продемонструвати «пошлість пошлої людини» так, аби читач усвідомив зло пошлості, але не зненавидів людини, — напевне, такою є моральна позиція Гоголя; і в цьому — свідчення його «боротьби» за людське в людині. Ю. Манн, говорячи про епілог «Шинелі», відзначає вельми важливий проблемний момент повісті: «моральне почуття читача зачеплене» і саме тому «йому пропонується компенсація, незважаючи на усвідомлену впевненість, що вона неможлива і що про Акакія Акакійовича розказали

дійсно все» (*Манн Ю.В.* Поэтика Гоголя. — М., 1988. — С. 100). Насправді, ціннісна і змістовна цільність героя петербурзьких повістей (а ці характеристики у Гоголя завжди пов'язані саме з героєм, антропоцентричні) не лишається незмінною в процесі взаємодії з читачем: основна ідея розповіді, проходячи через оповідну та стильову складову твору, серйозно змінюється. Цей процес трансформації етичних і естетичних складових гоголівської оповіді культуролог М. Епштейн влучно назвав іронією стилю (*Эпштейн М.* Ирония стиля: Демоническое в образе России у Гоголя // Новое литературное обозрение. — 1996. — № 19. — С. 129—147).

Гоголівська іронія (автор говорить про одне, маючи на увазі інше) — це, очевидно, не звична нам постмодерністська гра, вона не позбавлена певного дидактизму. Так, маємо фінальний авторський монолог в «чудесній» повісті «Ніс». З одного боку, цей виступ письменника є кумедною пародією на тогочасні книжкові огляди (Гоголь сам поспішає звинувачати себе у можливих письменницьких огріхах і тут же виправдатися). З іншого — оповідач вступає в певний діалог із «наївним» читачем, аби перевірити, чи збагнув той «послання» фантастичного твору. Повертаючись через фінальну настанову «А все ж таки, як розміркуєш, у всьому цьому, далебі, є щось. Кажіть, що хочете, а такі пригоди бувають на світі; рідко, але бувають» до вже прочитаної історії майора Ковальова, реципієнт мусить задуматися не лише над вдалою авторською грою, але й «вичитати» певні сенси в образах-символах комічного/сатиричного на перший погляд твору. Негативному пафосу розповіді про «страждання» майора протистоїть стверджувальна авторська думка, яка спромоглася викрити соціальні й духовні аномалії реальності, що оточує читача.

Ще відчутнішою є подібна авторська установка в «Записках божевільного». Носієм оспіваного романтиками високого стану безумства стає посередня людина — Поприщін, але при тому тема свідомості й особистості, які руйнуються (чи вивільняються!) безумством, виявляється, за версією Гоголя, не менш «високою». «Записки божевільного» — єдина з повістей Гоголя, в якій збігаються (принаймні формально) суб'єкт і об'єкт оповіді: аналізує вчинки сам герой повісті, божевільний чиновник Поприщін; і хід дії, і хід думки знаходяться цілком у його владі. Текст написаний від першої особи і відповідає усім формальним установкам Я-оповіді. Втім, поєднання Я-оповіді з установкою на непряме слово надає «Запискам божевільного» унікальної стилістичної багатоплановості. Ми «зчитуємо» свідомість героя не як знак об'єктивної реальності: вона є фактом насамперед зображувальним, а уже потім — тим чинником, що формує зображення. В. Звиняцьковський звертає увагу на наріжну роль «Записок божевільного» в структурі збірки «Арабески» (повість завершує першу частину книжки), проводячи сміливу паралель із авторським світосприйняттям, а зокрема і письменницькою стратегією Гоголя: «Так "Арабески", сплетені з химерних образів та думок, насамкінець помітно переходять у "шматки" хворої свідомості. Вміщуючи замість "висновків" марення божевільного, Гоголь у такий спосіб стирає межу між власною іс-

торіософією, що мала б претендувати на певну раціональність, та ірраціоналізмом» (*Звиняцьковський В.* «Нечувані історії» від Гоголя // *Гоголь М.* Всі повісті. — К., 2008. — С. 17). Божевілля (тобто ірраціональність) в художньому світі петербурзьких повістей — не просто випадок патології (а тим паче індивідуальної патології), це проблема екзистенційна, яка змушує задуматися над питанням значущості й самоцінності особистості. Показово, що всі три божевільні петербурзьких повістей — Поприщін, Чартков, Піскарьов — зрештою протиставлені місту як соціальному середовищу, а разом з тим й ідеї общинного існування як такого. Разом із безумством Поприщін отримує право на свободу бачення (Ю. Манн акцентує: протягом усіх записок божевільний герой має біля сімнадцяти «осяянь»; черговим відкриттям і завершується повість: «А чи знаєте, що у алжирського дея під самим носом гуля?»). «Відчужений» через безумство Поприщін завершує той шлях, який почав був майор Ковальов, «відчужений» від світу викривленої реальності через фантастичну втрату носа.

Фантастичний елемент (насамперед йдеться про фантастичний гротеск) петербурзьких повістей Гоголя в такому контексті співзвучний установці на відбиття у творах «фантастичного в дійсності», що її активувала «несамовита школа» романтиків і насамперед француз Жюль Жанен (захоплення Гоголя цим автором відзначають тогочасні мемуаристи). Життя, як стверджував Жанен, надає митцю стільки незвичного і фантастичного, що просто не полишає місця для книжкових «страшних вигадок». Пізнання чудес природи, новий погляд на відоме, розкриття незнаних доти зв'язків та незвичне компонування давно знайомих елементів позначає появу найфантастичнішого з можливих творів, полишаючи «поза грою» категорію надприродного. Аналізуючи послідовну схему «втілення» фантастичного в повістях Гоголя, Ю. Манн виділяє три етапи і відповідні їм прийоми. Насамперед одночасність реального та нереального описується як поступовий перехід до умовчать, недомовок, будь-яке мотивування того, що відбувається врешті-решт зникає. Згодом причинно-наслідкова основа мотиву від однозначного явного прочитання переходить до стислої формули, що втрачає зв'язок із контекстом, але перебирає на себе функцію сюжетотворення. І нарешті, відновлювати втрачену картину, тобто змістовне наповнення мотиву, доводиться читачеві самотужки.

Фантастика Гоголя скерована на осмислення соціальних структур реальності, її художня типізація цілком реалістична, а функція найчастіше суголосна сатирі. Фантасмагорії Гоголя формально наслідують романтичну фантастику, натомість, за слушним спостереженням відомого гоголезнавця, трансформуючи її прийоми і відверто їх пародіюючи (*Манн Ю.В.* Поэтика Гоголя. — С. 85—100). Тож не дивно, скажімо, що для подання фантастичного в перших редакціях повістей «Ніс» і «Портрет» Гоголь інверсує звичний прийом опису сну, подібного до реальності. І зрештою зовсім відмовляється від онейричних мотивів (що стосується «Носа») чи значно їх послаблює, раціоналізує (у другій редакції «Портрета»). Найхарактерніші зміни другої редакції «Портрета» пов'язані, зокрема, із «вилу-

ченням» з тексту суто ірреальних образів: фантастична історія портрета переходить із прямої форми фантастики в наратив натяку, все надприродне, що ми знаємо про демонічного лихваря, ми знаємо з чуток і пліток, багатовекторність трактовок яких підкреслюється самим автором. Так само невизначеною стає тема запродажу душі дияволу. Можливим джерелом фантастичної історії стає «поголоска», «безглузді забобонні балачки». Наразі мотив «поголоски» є наріжним каменем і фантастичного фіналу «Шинелі», зрештою остаточно ототожнити Башмачкіна з мерцем, який краде чужі шинелі, не вдається ані носіям пліток, ані «значній особі».

Гоголь використовує реально-побутовий матеріал як «основу» фантастичного світобачення, але не обмежується при цьому лише пародіюванням «літературної фантастики», якій віддав данину в українських повістях. Задана нелогічність фантастичного елементу петербурзьких повістей корелює з неадекватністю існування в бюрократичній ієрархії з її незмінними правилами і законами. Як-от, наприклад, побіжно згадані історії про танцюючі стільці чи чудеса месмеризму в «Носі» перетворюють надприродні випадки в реалії петербурзького буття, і фантастичними, неправдоподібними постають факти звичного побуту, алогізм яких спершу неначе й непомітний. У повістях Гоголя «фантастичне, — пише О. Ділакторська, — народжується не лише на межі реального й абсурдного, логічного й алогічного, але й у зіткненні нерухомого, відсталого, звичного із вимогами руху, змін, оновлення» (*Дилакторская О.Г.* Фантастическое в повести Н.В. Гоголя «Нос» // Русская литература. — 1984. — № 1. — С. 157). Відмова від ірреальних образів — принципова позиція автора петербурзьких повістей (так, у згаданому вже чудесному «Носі» можна навести десяток причин, через що Ковальов втратив частину обличчя, і не одна з них не буде вичерпною чи правдивою), одначе свідомість його героїв конструйована таким чином, що охоче сприймає фантастичну нелогічність, «високу» і «низьку» бісовщину. Далебі, мотивування і раціональність дій полягають у позбавленні їх мотиву й алогізмі. (Натомість гоголівська фантастика петербурзьких повістей випередила розвиток фантастичних форм в літературі нового часу, і у такому сенсі із гоголівської «Шинелі» вийшли і Ф. Кафка, і Ж. Жіроду, і М. Булгаков, і Ф. Дюрренматт та ін.)

Звівши до купи трьох персонажів Гоголя — Хлестакова, Поприщіна і Башмачкіна, — Д. Мережковський наочно продемонстрував ту точку неповернення, за якою фантасмагоричний світ гоголівських петербурзьких чиновників стає антологічною категорією, знаком діючої в художньому світі Гоголя сили фатальної бінарної непохитності: «В цих трьох випадках особистість мститься за своє реальне заперечування: відмовляючись від реального, відплачує через примарне, фантастичне самоствердження. Людина намагається бути не тим, чим є, тому що не хоче, не може, не повинна бути нічим. І на мертвому обличчі Акакія Акакійовича, і на божевільному лиці Поприщіна, і на брехливому Хлестакова крізь обман, безумство і смерть миготить щось істинне, безсмертне, надрозумне, яке є в кожній людській особистості і що кричить з неї до людей, до Бога: я —

один, іншого, подібного до мене, ніколи ніде не було і не буде, я сам для себе все» (*Мережковский Д.С.* Гоголь и черт // *Мережковский Д.С.* В тихом омуте. — М., 1991. — С. 216).

НЕВСЬКИЙ ПРОСПЕКТ

Повість «Невський проспект» уперше було опубліковано в збірнику «Арабески. Різні твори М. Гоголя. Частина II» (СПб., 1835.; цензурний дозвіл — 10 листоп. 1834 р.). Роботу над повістю Гоголь розпочинає наприкінці 1833 р. (водночас з «Портретом») і завершує влітку 1834 р. Очевидно, задум повісті можна віднести до 1831 р., коли Гоголь зробив кілька незакінчених пейзажних нарисів Петербурга.

Один з перших відгуків на рукопис «Невського проспекту» подав О. Пушкін, зокрема, вказавши на можливі проблеми з цензурою: «Перечитав із великим задоволенням; здається все може бути пропущене. Секуцію шкода випускати; вона, мені здається, потрібна для повного ефекту вечірньої мазурки. Най Бог дасть раду. З Богом!» (*Пушкин А.С.* Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1976. — Т.10. — С. 204). Пушкін говорить про контраст, на якому вибудоване протиставлення жалюгідного стану Пирогова під час шмагання різками і його вражаючим («в захопленні були не тільки дами, але й кавалери») виконанням мазурки ввечері після покарання. Насправді, згаданий Пушкіним фрагмент після втручання цензури зникає з повісті.

Серед очевидних літературних «сусідів» «Невського проспекту» — «Париж, або Книга ста одного» Жюля Жанена, присвячена описові «дрібного» Парижа. Насамперед літературні впливи стосуються тут прийому зображення звичайного буття великого міста через відкриття надзвичайних зв'язків між очевидними речами. Із романтичними впливами пов'язана також тема митця, протиставленого натовпу. Втім опис житла художника і специфіки його побуту — це реальні враження Гоголя. З побутом петербурзьких художників Гоголь познайомився під час своїх відвідин Академії мистецтв, де він певний період займався живописом.

Дехто з сучасних дослідників вважає, що в повісті «Невський проспект» формується «нове мислення» Гоголя і цей твір передвіщає перехід «до нового жанру — проповіді» (*Давыдов А.* Душа Гоголя: Опыт социокультурного анализа. — М., 2008. — С. 131).

Українські переклади і видання

Невський проспект / Пер. Є. Плужника // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1932. — Т. 4. Повісті.

Невський проспект // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 257—276.

Невський проспект / Пер. за ред. М. Лещенко // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 7—41.

Невський проспект / Пер. за ред. Н. Лісовенка; Іл. О. Хвостенка-Хвостова. — К.: Держлітвидав, 1952. — 40 с.

С. 7. *Адрес-календар* — реєстр посадових осіб.

Прапорщик — наймолодший офіцерський чин російської армії.

С. 8. *Салоп* — верхній жіночий одяг, широка довга накидка з невеликими рукавами, часто на підкладці, ваті чи хутрі.

Комі (від фр. commis) — прикажчик.

Ганімед — у грецькій міфології красивий троянський юнак, виночерпій і улюбленець Зевса; тут: служка.

...Катерининський канал, відомий своєю чистотою... — іронічно; в Катерининський канал зливали стічні води.

...гострими виразами, яких вони, певне, не почують навіть у театрі. — У 1830-х роках було змінено театральний репертуар, «очолив» який побутовий водевіль із «низькими» героями — чиновниками, купцями тощо.

Пістрьові халати — халати з пістрі, грубої домотканої тканини з різнокольорових ниток.

С. 9. *...статтю в газетах про приїжджаючих та від'їжджаючих...* — В сучасних Гоголю газетах була спеціальна рубрика, де друкувалися імена осіб — зазвичай високих чинів, які приїхали або їдуть з Петербурга.

Редингот — довге широке пальто.

Посесор (від фр. possesseur) — власник.

С. 10. *...титулярні, надвірні та інші радники...* — Відповідно до Табелі про ранги 1722 р. громадські чиновники поділялися на чотирнадцять класів: 1-й чин (найвищий) — канцлер, 2-й — дійсний таємний радник, 3-й — таємний радник, 4-й — дійсний статський радник, 5-й — статський радник, 6-й — колезький радник, 7-й — надвірний радник, 8-й — колезький асесор, 9-й — титулярний радник, 10-й — колезький секретар, 11-й — корабельний секретар, 12-й — губернський секретар, 13-й — провінційний секретар, сенатський, синодський реєстратор, 14-й чин — колезький реєстратор. Регламентувала Табель і звертання до певного класу: 1—2-й чин — «ваше високопревосходительство»; 3—4-й — «ваше превосходительство»; 5-й — «ваше високородіє»; 6—8-й — «ваше високоблагородіє»; 9—14-й — «ваше благородіє» (так само мали звертатися до будь-якого дворянина, незалежно від чину).

С. 12. *Перуджінова Біанка* — фреска італійського художника Перуджіно П'єтро (1445 — 1452/53, справжнє ім'я Ваннуччі) «Поклоніння волхвів» зображує Мадонну і знаходиться в каплиці Санта-Марія деї Біанкі у П'єві.

С. 26. *Охта* — передмістя Петербурга, відоме старим кладовищем.

С. 27. *...одягнений якимсь капуцином...* — Служителі похоронного бюро вдягалися в довгий темний одяг, який нагадав Гоголю чернецьку рясу (плащ з капюшоном) капуцинів — монахів католицького ордену.

С. 28. *Булгарін* Фадей Венедиктович (1789—1859) — письменник, журналіст, видавець. Автор популярного шахрайського роману «Іван Вижигін». *Греч* Микола Іванович (1787—1867) — журналіст, філолог, видавець.

Автор розважальних історичних романів. Обидва — видавці газети «Северная пчела».

Орлов Олександр Анфімович (1791—1840) — письменник, автор численних шахрайських романів про пригоди булгарінського Івана Вижигіна. Твори його викликали злу усмішку як у противників творчості Булгаріна (скажімо, Пушкіна), так і у самого автора оригінального «Івана Вижигіна».

«*Філатки*» — цикл популярних водевілів з «простого життя». «Філатка з дітьми» П.І. Григор'єва та «Філатка і Мірошка — суперники» П.Г. Григор'єва були поставлені на сцені Александринського театру в 1831 р. і протрималися в репертуарі театру до середини століття.

Кабріолет — однокінний двоколісний легкий екіпаж, котрим керує один їздок.

«Дмитрій Донськой» — трагедія у віршах В.О. Озерова (1769—1816).

... анекдот про те, що гармата сама по собі, а єдиноріг сам по собі. — Тобто популярний анекдот Катерининської доби. Так його переповідає, скажімо, П.А. Вяземський: «Ніколи я не змогла збагнути, яка різниця між пушкою і єдинорогом», — говорила Катерина II котромусь генералу. «Різниця величезна, — відповідав той, — зараз доповім Вашій Величності. Ось подивіться: пушка сама по собі, а єдиноріг сам по собі» (*Вяземский П.А.* Старая записная книжка. — М., 2000. — С. 95). Єдиноріг тут: різновид пушки, названий так через зображення на ньому цього міфічного створіння.

С. 29. *Рапе* — найвищий сорт французького тютюну для нюхання.

С. 34. *Торнюра* (від фр. tournure) — постава.

С. 35. *Головний штаб* — один з найвищих органів військового керівництва в Росії.

«Северная пчела» — літературно-політична приватна газета, яку видавав у Петербурзі Ф.В. Булгарін (1825—1830 — одноосібно, починаючи з 1831 і до 1859 р. — разом із М.І. Гречем). У 1825—1830 рр. газета виходила тричі на тиждень, з 1831 р. стає щоденною. Діяльність газети координувалася урядом. Популярність видання була феноменальною, в різні роки тираж газети складав від 1,5 тис. до 9 тис. примірників.

Контрольна колегія — міністерство статистики.

С. 36. *...арка головного штабу...* — Помешкання з аркою, де знаходився головний штаб, розташовується на Палацовій площі; збудовано за проектом К.І. Россі у 1823 р.

...проти церкви, що будується... — Йдеться про готичну лютеранську церкву Св. Петра і Павла, побудовану за проектом О.П. Брюллова 1833 р.

Лафайєт Марі-Жозеф (1757—1834) — маркіз, політичний діяч, французький генерал; у період Липневої революції 1830 р. допоміг Луї-Філіппу посісти французький престол. Завдяки згадці у «Невському проспекті» «головної помилки» Лафайєта, який помер у травні 1834 р., час роботи над епілогом повісті позначають травнем — серпнем 1834 р.

НІС

Уперше опубліковано в журналі «Современник» (1836, т. 3; цензурний дозвіл від вересня 1836 р.). Публікацію супроводжувала редакційна примітка Пушкіна: «М.В. Гоголь довго не погоджувався на друк цього жарту; але ми знайшли в ньому так багато неочікуваного, фантастичного, веселого, оригінального, що умовили його дозволити нам поділитися із публікою задоволенням, котре отримали ми від його рукопису». З цією передмовою пов'язана історія про спробу публікації «Носа» в «Московском наблюдателе» М. Погодіна. 18 березня 1835 р. Гоголь надсилає текст повісті (першу редакцію) Погодіну, попереджаючи того про можливу «зацікавленість» цензури: «Якщо ж раптом наша дурна цензура причепиться до того, що Ніс не може бути в Казанській церкві, то, мабуть, можна його буде перевести в католицьку». Побоювання Гоголя виявилися немарними: зрештою зустріч Ковальова і Носа відбулася не в Казанському соборі чи запропонованій католицькій церкві, а в торгових рядах Гостиного двору. В цій топографії повісті був добре відчутний для сучасників Гоголя сатиричний елемент. Справа в тому, що зникає ніс майора Ковальова 25 березня. Це Благовіщення, яке в тогочасній Росії було офіційним святом. Будь-який російський чиновник під силою відповідного указу мав з'явитися до церкви і бути (у відповідному святковому вигляді) на богослужінні. У Петербурзі місцем «офіційних молитовищ» якраз і був Казанський собор. От чому Ковальов мав зустріти Ніс саме там. От чому остаточно зустріч було перенесено в Гостиний двір. Через зрозумілі причини не пройшла цензури і сцена хабара, який намагається майор дати квартальному. Між тим Погодін відмовляється від публікації повісті, аргументуючи свою відмову «вульгарністю» і «брутальністю» твору. За рік Гоголь повертається до роботи над «Носом»; друга редакція повісті — йдеться, власне, про текст, надрукований Пушкіним, — мала відчутні зміни, не лише стилістичні (мова оповіді стає більш стислою, мінімалізуються виразні мовні засоби), а й сюжетні. Гоголь змінює фінал повісті, в якому всі події із втечею носа виявляються сном майора, на пародійно-іронічно-дидактичну післямову. Мотивування сном цілком зникає з остаточного тексту твору. Фантастичність «Носа» у такий спосіб перериває свій зв'язок із категорією чудесного на користь уявлення про абсурд реального.

В основі повісті — популярні анекдоти 1830-х років про відрізані, загублені й загалом чудесні носи (підбір і аналіз «носатих» історій провів В. Виноградов (*Виноградов В.В.* Натуралистический гротеск: (Сюжет и композиция повести «Нос») // *Виноградов В.В.* Избранные труды: Поэтика русской литературы. — М., 1976). Безпосереднім імпульсом для написання повісті для Гоголя, напевне, стало оповідання Г. Цшокке «Похвала носу», опубліковане 1831 р. У жартівливому творі підкреслювалась значущість носа для людини та трагічні наслідки його втрати. Говорячи про специфіку гоголівського гротеску, цілком справедливо відзначають впливи на автора «Носа» оповідних структур і стилю «Тристрама Шенді» Лоуренса Стерна.

Не менш відчутними є впливи «ідеалістичної» фантастики Гофмана, що зближує гоголівський «Ніс» із російською «гофманіадою», скажімо, «Двійником» А. Погорєльського чи «Строкатими казками» В. Одоєвського.

Українські переклади і видання

Ніс / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1932. — Т. 4. Повісті.
Ніс // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 288—301.
Ніс: Пер. з рос. — К.; Х.: Держлітвидав, 1936. — 46 с. — (Б-ка читача-початківця).
Ніс / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 42—66.
Ніс / Пер. М. Рильського; Іл. М. Бєльського. — К.: Молодь, 1952. — 28 с. — (Для ст. шк. віку).

С. 37. *...напис: «І кров пускають»...* — Цирульники не лише голили клієнтів, стригли й укладали їм волосся, але й виконували певні лікувальні процедури — пускали кров, рвали зуби, ставили п'явки.

С. 40. *Обер-поліцмейстер* — тут: начальник поліції Петербурга.

...колезькими асесорами, які робилися на Кавказі. — Відповідно до наказу 1809 р. чин 9-го класу (тобто титулярний радник) міг отримати чин 8-го класу (а отже, стати колезьким асесором) виключно за умов закінчення університету чи складання відповідного програмного іспиту. На Кавказі процедура отримання чину 8-го класу була значно спрощена. Див. вірш К.К. Случевського «Колезькі асесори».

...ніколи не звав себе колезьким асесором, а завжди майором. — Чин майора відповідав чину колезького асесора у військовій Табелі про ранги, проте існував наказ Катерини II, який забороняв статським чинам іменувати себе відповідним військовим чином.

С. 41. *Екзекуторська — кімната, де працював екзекутор*, чиновник присутствених місць, в обов'язки якого входило залагодження поліцейських і господарських справ.

Майор Ковальов був не від того, щоб і оженитись... — В. Топоров звертає увагу на те, що всі «бідні чиновники» Гоголя неодружені, посилаючись, зокрема, на демографічний стан Петербурга 1830-х років: «На рік смерті Пушкіна жінки в Петербурзі складали лише 30 % населення <...> Наслідком такого співвідношення населення був величезний відсоток неодружених і бездітних чоловіків (на п'ятьох припадало четверо холостяків) у низькому, а почасти і в середньому стані» (*Топоров В.Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ. — М., 1995. — С. 285—286).

С. 42. *Казанський собор* — собор Казанської Богоматері в Петербурзі, побудований архітектором А.Н. Вороніхіним в 1801—1811 рр.

С. 43. *Сенат* — вищий урядовий орган, якому підпорядковувалися всі державні чиновники і департаменти.

...надвірний радник ~ котрого він звав підполковником... — відповідні один одному чини у військовій і громадській Табелях про ранги.

Столоначальник — завідувач відділу канцелярії.

С. 44. *Управа благочинія* — міське поліцейське відомство, яке очолював обер-поліцмейстер.

С. 45. *Відпускається в найми* — евфемізм, що мав позначати продаж кріпаків, про який в тогочасних газетах писати було заборонено. Із спогадів О. Герцена: «Сором'язливий і цнотливий уряд заборонив оголошувати про продаж людей. У газетах невигадливо та без сенсу друкують: відпускається в найми...» (*Герцен А.И.* Собрание сочинений: В 30 т. — М., 1957. — Т. 12. — С. 103).

Переторжка — перепродаж.

С. 47. *Штаб-офіцерша* — жінка, дочка або удова штаб-офіцера. Жінки здебільшого не служили і не мали чинів, утім Табель про ранги регламентувала і жіноче життя: жінки, які не служили при дворі, мали права і обов'язки (аж до регламентації зовнішнього вигляду), що пов'язані з чинами їхніх батьків чи чоловіків. Штаб-офіцер — старший офіцерський чин: від майора до полковника.

С. 48. *Синя асигнація* — п'ять рублів.

С. 49. *Березинська* — дешевий сорт тютюну для нюхання.

Часний пристав — начальник поліцейської частини, якій зазвичай підпорядковувалися кілька кварталів.

Обер-офіцери — молодші офіцерські чини.

С. 52. *Бортище* — дюжина.

Червона асигнація — десять рублів.

С. 54. *Гостра горілка* — азотна кислота.

С. 55. *...досліди дії магнетизму.* — 1832 року з Петербурга було вислано пані Турчанинову, звинувачену в шарлатанстві через досліди, пов'язані з магнетизмом. Відомості про цю гучну справу друкував «Журнал міністерства внутрішніх справ».

Історія про танцюючі стільці — гучна містифікація з танцюючими стільцями на Конюшенній вулиці, що відбилася у численних спогадах 1833—1834 рр. Так, Пушкін занотовує у щоденнику в грудні 1833 р.: «У місті марнословлять про дивний випадок. В одному будинку, котрий належить придворній стайні, меблі надумали соватися і стрибати; справа дійшла до керівництва. Кн. В. Долгорукий назначив слідство <...> N. сказав, що меблі придворні й просяться до Аничкового (палацу)» (*Пушкин А.С.* Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1976. — Т. 7. — С. 273). М.Н. Логінов — вихованець Гоголя — згадував: «Як тепер пам'ятаю комізм, з яким переказував він, приміром, міські плітки про танцюючі стільці в якомусь будинку на Конюшенній вулиці, що були тоді у самому розпалі. Здається, цей анекдот особливо розважав його, тому що кілька років по тому згадував він його в своїй повісті "Ніс"» (Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — С. 72).

Крамниця Юнкера — модний магазин на Невському проспекті.

С. 56. *Хозрев-Мірза* (1813—1875) — персидський принц, у серпні 1829 р. очолював посольство в Росію.

Раут (від англ. rout) — званий вечір без танців.

С. 58 *Par amour* — за коханням (фр.).

Гостиний двір — торгівельні ряди у Петербурзі.

ПОРТРЕТ

Уперше надруковано в авторській збірці «Арабески» (1835). Наприкінці 1830-х років Гоголь значно переробив повість, нова редакція якої з'явилася у журналі «Современник» (1842, кн. 3) і того ж року — у третьому томі зібрання творів. Над першою редакцією повісті Гоголь працює протягом 1833 — першої половини 1834 рр.

Різниця між першою та другою редакцією повісті полягає у зміні тлумачення ідеї мистецтва і призначення митця: від проблеми вторгнення таємничих зловісних сил у творчість людини до відповідальності художника за свої вчинки.

Важливим для інтерпретації повісті (зокрема, її есхатологічних мотивів) є визначення художнього часу оповіді. Початок дії припадає на кінець 1829 — початок 1830 рр. (згадується портрет Хозрева-Мірзи, який очолював посольство до Москви 1829 р.). Дія першої частини повісті — розповідь про художника Чарткова — триває не менше трьох років. Дію другої частини Гоголь сам точно «обмежує» у часі й співвідносить із життям Чарткова. Художник-монах повідомляє синові, що надприродна сила портрета зникне, якщо історію його оприлюднити через п'ятдесят років по створенню картини. Історія лихваря відбувається наприкінці доби Катерини II, портрет було написано 1782 р. Жодних історичних ознак Росії тих часів ми не зустрічаємо, тож очевидно, таке точне датування має інше завдання, ніж відтворення історичного колориту. Леон, син художника-монаха, з'являється в повісті шістдесятилітнім старим, отже аукціон відбувається 1832 р. Минуло п'ятдесят років із часу створення портрета, завершилася й історія злету Чарткова. Отже, відкритий фінал із зникненням картини проблематизується: чи встигла розповідь Леона знешкодити містичний вплив зла?

В основу сюжету повісті покладено середньовічну легенду про маляра, який так доладно намалював чорта, що мав потім понести за це кару; середньовічний художник рятується своєю природною вірою в божественне. Наразі центральний мотив твору — портрет, наділений надприродною силою, має і суто літературні відповідники, відомі Гоголю: по-перше, це готичний роман Роберта Метьюрина «Мельмот-блукач», по-друге — повість «Шагренева шкіра» Оноре де Бальзака. Мотиви передбачення, так само як і апокаліптичний настрій повісті, належать до романтичних елементів «петербурзької прози» Гоголя. Також треба вказати на збіги в описі Коломни в «Портреті» і відповідних мотивів «Домика в Коломне» Пушкіна.

Українські переклади і видання

Портрет / Пер. М. Зерова // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. —К., 1932. — Т. 4. Повісті.
Портрет // *Гоголь М.* Ніч проти Різдва: Оповідання. — Х., 1934. — С. 230—296.
Портрет // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 302—331.
Портрет / Пер. за ред. О. Шпильової; Іл. Т.Г. Шевченка та ін. // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 67—121.

С. 59. *Щукін двір* — один із петербурзьких ринків.

...надрукованих лубками на великих аркушах... — Лубочні картинки як специфічний різновид народного популярного мистецтва виникає на Русі в XVI ст. і поступово зникає після введення щодо нього цензури 1939 р. Лубок — це зазвичай поєднання малюнка з пояснювальним текстом, в якому «обігрується» зміст зображеного.

Міліктриса Кірбітьєвна — персонаж популярної казки про Бову Королевича, що мала свій розповсюджений аналог і у лубку.

С. 60. *Єруслан Лазаревич* — герой поширеної російської народної казки. Узагальнене ім'я для будь-якого лубочного богатиря.

Об'їдайло і Обпивайло — герої широковідомого лубка «Славетний Об'їдайло і веселий Обпивайло».

Хома та Ярема — персонажі жартівливого російського фольклору, втілення безглуздя і безталання.

Біленька — асигнація в двадцять п'ять рублів.

С. 61. *Лоскутник* — торгівець клаптями і залишками тканин.

С. 62. *...в П'ятнадцяту лінію на Васильєвський острів.* — Завдяки близькості до Академії мистецтв цьому районові надавали перевагу для проживання художники.

С. 63. *...потрапиш у англійський стиль.* — За припущенням Н. Машковцева (*Машковцев Н.Г.* Гоголь в кругу художников. — М., 1955. — С. 51—52), це натяк на англійського портретиста Джорджа *Доу* (1781—1829), який був запрошений Олександром І для створення в Зимовому палаці портретної галереї героїв 1812 р. і став через те модним, запитаним портретистом.

С. 64. *Рафаель Санціо* (1483—1520) — визнаний італійський художник доби Відродження.

Гвідо Рені (1575—1642) — італійський художник періоду пізнього Ренесансу.

Тиціан Вечелліо (1477—1576) — знаменитий венеціанський художник-портретист.

Фламандці — художники фламандської школи, які надавали перевагу побутовому і жанровому живопису. Найвідоміші представники — Рубенс (1577—1640) і Ван Дейк (1599—1641).

Антики — гіпсові зліпки з античних скульптур.

Псіхея — персонаж грецької міфології, кохана Амура, втілення людської душі.

С. 65. *...про один портрет зманенитого Леонарда да Вінчі...* — Йдеться про портрет Мони Лізи італійського художника Леонардо да Вінчі (1452—1519).

Вазарі Джорджо (1511—1574) — історик мистецтва. Вазарі в «Життєписі Леонардо да Вінчі» повідомляє, що митець працював над Джокондою протягом чотирьох років, але так і не закінчив цієї роботи.

С. 71. *Громобій* — герой балади В. Жуковського «Дванадцять сплячих дів» (1810), який продав душу дияволу.

С. 72. *Манекен* — лялька, що слугує художнику моделлю.

С. 73. *...до одного видавця ходячої газети...* — Натяк на Ф. Булгаріна. Вміщена в «Портреті» стаття «Про незвичайні таланти Чарткова» є памфлетом на рекламні фейлетони «Северной пчелы».

С. 74. *Вандік — Ван Дейк* Антоніс (1599—1641) — нідерландський живописець-портретист.

С. 75. *Тен'єр* Давид (1610—1690) — голландський жанровий художник.

С. 79. *Корредж* (1494—1534) — італійський художник доби Відродження. Відомий насиченим колоритом своїх полотен.

С. 80. *Корінна* — героїня однойменного роману французької письменниці Анни-Жермен де Сталь (1766—1817).

Ундіна — русалка, героїня однойменного твору німецького романтика Фридріха ла Мотт Фуке (1777—1843).

Аспазія (470 р. до Р.Х.) — кохана афінського політичного діяча Перикла, втілення розуму, освіченості й краси.

С. 81. *...до Рафаеля писали не фігури, а оселедці...* — За свідоцтвом О. Смирнової, висловлювання Чарткова є алюзією на висловлювання реального художника, що з ним Гоголь зустрічався у Римі: «Гоголя обурювали судження Дмитрієва, особливо те, що Дмитрієв називав школу Перуджина les primitifs і Рафаелеві оселедці» (Цит. за.: *Шенрок В.И.* Указатель к письмам Гоголя, заключающим в себе объяснение инициалов и других сокращений в издании Кулиша. — М., 1886. — С. 40).

С. 88. *...демон, якого ідеально змалював Пушкін.* — Йдеться про пушкінський вірш «Демон» (1823).

Гарпія — у грецькій міфології крилате чудовисько з головою жінки і тулубом птаха, втілення помсти.

С. 89. *...заглиблені в зефіри та амури...* — Наведена цитата з комедії О.С. Грибоєдова «Горе з розуму». Стосується поміщика, аматора кріпацького театру.

Кенкет — масляна лампа.

С. 91. *Коломна* — бідняцька окраїна старого Петербурга на правому березі річки Фонтанки.

С. 92. *...істота в усіх відношеннях незвичайна...* — Актор П.А. Каратигін так описував у своїх спогадах відомого лихваря-індіанця, який був

можливим прототипом гоголівського Петроміхалі: «Бронзове обличчя його було татуйоване різнокольоровими фарбами, чорні зіниці його, неначе вугілля, виблискували на жовтуватих білках із кров'яними прожилками» (*Каратыгин П.А.* Записки. — Л., 1929. — Т. 1. — С. 264).

С. 94. *Грандіссон* — ідеальний герой роману англійського письменника С. Ричардсона (1689—1761) «Історія сера Чарльза Грандіссона» (1754).

ШИНЕЛЬ

Уперше опублікована в третьому томі зібрання творів 1842 р. У робочій редакції 1839 р. твір мав назву «Повість про чиновника, що краде шинелі», а героя її називали Акакій Акакійович Тішкевич. Робота над «Шинеллю» зайняла у Гоголя чималий проміжок часу, протягом 1839—1840 рр. він знову і знову повертається до цього твору.

За свідченням П. Анненкова, початковий задум «Шинелі» відноситься до 1836 р. Мемуарист згадує: «Якось при Гоголі розповіли канцелярський анекдот про якогось бідного чиновника, палкого шанувальника полювання на птахів, котрий надзвичайною економією і невтомною працею поза службою набув суму, якої було досить для придбання доброї лепажевської рушниці за 200 ас. Першого ж разу, як на своєму маленькому човнику попрямував він Фінською затокою за здобиччю, поклавши дорогоцінну рушницю перед собою на ніс човна, він перебував, за його особистими свідченнями, в якомусь забутті й отямився лише тоді, коли глянув на ніс, і не побачив своєї обнови. Рушницю стягнули у воду густі зарості, через які він проїздив, і знайти її було неможливо. Чиновник повернувся додому, вклався у ліжко і більше не встав: він схопив пропасницю <...> Всі сміялися з анекдоту, основаного на реальному випадку, за винятком Гоголя, який вислухав його, задумавшись і опустивши голову» (Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — С. 267). Анекдот Анненкова — зразок популярного в 1930-х роках жанру сентиментальної чи сатиричної байки про «бідного чиновника».

У відомому есеї «Звідки походить тип Акакія Акакійовича» російський філософ В. Розанов (1856—1919) зіставляє гоголівську історію Башмачкіна і реальний анекдот, що став її основою, та доходить такого висновку: «Досить пригадати самозабуття мисливця, який виїхав після, мабуть, довгого очікування на гладь Фінської затоки, із нечутливістю канцеляриста, котрий, переходячи вулицю, тоді тільки зауважує, що він "не на середині рядка", коли кінь торкається його з-за плечей мордою, аби зрозуміти, чим була творчість Гоголя по відношенню до дійсності, якою її замальовкою. Гоголь не лише не переказував її у своїх творіннях; і як людина, яка зустрілась з її проявами чи чула про них, — він чужався її, ховався, йшов від неї» (*Розанов В.В.* Мысли о литературе. — М., 1989. — С. 116). Неспроможність ідей «чистого мистецтва», що його для Розанова втілює «перетворений» чиновник Гоголя, протиставлена ствердженню соціальної значущості літератури («дидактиці»). Літературність, за Розановим, беззмістовна, а тому позбавле-

на сенсу; самоцінністю стає слово, а замилування ним — однозначно гріховна дія. Гоголь, створюючи історію Акакія Акакійовича, на думку Розанова, намагається втекти у світ ірреальний, і тому (чи через те) позбавляє образ петербурзького чиновника почуттів, думок, життєвого руху.

До речі, показовий хронологічний чинник: час роботи Гоголя над «Шинеллю» збігається з появою других редакцій «Портрета» і «Носа», першопочаткові «послання» яких вельми змінюються під впливом художньої концепції «Шинелі». У «Шинелі» відбувається вдала спроба вивести образ «маленької людини» / «бідного чиновника» за сприйняттєві рамки оповідного комізму. Унікальність морально-етичного компонента «Шинелі» в тому, що в ній накладаються одна на одну дві провідні концепції гоголівської творчості, а саме: естетичний і християнський гуманізм. Особистості, яка лише і спроможна ствердитися в художньому світі «Шинелі», протистоїть і кінець кінцем перемагає її безособове стихійне начало.

Щодо літературних впливів на «Шинель» тут варто в першу чергу назвати повість Е.-Т.-А. Гофмана «Золотий горщик».

Українські переклади і видання

Шинеля / Пер. А. Харченка // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1932. — Т. 4. Повісті.

Шинель // *Гоголь М.* Ніч проти Різдва: Оповідання. — Х., 1934. — С. 291—325.

Шинель // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х.; 1935. — С. 332—348.

Шинель / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1948. — С. 203—229.

Шинель. — К.: Держлітвидав, 1949. — 45 с.: іл.

Шинель / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 122—152.

Шинель / Пер. А. Хуторяна. — К.: Молодь, 1952. — 32 с.: іл.

С. 105. *Капітан-справник* — керівник поліції повіту, обирався з дворян.

Башмачкін — башмак у гоголівські часи переважно є жіночим взуттям; називаючи свого героя «фемінізованим» прізвищем, Гоголь вказував, зокрема, на його «підпорядковане» соціальне становище.

...і дід, і навіть шурин... — можна припустити, що герой «Шинелі» — удівець.

С. 106. *Титулярний радник* — чин, який службовці отримували «за вислугу років».

С. 107. *Пряжка в петлицю* — почесний знак, який видавався за вислугу років на державній службі.

С. 109. *Штурмовий віст* — азартна картярська гра.

Фальконетів монумент — пам'ятник Петру І (1782) у Петербурзі роботи французького скульптора Етьєнна-Моріса Фальконе (1716—1791).

С. 111. *Серп'янка* — паперова стрічка рідкого плетення.

С. 115. *Апліке* — накладне срібло.

С. 118. *Він вийняв шинель з носової хустки...* — На початку XIX ст. носовички були значних розмірів. Так, у романі І. Лажечнікова «Льодовий дім» один з героїв зберігає в табачному носовичку пару плаття і рукопис.

С. 123. *Будочник* — поліцейський вартовий, що вів спостереження за порядком на вулицях і був озброєний алебардою.

С. 127. *Жаба* — ангіна.

С. 128. *Десть* — одиниця для підрахунку паперу для письма, 24 сторінки. Відповідає сучасним 50 сторінкам.

КОЛЯСКА

Уперше надруковано в часопису «Современник» (1836, кн. 1; цензурний дозвіл наданий 31 березня). Написано повість у 1835 р., початково вона призначалася для друку в альманасі, котрий планував видавати Пушкін. Ознайомившись із повістю в жовтні 1835 р., Пушкін писав у листі П. Плетньову: «Дякую, дуже дякую Гоголю за його “Коляску”, на ній альманах далеко може заїхати» (*Пушкин А.С.* Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1976. — Т. 10. — С. 241).

В основі «Коляски» — анекдот із життя відомого дивака графа М.Ю. Вієльгорського, який запросив до себе на обід весь дипломатичний корпус Петербурга, а сам, забувши про запрошення, пішов обідати до клубу. Тогочасний мемуарист згадує цю історію: «Іншого дня він відправився, зрозуміло, вибачатися перед ошуканими гостями, які напередодні в зірках і стрічках з'явилися в зазначену годину і не застали нікого вдома. Всі знали про його неуважність, всі любили його і тому, сміючись, пробачили» (*Соллогуб В.А.* Воспоминания. — М.; Л., 1931. — С. 296—297).

Гоголь працював над «Коляскою» безпосередньо перед початком роботи над «Мертвими душами» чи навіть паралельно із написанням перших частин поеми. Наявні збіги оповідної манери обох творів, відчутна спільність і типологія характерів (схожість, скажімо, Чертокуцького із Чичиковим та почасти Ноздрьовим).

Українські переклади і видання

Коляска / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1932. — Т. 4. Повісті.

Коляска // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 349—355.

Коляска / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 153—164.

С. 133. *Чверть* — давньоруська міра довжини, четверта частина аршина — близько 18 см.

Декокт — відвар із лікарських трав.

С. 134. *Швайка* — давня руська гра. Гравці одним кидком утикають товстий цвях чи шип із широкою голівкою (це і є швайка) у кільце, яке лежить на землі.

С. 135. *...галасував на виборах...* — Йдеться про вибори повітових предводителів дворянства, капітанів-справників та інших дворянських посадових осіб.

С. 139. *Роберт* — термін картярської гри, коло з трьох партій.

С. 140. *Штаб-ротмістр* — офіцерський чин в кавалерії, вищий за поручика і нижчий за ротмістра.

С. 142. *Підпоручик* — обер-офіцерський чин, відповідав громадському чину 13-го класу.

ЗАПИСКИ БОЖЕВІЛЬНОГО

Повість уперше опублікована в збірнику «Арабески» (1835, ч. 2) із підзаголовком «Клапті з записок божевільного». У початковому реєстрі «Арабесок» зазначена повість «Записки божевільного музиканта»; очевидно, йдеться про текст, який потім і став «Записками божевільного». Отже, у попередньому варіанті повісті, як і в «Портреті» чи «Невському проспекті», мало б йтися про романтичне протиставлення художника натовпові і про високе божевілля як знак відчуження. Інше джерело «Записок божевільного» — незакінчена Гоголем п'єса «Володимир третього ступеня», яка розповідала історію божевільного, котрий настільки захопився мріями про нагородний хрест, що став себе уявляти цим орденом.

Задум повісті виник, очевидно, у 1832—1833 рр. П. Анненков згадував, як під час свого першого візиту до мемуариста Гоголь звернув увагу на «літнього чоловіка, що розповідав про звички божевільних, про сувору, майже логічну послідовність у розвитку безглуздих їхніх ідей. Гоголь підсів до нього, уважно вислухав його оповідь <...> Більша частина матеріалів, зібраних із розповідей літньої людини, були використані Гоголем згодом у “Записках божевільного”» (Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — С. 261). Утім існує свідоцтво, яке корегує здогади Анненкова. Доктор О. Тарасенков, котрий лікував Гоголя в 1852 р., пригадував, як завів із письменником розмову про те, чи був знайомий Гоголь з якимись нотатками справжніх психопатів, коли працював над «Записками божевільного». «Він відповів: “Читав, але після”. — “А як же ви так достовірно наблизилися до правди?” — спитав я його. “Це легко: варто уявити собі...”» (*Тарасенков А.Т.* Последние дни жизни Н.В. Гоголя. — М., 1902. — С. 11). Завершує роботу над «Записками божевільного» Гоголь у вересні-жовтні 1834 р.

Неодноразово гоголезнавці вказували на те, що Поприщін — чи не «найавтобіографічніший» з героїв Гоголя. Ідіома «служебное поприще», що від неї веде своє прізвище герой «Записок божевільного», позначало в гоголівській Росії сферу надій і амбіцій. Гоголь-чиновник (ця кар'єра письменника тривала дуже недовго) в лещатах бюрократичного Петербурга цілком міг наслідувати долю свого героя, якби не звернувся до мистецтва. З іншого боку, не менш відчутно в «Записках...» втілена і сама ідея мистецької діяльності (тут писання, але пригадаймо, що напочатку запланований твір мав назву «Записки божевільного музиканта») як пророцького божевілля.

У «Записках божевільного» є чимало алюзій на конкретні історичні події чи історичні/політичні постаті, від О. Меншикова до К. Розумовського (див.: *Макогоненко Г.П.* «Медный всадник» и «Записки сумасшедшего»: Из истории творческих отношений Гоголя и Пушкина // Вопросы литературы. — 1979. — С. 91—125). Так, і фатальна закоханість Поприщіна у дочку генерала була для сучасників Гоголя прозорою вказівкою на П.А. Габбе, який до нестями захопився дружиною генерал-губернатора М.С. Воронцова, через що збожеволів і вважав себе втраченим сином імператора (*Козлов С.Л.* К генезису «Записок сумасшедшего»// V Тыняновские чтения. — Рига, 1990. — С. 12—15). Окремий інтерпретаційний момент — іспанська тема в «Записках божевільного». Цікаво, що на початку XIX ст. в російській мові існувала калька з французької ідіоми «chateaux en Espagne» (дослівно «замки Іспанії»); зараз ми б вжили еквівалентне поняття «повітряні замки». Таким чином, мотив Іспанії був ще однією вказівкою на безумство чиновника (*Белоногова В.Ю.* Вторые Гоголевские чтения: Н.В. Гоголь и мировая культура. — М., 2003. — С. 64—73). Іспанська складова «Записок божевільного» пов'язана із реальними політичними перипетіями з іспанським престолом 1833 р., джерелом інформації про які для Поприщіна є газета «Северная пчела». Після смерті короля Фердінанда VII в Іспанії починається гостра боротьба за трон. Перебіг цих подій змушував сучасника згадувати про події і наслідки французької Липневої революції 1830 р. Іспанська історія розказана Гоголем до проголошення королевою неповнолітньої дочки Фердінанда VII, яке спонукало карлістів, прихильників брата короля Дона Карлоса, заявити право на престол, посилаючись на закон, що забороняв жінці бути правителькою Іспанії. Погоджується з ними і Поприщін: «Не може дона зійти на престол. Ніяк не може».

Із темою романтичного божевілля, в якому ірраціональне протиставлене пошлості натовпу, в поєднанні з топікою «любов — безумство» (адже гоголівський Поприщін марить нерозділеним коханням) у повісті пов'язані численні суто літературні й культурно-історичні алюзії: від божевілля несамовитого Роланда, любов якого відкинула Анжеліка (поема «Несамовитий Роланд» Аріосто), уявного божевілля Трістана (середньовічний роман «Трістан та Ізольда») до «Страждань юного Вертера» Ґете і безумства Пігмаліона, закоханого в Галатею (з «Пігмаліона» Русо). Наразі головними літературними «попередниками» Поприщіна є, очевидно, безумець Дон Кіхот і принц Гамлет. Щодо останнього тут варто відзначити перегук численних повторів репліки Поприщіна «нічого, нічого мовчання» із фінальною реплікою Гамлета «а далі — тиша» (на гамлетівських мотивах «Записок божевільного» наголошувала О. Дилакторська в монографії «Фантастическое в Петербургских повестях Н.В. Гоголя» (Владивосток, 1986); про ґетевські алюзії писав М. Вайскопф (*Вайскопф М.* Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. — М., 1993). Листування собак у «Записках божевільного» співвідноситься із «Життєвими поглядами кота Мурра» Гофмана і «Розмовами двох псів Сціпіо і Берганса» Сервантеса.

Українські переклади і видання

Запыски прычынного / Пер. Олены Пчилкы // *Пчилка О.* Переклады з Н. Гоголя. — К., 1881. — 68 с.
Записки божевільного / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1932. — Т. 4. Повісті.
Записки божевільного // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 277—287.
Записки божевільного / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 165—185.

С. 144. *...направляю пера для його превосходительства.* — Готувати гусячі пера для роботи в департаментах входило в обов'язки найдрібніших чиновників; а втім, уміння зробити перо «за смаком» керівництва цінилося вельми високо.

С. 146. *Будинок Звєркова* — перша п'ятиповерхова будівля у Петербурзі розташовувалася на Катерининському каналі поблизу Кокошкіна моста. У 1829—1830 рр. у цьому будинку жив Гоголь. «Один приятель», який живе в будинку Звєркова, — це О.С. Данілевський.

«Пчелка» — газета «Северная пчела».

І дурні ж оті французи! Ну, чого вони хочуть? — Йдеться про французьку революцію 1830 р. та її наслідки для країни.

С. 147. *«Душечки я мить не бачив...»* — вірш «Душеньки часок не видя» російського поета і драматурга М.П. Ніколаєва (1758—1815).

Пушкінове, певне, писання. — У статті 1832 р. «Кілька слів про Пушкіна» Гоголь обурюється численними «низовими» містифікаціями на кшталт «Ліків від холери» чи «Першої ночі», що приписувалися Пушкіну.

С. 149. *Ручевський фрак* — Руч був модним кравцем у тогочасному Петербурзі.

С. 151. *...все не можу звикнути до твого міщанського йменння.* — Фідель у перекладі з французької означає «вірний».

С. 152. *Гм! думку цю запозичено з одного твору, перекладеного з німецької.* — За версією С.Л. Козлова, Меджі цитує нарис П.А. Габбе «Про здатність говорити і мовчати» (*Козлов С.Л.* К генезису «Записок сумасшедшего» // V Тыняновские чтения. — Рига, 1990. — С. 13).

С. 155. *Генерал-губернатор* — начальник однієї чи кількох губерній, представник військово-адміністративної влади.

С. 156. *...ходив під гори.* — Йдеться про розважальні льодові гірки.

С. 157. *Філіпп II* (1527—1598) — іспанський король, відомий своєю жорстокістю.

Екстракт — тут: стислий переказ певного документа.

С. 158. *...оренди хочуть ці патріоти!* — Йдеться про щомісячний прибуток, котрий надавався височайшим повелінням; до 1837 р. орендувалися землі.

С. 159. *Чавунна колія* — залізниці на той час в Росії ще не було.

...земля сяде на місяць. — Г. Макогоненко допускав, що марення Поприщіна навіяні світовою сенсацією: англійський астроном Джон Гершель 1834 р. видав книжку (рос. переклад — 1836), в якій запевняв, що виявив на Місяці атмосферу, рослинне і тваринне життя. Гоголь напевне був знайомий з цим текстом (*Макогоненко Г.П.* Гоголь и Пушкин. — Л., 1985. — С. 157—161). Безперечно варто зважати, що місяць є полікультурним символом і знаком божевілля.

Хімік Веллінгтон — вигаданий персонаж. Наразі герцог Веллінгтон (1769—1852) був міністром іноземних справ Англії.

Робить його кривий бондар... — І. Золотусський, який аналізував сучасну Поприщіну «Северную пчелу», виявив розповідь про англійського бондаря, котрий розпиляв і продав бочку — тимчасову труну Байрона, в якій тіло поета перевозили на батьківщину (*Золотусский И.* Час выбора. — М., 1976. — С. 205—223). Очевидно, «кульгавий бондар» Гоголя — відголосок цієї історії.

С. 160. *...капати мені на голову холодною водою.* — Це один із тогочасних легітимних засобів лікування божевільних.

...сам великий інквізитор. — Натяк на трагедію Ф. Шиллера «Дон Карлос», герой якої потрапляє до рук великого інквізитора. Очевидно, повідомлення про брата короля Фердінанда VII Карлоса Старшого в голові гоголівського героя змішалися із подіями драми Шиллера.

Поліняк Огюст-Жюль-Арман (1780—1847) — французький державний діяч, його указ про розпуск палати депутатів і скасування свободи друку став поштовхом для революції 1830 р.

С. 161. *Алжирський дей* — титул правителя Алжиру. Натяк на те, що останнього алжирського дея Гусейна-пашу французи скинули в 1830 р.

РИМ

Уперше надруковано за наполегливим проханням М. Погодіна в журналі «Москвитянин» (1842, № 3) із підзаголовком «Уривок» (в анонсі публікації обіцяна читачеві повість мала назву «Мадонна деі фіорі»). Первинний задум твору сягає роману «Аннунціата», роботу над яким Гоголь розпочав у 1838—1839 рр. і окремі частини якого читав на початку лютого 1840 р. у Аксакових. У 1842 р. «Рим» було завершено і прочитано спочатку в будинку Аксакових, потім — на літературному вечорі князя Д.В. Голіцина. С.Т. Аксаков у зв'язку з цим згадував: «Незважаючи на високі чесноти цієї п'єси, задовгої для читання на рауті <...>, читання майже заколисало половину глядачів; але коли наприкінці п'єси дійшло до комічних розмов італійських жінок між собою і з чоловіками, вся громада прокинулася і відчула захоплення, котре і залишилося надовго у вдячній пам'яті слухачів» (Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — С. 151). Зміна назви твору з «Аннунціати» на «Мадонна деі фіорі» і, нарешті, на «Рим» свідчить не лише про те, що робота над уривком тривала весь час з 1838 по 1842 р., а й про те, що центр оповіді та мотивування тексту теж

поступово змінювалися: з історії римлянки твір перетворювався на розповідь про Рим. Далебі, ідейна і образна багатозначність «Рима», високий художній і естетичний рівень «Уривка» дозволяє відомому історику літератури Василю Гіппіусу означити цю повість (разом із «Портретом») як естетичний маніфест Гоголя (*Гиппиус В.В.* Гоголь. — Л., 1924. — С. 115).

Повість «Рим» написана в руслі літературної традиції сучасних Гоголю «римських» творів, а саме: «Коринни» Ж. де Сталь, «Прогулянки по Риму» та «Рим, Неаполь, Флоренція» Стендаля, «Імпровізатор» Г.-Х. Андерсена, нарисів Бретано і Гофмана тощо. Сприйняття Рима Гоголем у багатьох аспектах зумовлено традицією сприйняття Вічного міста як «сховища шедеврів» історії та мистецтва. Побіжно: з такої точки зору, «Рим» є, очевидно, закінченим твором (незважаючи на підзаголовок «уривок», який стосується радше жанрової атрибуції тексту), певною художньо-ідейною цілісністю. Далебі, типологічною першоосновою «Рима» постає романтична новела про художника.

Фактичною основою повісті є особисті враження автора, який ще юнаком мріяв потрапити до Італії. В Римі Микола Гоголь провів загалом чотири роки (він часто залишав місто на довгий термін) і сам вважав їх за найкращі та найплідніші роки свого життя. В цілому Риму Гоголь присвятив час з весни 1837 р. і до осені 1847 р., тобто більше ніж десять років. Гоголь марив Римом ще за часів навчання у Ніжинській гімназії, уже перший друкований твір майбутнього письменника — вірш «Італія» — позначений мотивом цього очікування і марення: «Узрю ль тебя я, полный ожиданий? / Душа в лучах, и думы говорят / Меня влечет и жжет твое дыханье / Я — в небесах весь звук и трепетанье». У листі (весною 1837 р.) до О.С. Данілевського Гоголь писав: «Закохуються у Рим вельми повільно, потроху — і вже на все життя. Словом, вся Європа для того, щоб дивитися, а Італія для того, щоб жити. Так говорять усі ті, хто залишився тут жити». Тож, напевне, має рацію В. Івлів, коли називає римський період життя Гоголя «важливішою епохою його світочуття» (*Ивлев В.* Рим в мирочувствии Гоголя // Литературоведение XXI века. Анализ текста: метод и результат. — СПб., 1996. — С. 68).

Особисті враження письменника лежать і в основі протиставлення Парижа та Рима (означимо, втім, додатково в цій опозиції й відчутний вплив італійських нарисів Стендаля). Анненков згадував у своїх «римських» мемуарах: «Гоголь зрадів нашій новій зустрічі, розпитував, яким шляхом прибув я в Італію, схвалював переїзд з Анкони з ветурином і вельми жалкував, що попередньо я не побував у Парижі. Йому здавалося, що після Італії Париж стає сухим та неживим, а значення Італії само собою впадає в око після паризького життя і паризьких інтересів» (Гоголь в воспоминаниях современников. — С. 250). Якщо за Парижем Гоголь залишає статус і міф міста — осередку цивілізації (з усіма недоліками цивілізаційних процесів), то в Римі бачить насамперед гармонію міста, органічне поєднання несхожих елементів. Наразі слушно зазначає італійська дослідниця Рита Джуліані, що, «назвавши повість “Рим”, Гоголь зосередив увагу на точці, за якою стояв визначений простір, середовище, наділене яскравими самобутніми характеристиками,

і — це важливо — простір Рима значно виходив за межі міського простору, оскільки Рим — не тільки місто, але й водночас держава і цілий світ» (*Джулиани Р.* «Рим» Н.В. Гоголя и душа Рима // Toronto Slavic Quarterly. Academic Electronic Journal in Slavic Studies. — http://www. utoronto.ca/tsq/14/juliani14.shtml). Сам Гоголь писав у листі до С. Шевирьова від 1 вересня 1843 р.: «Ідея роману зовсім не була поганою, вона полягала в тому, щоб показати значення нації віджилої, і віджилої прекрасно, відносно націй, що живуть».

Українські переклади і видання

Рим (уривок) / Пер. Є. Кротевича // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 186—227.

С. 162. *Альбанка* — мешканка Альбано, містечка в 30 км від Рима.

Ніякій гнучкій пантері не зрівнятися з нею... — Типове для Гоголя поєднання краси і загрози. В.А. Десницький звернув увагу на джерело гоголівського образу: мармурову пантеру в одному із залів Ватикану (Н.В. Гоголь: Материалы и исследования. — М.; Л., 1936. — Т. 2. — С. 67).

С. 162—163. *Кастель-Гандольфо* — містечко поблизу Альбано.

С. 163. *Міненті* (італ. minente) — дрібне і середнє дворянство.

Фраскатанські жінки — тобто з містечка Фраскаті, розташованого в 10 км від Альбано.

Діана — в античній міфології богиня місяця і полювання.

Юнона — в римській міфології богиня шлюбу і материнства, дружина Юпітера.

Гверчіно — Косоокий, прізвисько відомого італійського художника Джованні Барбієрі (1591—1666).

Караччі Аннібале (1560—1609) — італійській художник.

С. 164. *Пієтро Бембо* (1470—1547) — італійський письменник, автор трактату «міркування в прозі про народну мову».

Джіованні делла Casa (1503—1556) — італійський поет, архієпископ, автор поеми «Галетео».

Монсиньйори — католицькі єпископи.

Кардинал — вищий (після Папи Римського) сан католицької церкви.

Вулиця Корсо — центральна вулиця Рима.

Вілла Боргезе — палац і парк на околицях Рима, а також зібрання античного мистецтва, що демонструвалося на території парку.

С. 165. *...напруженими творами нестримної французької музи...* — Насамперед йдеться про романтичні твори В. Гюго 1830-х років.

Остерія — ресторан чи готель.

С. 167. *Боттега* — слуга у кав'ярні.

Термопіли (Фермопіли) — ущелина, в 480 р. до Р.Х. тут проходила битва між греками і персами.

Дарій I — персидський цар VI ст. до Р.Х., за його правління почалися греко-персидські війни.

Дія камер — тобто французького парламенту.

С. 168. *Гольдоні* Карло (1707—1793) — італійський драматург, творець національної комедії.

С. 170. *Альфієрі* Вітторіо (1749—1803) — італійський поет-класицист, автор збірника памфлетів про французьку революцію «Мізогалл» (1799).

С. 173. *Широко* — гарячий південно-східний вітер (сіроко).

Важкий гранований купол — купол собору Св. Петра в Римі (1506—1667).

Ponte Molle — міст через річку Тибр в 3 км від Рима.

Piazza del Popolo — Народна площа (італ.).

Monte Pincio — гора Пінчо на окраїні Рима (італ.).

Вентурин — візник (італ.).

Брамантівський стиль — від Донато *Браманте* (1444—1514) — італійський художник, архітектор, автор початкового проекту собору Св. Петра.

С. 175. *Тіт Лівій* (59 р. до Р.Х. — 17 р.) — римський історик.

Тацит (55—120) — римський історик.

С. 176. *Травертин* — пористий вапняк.

Берніні Джованні (1598—1680) — італійський скульптор, художник і архітектор.

Борроміні Франческо (1599—1667) — італійський архітектор і скульптор.

Сангалло — родина італійських архітекторів середини—кінця XV ст. Антоніо да Сангалло Молодший (1483—1546) був одним з керівників будівництва собору Св. Петра.

Деллапорт (Порта Джакомо делла, 1541—1608) — італійський архітектор, котрий в 1588—1590 рр. завершив зведення купола собору Св.Петра.

Віньола (Джакомо Бароццію, 1507—1573) — італійський архітектор.

Буонаротті Мікеланджело (1475—1564) — італійський архітектор, скульптор, поет і художник. Був творцем остаточного проекту собору Св. Петра і одним з керівників будівництва.

С. 178. *Cinquecento* — п'ятисоті роки (італ.). Цим терміном (чіквенченто) позначають творчість італійських художників XVI ст.

С. 179. *...статуї Латранського Іоанна...* — Йдеться про прикрашену статуями базиліку Св. Іоанна в Латерано на околиці Рима.

С. 183. *Дженсано* — містечко поблизу Альбано, відоме святом квітів, яке відбувається на дванадцятий день після Трійці.

С. 185. *Принчипе* — князь.

С. 188. *...залишалося до Ave Maria.* — Тобто до початку богослужіння, яке починається молитвою до Пречистої Діви.

С. 190. *Куріал* — судейський чиновник.

Факіно — носильник.

С. 193. *Trinita* — тут: храм Св. Трійці (італ.).

С. 195. *Транстеверська сторона Рима* — частина міста на правому березі річки Тибр.

Церква S. Pietro in Montorio — храм Св Петра в Монторіо на північно-західній околиці Рима (італ.).

ЗМІСТ

ПОВІСТІ

Літературно-художнє видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ГОГОЛЬ
МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

Зібрання творів у семи томах

Том четвертий

ПОВІСТІ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2009

Художнє оформлення *С.П. Муштенко*
Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректори *Н.В. Мітюра, С.В. Шарабанова,*
І.І. Шкарупа
Комп'ютерний набір *В.Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

Підписано до друку 22.10.2009. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Офс. друк. Фіз. друк. арк. 14,5 + 0,125 вкл. на крейд. пап. Ум. друк. арк. 14,63. Ум. фарбо-відб. 15,5. Обл.-вид. арк. 15,0. Наклад 5000 прим. Зам. № 9—607

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру, серія ДК № 2440 від 15.03.2006
01601 Київ 1, Терещенківська, 3

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига» корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія», 03057 м. Київ 57, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3089 від 23.01.2008

Гоголь, Микола.
Г 58 Зібрання творів: у 7 т. / М.В. Гоголь; редкол.: М.Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 2008 — ISBN 978-966-00-0890-2.

Т. 4: Повісті / упоряд. П.В. Михед. 2009. — 232 с. — ISBN 978-966-00-0922-4.

До четвертого тому видання творів Миколи Гоголя увійшли повісті 1835—1842 років, зокрема “петербурзькі” повісті — “Невський проспект”, “Портрет”, “Записки божевільного”, “Ніс” і “Шинель”. У коментарях представлена бібліографія перекладів окремих творів письменника українською мовою.

ББК 84. 4УКР1 = РОС